

51238

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

İBN SELLAM EL-İBÂDÎ VE İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

51238

CEMALETTİN ERDEMCI

VAN-1996

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI

İBN SELLAM EL-İBÂDÎ VE İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç Dr. Nadim MACİT

Hazırlayan
Cemalettin ERDEMCI

VAN-1996

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel.....İslâm.....Bilimleri.....

..... Anabilim Dalı'nda

YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkanı: Doç. Dr. Naci.....MACİT.....

Üye(Danışman) Doç. Dr. Naci.....MACİT.....

Üye Doç. Dr. Halil.....ÇİÇEK.....

Üye Yrd. Doç. Dr. İsa.....YÜCEER.....

Üye.....

Onay: Yukardaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım

...../...../.....

Prof. Dr. Sami.....FERLİEL Y.
Müdür

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖNSÖZ	IV
KISALTMALAR.....	VI
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
1. MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE SEBEPLERİ.....	3
1.1. HZ. PEYGAMBER (S.A.V)'İN RİSALETLE GÖREVLENDİRİLMESİ.....	3
1.2. HZ. PEYGAMBERİN VEFATI VE İLK İHTİLAFLAR.....	6
1.3. BENÎ SÂİDE GÖLGELİĞİNDEKİ TOPLANTI.....	7
1.4. HZ. ÖMER'İN HİLÂFETİ VE ŞURASI.....	9
1.5. HZ. OSMAN'IN HİLÂFETİ VE ŞEHADETİ.....	10
1.6. HZ. ALÎ'NİN HİLÂFETİ.....	18
1.6.1. Cemel Savaşı.....	21
1.6.2. Sıffin Savaşı.....	23
1.7. MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ.....	26
1.7.1. İç Sebepler.....	26
1.7.1.1. Siyasi Amiller.....	26
1.7.1.2. İktisadi Amiller.....	27
1.7.1.3. Çevre-Merkez Çekişmesi.....	28
1.7.1.4. Dilsel Amiller.....	30
1.7.2. Dış Sebepler.....	30
1.7.2.1. Fetihler.....	30
1.7.2.2. Tercümeler.....	31
1.8. HARİCİLERİN ORTAYA ÇIKIŞLARI.....	32
1.8.1. Harici Fırkaları.....	36
1.8.1.1. Ezârika.....	36
1.8.1.2. Necedât.....	37
1.8.1.3. Sufriyye.....	38
1.8.1.4. Hafsiyye.....	38
1.8.1.5. Yezîdiyye.....	39

1.8.1.6. İbâdiyye.....	39
------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

2. İBN SELLÂM el-İBÂDÎ VE ÇAĞI.....	42
2.1. İBN SELLÂM VE İLMÎ ŞAHSİYETİ.....	42
2.1.1. Hayatı.....	42
2.1.2. Kelamcılığı.....	44
2.1.3. Tarihçiliği.....	44
2.2. İBN SELLÂM'IN YAŞADIĞI ORTAM.....	45
2.2.1. Rüstemiler Devleti (160-297/777-909).....	46
2.2.1.1. Abdurrahman b. Rüstem.....	48
2.2.1.2. Abdulvehhab b. Abdurrahman.....	50
2.2.1.3. Ebu Said el Eflah.....	52
2.2.1.4. Ebubekir b. el-Eflah.....	53
2.2.1.5. Ebu'l-Yakzan Muhammed b. el-Eflah.....	54
2.2.2. İbn-i Sellâm'ın Yaşadığı Dönemi Siyasi Yapısı.....	55
2.2.3. İktisadi Yapı.....	62
2.2.4. Fikri Yapı.....	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İBN SELLÂM'IN İTİKADÎ GÖRÜŞLERİ	70
3.1. İMAN VE İSLAM.....	70
3.2. MÜ'MİN-MÜSLİM-MUTTAKÎ	75
3.3. KEBİRE (BÜYÜK GÜNAH) HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	76
3.3.1. Büyük Günah Meselesi ve Bununla İlgili Tartışmalar.....	76
3.3.2. Haricîlerin Murtekibe-i Kebire Hakkındaki Görüşleri.....	77
3.4. NAMAZ KILMAYANIN VE ZEKÂT VERMEYENİN DURUMU.....	80
3.5. TÖVBE.....	82
3.6. İMAMET.....	83
3.6.1. İmamın Vasıfları	87
3.6.2. Meşru İmama İsyan-İtaat	88
3.6.3. Zalim İmam'a İsyan-İtaat.....	89
3.6.4. İbn Sellâm'ın Emeviler Hakkındaki Görüşleri	90

3.7. BID'ATÇILAR HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	91
3.8. EHL-İ KİTAP VE MÜŞRİKLERLE İLİŞKİLER.....	94
3.8.1. Ehl-i Kitap.....	94
3.8.2. Kebire Sahibiyle İlişkiler	95
3.9. SAHABE HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ.....	96
SONUÇ	100
KAYNAKLAR.....	102

ÖNSÖZ

Hız. Peygamber (s.a.v)'in vefatından sonra müslümanlar arasında ilk ciddi tartışma yönetim hususunda oldu. *Hız. Ebu Bekir* ve *Ömer*'den sonra İslam toplumunda cereyan eden siyasi hadiseler *Cemel* ve *Sıffin* savaşlarına neden oldu. Bu olaylar İslam toplumunun birliğini sarstı. *Sıffin* vak'asından sonra cereyan eden *Tahkim* olayı sonrasında da *Hariciler* denilen bir fırka ilk kez, fiili olarak kendini gösterdi..

Hız. Ali'nin şehit edilmesi, arkasından Hız. Muaviye'nin hitafeti saltanata dönüştürmesi, kısa süre içerisinde İran, Irak, Suriye, Ürdün gibi yerlerin fethedilmesi ve burada daha önce meskun olan ve çeşitli dinlere, kültürlere, dillere mensup olan insanların İslam'la karşı karşıya gelmesi, bunlardan bir kısmının İslam'a düşmanlık beslemesi ve bunun çabası içine girmesi, Yahudilik, Hristiyanlık gibi dinlerin mensuplarının kendi dinlerini koruma istencini ortaya koymaları, yine bizzat müslüman toplumun iç yapısından kaynaklanan bazı problemlerin tartışılması, dini nassların farklı şekillerde yorumlanması, müslümanların erken bir dönemde gruplara ve firkalara ayrılmalarının belli başlı nedenleridir.

Hariciler, *Abdullah b. Zübeyr*'e yardım edip Basra'ya döndükten sonra çeşitli firkalara ayrılmışlardır. Bunların ılımlı ve Ehl-i Sünnet'e en yakın olanı, *İbâdiyye*'dir. İbadiye Mezhebi, Basra ibadilerinin çalışmaları sonucunda kısa sürede Mağrib bölgesinde tutunmuş ve Rüstemiler Devleti, adıyla H.160-297 yılları arasında hüküm sürmüş bir devlet kurabilmiştir. İbadiler günümüzde de *Cezayir*, *Umman*, *Tunus*, *Libya*, *Zingibar* gibi yerlerde varlıklarını devam ettirmektedirler.

Hayatını ve itikadi görüşlerini tez konusu olarak aldığımız İbn Sellâm 240-270 yıllarında söz konusu Rüstemiler devletinde yaşamış bir İbadidir.

İbn Sellâm'ın elimizde bulunan ve itikadi görüşlerini kendisinden faydalanarak ortaya koymaya çalıştığımız eseri, ibadilik hakkında bizzat ibadilerin yazmış olduğu en eski kaynak konumundadır. Bugüne kadar Türkiye'de İbadilik üzerine yapılmış çalışmalar Şemahhî, Dercinî ve Vercelanî'den yararlanılarak yapılmıştır. Oysa bunların içinde en eski kaynak olan Vercelanî dahi h. IV. asrın sonlarında yaşamıştır. İbn Sellâm ise H.270'lerden yani III. asırda yaşamıştır.

Bu gün için İbadilik hakkında en eski kaynak olan İbn Sellâm ve kitabından yola çıkarak İbadiliğin inançlarını, görüşlerini tesbit etmek önem kazanmaktadır.

Çalışmam esnasında yardımlarını esirgemeyen ve beni yönlendiren danışman hocam **Doç. Dr. Nadim Macit Bey'e**, kaynak temininde yardımlarını gördüğüm Hocalarım ve arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Cemalettin Erdemci

25. 07. 1996-Van

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.s.	aleyhisselam
a.y.	aynı yer
A.Ü.İ.F.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	bin/ibn
Bkz.	bakınız
c	cilt
ev	eviren
h.	hicri
İ.S.	İslam Ansiklopedisi
nşr.	neşreden
r.a.	radiyallahu anı
s.a.v.	Sallallahu aleyhi ve sellem
T.D.V.	Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	Tahkik
Trc.	Tercüme eden
v.d.	ve devamı
?	yer/zaman belli değil

GİRİŞ

1. Kaynaklar ve Araştırmalar

İbn Sellâm'ın hayatı hakkında rical ve tabakat kitaplarında herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Bir İbâdî tarihçi olan *Şemmâhî*(928/1522) ,¹ “*Kitabu's-Siyer*”- adlı eserinde *İbn Sellâm b. Amr* adlı bir şahıstan bahsetmekte ve ondan nakillerde bulunmaktadır. *Şemmâhî*'nin yaptığı nakiller, *İbn Sellâm*'ın “*Kitâbun fihî Bed'u'l-İslâm ve Şerâiu'd-Dîn*”adlı eserinde aynen geçmektedir. Bu durumda *Şemmâhî*'nin kendisinden nakillerde bulunduğu *İbn Sellâm*'ın, tezimizde, itikadi görüşlerini ortaya koymaya çalışacağımız *İbn Sellâm* ile aynı kişi olduğu söylenebilir. Fakat *Şemmâhî*, *İbn. Sellâm*'dan nakillerde bulunduğu halde O'nun hayatı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Yine, Mağrib alimleriyle ilgili, yazarı mechul bir tabakat kitabından, *İmam Abdulvehhab*(208/823)'ın “*Saref*” amilinin adının *Sellâm b. Amr* olduğunu öğrenmekteyiz.

Maalesef biz bu esere ulaşamadık. Bunu, *Salih Baciye*'nin “*el-İbâdiyyetu bi'l-Cerîd*” adlı eserinden ve *İbn Sellâm*'ın kitabının tahkikini yapan *Sâlim b. Ya'kub* ile *Werner Schwartz*'tan aktarıyoruz. *İbn Sellâm*'ın hayatı hakkında başvuru kaynağımız kendi kitabı oldu.

İbn Sellâm'ın yaşadığı dönemin sosyo-kültürel ve ekonomik yapısını ortaya koymak için, bugün, elimizde önemli kaynaklar mevcuttur. Bu alanda yazılmış en eski kaynak hüviyetini taşıyan *İbn Sağîr el-Mâlikî*(h.3. asır) ²'nin “*Kitabu Ahbâri Eimmeti'r-Rüstemiyyîn*” adlı eseri, önemli İbâdî tarihçilerden olan, H. IV. asırda yaşamış *Ebu Zekerîyya Yahya el-Vercelânî*(303/915)'nin ³ “*Kitâbu's-Sîre ve Ahbâri'l-Eimme*” adlı eseri ve Mağrib İbadiliği hakkında değerli kaynaklardan biri olan *Dercinî*(670/1271)'nin⁴ “*Tabakâtu Meşâyihil-Mağrib*” adlı eser, Rüstemî Devleti'nin ilk imamları, devrin siyasi, iktisadi ve kültürel yapısı hakkında en çok başvurduğumuz kaynaklar oldu. *Salih Baciye*'nin ⁵ “*el-İbâdiyyetu bi'l-Cerid*” adlı eserine de sık sık müracaatta bulunduk.

¹ Şemmâhî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebî Osman Said b. Abdulvâhid el-İfrenî el-Âmirî (928/1522), *Kitabu'l-Siyer*, Kahire. 1303.

² İbnu' s-Sağîr el-Malîkî(H.3. asr) “*Ahbaru'l- Eimeti'r-Rüstemiyyin*” (Thk. Hasan Ali Hasan), Kahire 1984.

³ El-Vercelânî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Ebî Bekr (304/111) *Kitabu's-Sire ve Ahbâru'l-Eimme* (Thk. Abdurrahman Eyyüp), Tunus, 1985/1405.

⁴ Dercinî, Ebû'l Abbas Ahmed b. Said (v. 670/1271-72), *Tabakâtu Meşayihî'l-Mağrib*

⁵ Bâciye, Salih, *el-İbadîyetu bi'l Cerid*, Kahire, 1984.

İbâdiye'nin, mağrib bölgesine geçişi hakkında değerli bilgiler ihtiva eden, *İbn Haldun*(808/1406)'un⁶ Tarihi ile *Mes'udi*(346/957)'nin '*Murûcu'z Zeheb*'i, *Taberî*(310/927) nin "*Tarihu'l-Umem ve'l-Muhlûk*"ü, *İbn Abdîrabbih*'(327/939)in "*el-Ikdu'l-Ferîd*"i de yararlandığımız kaynaklar arasındadır.

İbn Sellâm'ın itikadi görüşlerini ortaya koymak için tek başvuru kaynağımız İbn Sellâm'ın⁷ "*Kitâb'un Fihî Bed'u'l-İslâm ve Şerâiu'd-Dîn*" adlı eseri oldu. Fakat İbn Sellâm'ın görüşlerini, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile ve Hariciliğin diğer fırkalarının görüşleriyle karşılaştırmak için sık sık, *Eş'arî*(324/941)'nin "*Makâlât*" ve "*el-İbâne*", *Şehristânî*(469-548/1076-1153)'nin "*el-Milel ve'n-Nihal*", *Bağdâdî*(429/1037)'nin "*el-Fark beyne'l Fırak*", *Malafî*(377/987)'nin "*et-Tenbîh ve'r-Red*" ve *Kâdi Abdulcebbâr*'ın "*Şerhu'l-Usûl'il-Hamse*" adlı eserlerine başvurduk.

İbn Sellâm ve itikadi görüşlerini anlatmaya geçmeden önce 1. Bölüm'de mezheplerin ortaya çıkış tarihini ve sebeplerini ortaya koymaya çalıştık. Bu bölümü hazırlamak için daha önce bahsettiğimiz tarih kitaplarının yanısıra, *İbn Sa'd*(230/844)⁸ in "*Tabakât*" *İbnu'l-Esir*(630/1232)⁹ in "*el-Kâmil fi't-Târih*", "*el-Müberra*(285/899)"¹⁰ in "*el-Kâmil*", *İbn Kuteybe*(276/889)'nin "*el-Meârif*" ile "*el-İmame ve's-Siyâse*" adlı eserlerinden çokça faydalandık.

Ethem Ruhi Fırlalı'nın "*İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*" kitabı ile, *Yaşar Kutluay*'ın "*İslam Mezhepleri*" adlı çalışması da hep göz önünde bulundurduğumuz kaynaklar oldu.

⁶ İbn Haldun, Abdurrahman b. Rüstem, *el-İber*, Kahire, 1968.

⁷ İbn Sellâm (v. 270 ten sonra), *Kitabu Fihî Bed'u'l-İslâm ve Şerâiu'd-Dîn*. (Thk. üerner SCHARTZ ve Şeyh Salim b. Yakup)Wiesbaden, 1986.

⁸ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kubrâ* I-IX.

⁹ İbnü'l Esîr, İzzuddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed (630/1232) *El-Kâmil Fi't-Tarih*, (Ter. Ahmet Ağırakça) I-XII, İstanbul, 1991.

¹⁰ el-Müberra, Ebû'l- Abbas Muhammed b. Yezid (285/398) *el-Kamil fi'l-Luğati ve'l Edebî ve'n-Nahvi ve't-Tasrif* I-IV. (Thk. Muhammed Ahmed ed-Dalî), Beyrut, 1993.

I. BÖLÜM

MEZHEPLERİN ORTAYA ÇIKIŞI VE SEBEPLERİ

İbn Sellâm el-İbâdi, Hariciliğin İbadiye koluna mensup bir şahıstır. İlk Harici devlet olan Rüstemiler Devleti'nde (H.160-297) yaşamıştır. İbn Sellâm'ı ve itikadi görüşlerini araştırmaya değer kılan, onun ilk İbadi tarihçi olması, eserinin de İbadilik hakkında bilgi veren tüm İbadi kaynakların başvuru kaynağı olmasıdır. Kuşkusuz, *Eş'arî*, *Şehristânî*, *Nevbahî* gibi fırkalarla ilgili bilgiler veren *Sünnî* ve *Şîî* yazarlar İbadilik hakkında çok değerli bilgiler vermişlerdir. Ancak bir kişinin kendini tanımlamasıyla, başkasının onu tanımlaması, kişinin kendini ifade etmesiyle, başkasının onun adına konuşması arasında fark vardır. Hele hele adına konuştuğu şahıs farklı mezhep ve görüşlere sahipse, o zaman onun görüşlerini doğru bir şekilde aktarması hemen hemen imkansızdır. İşte bu noktada bir İbadi olan **İbn Sellâm**'ın İbadilik ve İbadiliğin inançlarıyla ilgili verdiği bilgiler önem kazanmaktadır. Bu durum, *Eş'arî*, *Şehristânî*, *Malatî*, *Nevbahtî* gibi fırka yazarları'nın İbâdilik hakkında verdikleri bilgilerin doğruluğunu test etme imkanını da sağlayacaktır.

İbn Sellâm'ın hayatı ve itikadi görüşleri hakkında bilgiler vermeden önce, bir temel oluşturmak amacıyla, kısaca İslamiyet'in doğuşuna, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan ihtilaflara ve bunların mezheplerin çıkışında oynadığı role değineceğiz.

Bu ihtilaflardan sonra ortaya çıkan bir mezhebin mensubu olan İbn Sellâm'ın anlaşılmasında bu bilgilerin faydalı olacağına inanıyoruz.

1.1. Hz. Muhammed'in Risaletle Görevlendirilmesi

Tüm Arap yarımadasının şirke, küfürle dolduğu, insanların, esası tevhid olan Allah'ın dinini unuttuğu bir dönemde Yüce Allahu **Hz. Muhammed** (s.a.v.)'i bir Peygamber olarak gönderdi. Vazifesi, insanları tekrar Allah'ın birliğine çağırmak, onları şirkten, batıl inançlardan kurtarmak ve aralarında Allah'ın indirdiğiyle, adaletle hükmetmekti¹.

O dönemde Arap yarımadasında yaşanan üç önemli dini anlayış vardı: **Yahudilik**, **Hristiyanlık** ve **Putperestlik**. Araplar, Allah'a inanmakla beraber, Allah'la birlikte putlara da tapıyorlardı.² Bu putların, kendilerini Allah'ın azabından kurtaracağını ve putlara karşı ifa ettikleri

¹ Nisa 3/105

² Zümer 39/38

ibadetlerin kendilerini Allah'a yaklaştıracaklarını umuyorlardı.³ Onların Allah hakkındaki bu yanlış tasavvurları ve Allah'ı gereği gibi takdir edememeleri, onların şirke girmelerine neden oluyordu.

Arap yarımadasında *Yahudilik* de dini yaşama biçimlerinden biriydi. Allah'ı gereği gibi takdir edemiyor⁴ ve Uzeyr'in Allah'ın oğlu olduğunu iddia ediyorlardı.

Hristiyanlık da yörede yaşayan kimseler tarafından benimsenen bir dindi ve onların da iddiası, Hz. İsa'nın 'nın Allah'ın oğlu olduğu ve *Üç Ukunum*'un varlığı noktasındaydı. Dikkat edildiğinde, üç dini anlayışta da Allah'ın varlığı kabul edilmekle birlikte, O'na oğul isnad etmek veya Allah'a yapılması gereken ibadetleri başkalarına da yapmak suretiyle şirk koşulmaktaydı. Allahu Teala'nın ilk insandan itibaren yerleştirmeye çalıştığı tevhid inancının bu şekilde bozulması, insanların Allah'ın dışında başka şeylere tapması, Allah'ın o topluma Peygamber göndermesini gerekli kıldı ve Yüce Allah M.610 yılında Hira mağarasında ilk vahyi indirmek suretiyle Hz. Muhammed (s.a.v.)'i Peygamber seçti ve onu tevhide davetle görevlendirdi.⁵

Hz. Muhammed (s.a.v.), halkını İslam'a çağırdığında büyük bir tepkiyle karşılaştı. Bu tepkiler, Hz. Muhammed'in mesajını iletmedeki ısrarına paralel olarak, sözle, hakaretle ve çeşitli saldırılarla kendini ortaya koydu.⁶ Bunun bir sonucu olarak Mekke'de az bir topluluk iman etti. Hz. Muhammed (s.a.v) 13 yıllık Mekke döneminde ısrarla müşriklerin Allah hakkındaki yanlış tasavvurlarını düzeltmeye ve ibadetlerini yalnızca Allah'a tahsis etmeye çağırdı.⁷ Buna karşılık Mekke toplumu bu batıl inançlarında ısrar etmeye devam ettiler.

Mekke putperestlerinin, işi işkenceye ve İslam'ı kabul edenlere aşırı bir baskı uygulamaya, ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Allah'ın dinini insanlara rahat bir biçimde ulaştırmasının önünü tıkamaya verdirmaları neticesinde Hz. Muhammed mesajının önünü açmak ve Allah'ın dinini daha rahat bir ortamda insanlara ulaştırmak amacıyla ashabıyla birlikte Medine'ye, o günkü adıyla *Yesrib*'e (M.622'de) hicret etti. Orada Allah'ın dinini yayma fırsatı buldu. *Evs* ve *Hazrec* kabilelerinden oluşan Medinelî Araplar birbirleriyle kabilevi sebeplerle savaşmak üzereyken Allah'ın bir lütfü olarak Hz. Muhammed'in buraya hicret etmesiyle kısa bir sürede İslam'a girdiler.⁸

³ Zümer 39/3

⁴ En'am 6/91

⁵ Tevbe 9/30

⁶ İbn İshak, Muhammed, *Siyer* (neşr. Muhammed Hamidullah) İstanbul, 1991, s.210 v.d.

⁷ En'am 6/89

⁸ Şiblî Numanî, *Asr-ıSaa'det*, (Trc. Ömer Rıza Doğrul)I, 124.

Medine’de üçüncü bir taraf vardı ki bunlar *Yahudiler* idi. Bunlar kendilerinden bir Peygamber geleceği beklentisi içinde idiler. Hz. Muhammed (s.a.v)’in Arapların içinden çıkan bir Peygamber olması, onun Peygamberliğini kabul etmeme noktasında direnmelerine neden sayıldı. Bununla birlikte Hz. Muhammed, Medine’ye hicret ettiğinde onlara iyi davrandı ve onlar da bu konuda ona sıcak davrandılar. Fakat zamanla, *Evs* ve *Hazrec*’in hemen hemen bütününün müslüman olması, Yahudilerden de *Abdullah b. Sellam* gibi alimlerin müslüman olmasıyla birlikte Hz. Muhammed’e karşı tavırları değişti ve düşmanlık etmeye başladılar.⁹

Hz. Muhammed (s.a.v.) Medine’de bulunduğu süre içerisinde Allah’ın dinini yaymaya çalışırken zaman zaman savaflara katıldı. *Bedir*, *Uhud*, *Hendek* vb. savaflarla yörede tanınan ve kabul edilen bir güç konumuna geldi. *Hudeybiye Anlaşması*yla da İslam toplumu resmen tanındı.¹⁰

Hz. Muhammed (s.a.v.) hem bir Peygamber, hem bir devlet başkanı hem de bir komutandı. Onun bütün bu vasıfları içiçe geçmişti ve birbirinden ayırmak mümkün değildi. Hz. Peygamber bütün bu görevlerini bir arada yürütüyordu. O, her şeyden önce bu ümmet için güzel bir örnekti¹¹ ve bu yüzden bütün söyledikleri, yaptıkları dikkatle takip ediliyordu.

Hz. Muhammed 23 yıllık tebliği boyunca ümmetine bazı ilkeler kazandırmak istemiştir. Bu ilkelerin başında *Şûra*, yani danışma ilkesi gelir. Hz. Muhammed Allah’tan vahiy alıyordu ve bununla birlikte İslam toplumunun yapılanmasıyla ilgili bir çok konuda ashabını toplayarak onlara danışıyor, genellikle çoğunluğun görüşüne uyuyordu. Aynı zamanda hakkında vahiy bulunmayan bir çok hususta ashab kendi görüşünü serbestçe ortaya koyabiliyor ve bu görüşlerin makul olması durumunda Hz. Peygamber kendi görüşünden vazgeçiyordu.

Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde olup da daha sonraki İslam toplumunun kendisinden yoksun olduğu tek şey, vahyin sürekli iniyor olmasıydı. Hz. Peygamber (s.a.v.) hayattayken herhangi bir problem ortaya çıktığında bu problemi ya bizzat hallediyor veya Allah’tan aldığı vahiyle çözüyordu, topluma fazla bir şey kalmıyordu. Oysa Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat eder etmez İslam toplumu vahiyden ve onun taşıyıcısı Peygamberden yoksun kalmıştı. Artık kendi problemlerini kendilerinin çözmesi gerekiyordu. Her ne kadar vahiy kesilmiş ve Peygamber (s.a.v.), aralarından ayrılmış olsa da Yüce Allah onları tamamen rehbersiz bırakmamıştır. Zira tamamen Allah’ın vahyinden oluşan *Kur’an-ı Kerim* ellerindeydi, Peygamber (s.a.v.) yoktu, ama onun *sözleri*, *fiilleri*,

⁹ Reşid Rıza, *Muhammedi Vahiy*, (Trc. Sabri Hizmetli), Ankara, 1984, s.136.

¹⁰ Taberî, *a.g.e.*, III, 309. İbn Esîr, *a.g.e.*, IV, 168.

¹¹ Ahzab 33/21

takrirleri 'ne şahit olmuş ve onları büyük bir titizlikle korumuş olan ashab hayattaydı; Yani İslam toplumu tamamen kendi başına bırakılmış değildi. Önemli olan bu kaynaklardan iyi bir şekilde yararlanabilmektir.

Bu girişten sonra, Hz. Peygamber (s.a.v.) 'in vefatı takiben İslam toplumunda ortaya çıkan ihtilafları, bu ihtilafların ortadan kaldırılmasında takip edilen yöntemleri ve daha sonra İslam toplumunda Müslümanların birbirlerini öldürmesiyle ortaya çıkan durumun daha sonraki İslam toplumunun şekillenişinde ve fırkaların ortaya çıkışında oynadığı rolü, yine İslam mezheplerinin ortaya çıkışında rol oynamış olan diğer bazı amilleri kısaca açıklayarak bir alt yapı oluşturmaya çalışacağız.

1.2. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Vefatı ve İlk İhtilaflar

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından önce ve vefatından sonra Müslümanlar arasında bazı ihtilaflar ortaya çıktı. Rivayetlere göre Hz. Peygamber (s.a.v.), vefatından hemen önce Müslümanların tefrikaya düşmelerini önlemek amacıyla ümmetin takip edeceği hususları yazdırmak üzere kağıt kalem istedi. Ancak orada bulunanların gürültüleri ve itirazları yüzünden Hz. Peygamber (s.a.v.) yanındakileri kovarak bu girişimden vazgeçti.¹² Daha sonra ortaya çıkan mezheplerin Hz. Peygamber (s.a.v.)'den referans bulma istençlerinin bir sonucu olarak bu konuyu gündeme getirdiklerini görmekteyiz. Şia'nın iddiasına göre Hz. Peygamber (s.a.v.) kağıt, kalem isteyerek kendisinden sonra **Hz. Ali**'nin hakkı olan imameti, başkalarının gasp etmesini engellemek için bunu yazdırmayı arzu etmişti. Ancak orada bulunan ve Hz. Ali'nin halife olmasını istemeyen **Hz. Ömer** gürültü çıkartarak "*Kur'an-ı Kerim bize yeter*" diyerek Hz. Peygamber (s.a.v.) 'i kızdırmış ve onu bundan vazgeçirmiştir.¹³

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından hemen önce ortaya çıkan ilk ihtilafa Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatıyla birlikte başka ihtilaflar da eklenmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) Rumlara karşı hazırladığı ve henüz 18-19 yaşlarında olan **Usame b. Zeyd**'in komuta ettiği ordunun durumu tartışılmıştır. Usame, henüz genç bir delikanlıdır, savaşçılıkları ile ün salmış, tecrübeli ve yaşlı sahabiler onun komutasında nasıl savaşacaktır? Oysa Hz. Peygamber (s.a.v.), bütün itirazlara rağmen Usame'yi komutan olarak atamaktan vazgeçmemiştir. Peki, yeni halifenin tavrı ne olacaktır?¹⁴

¹² Taberî, *a.g.e.*, III, 189.

¹³ Göllpınarlı, A. Baki, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri Ve Şiilik*, İstanbul 1987, 264

¹⁴ Bağdadî, Ebû Mansur Abdulkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Trc. Ethem Ruhi Fırlıklı), Ankara 1991, 16.

İkinci ve en önemli ihtilaf konusu ise Hz. Peygamber (s.a.v.) 'in yerine kimin, geçeceği yani kimin halife olacağı meselesidir.

Üçüncü bir ihtilaf noktası da Hz. Peygamber (s.a.v.)'e ait olan Fedek arazisinin, daha doğru bir ifadeyle, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in mirasının kime ait olduğudur¹⁵; kızına mı ümmete mi? Hz. Peygamber (s.a.v.)'in nereye defnedileceği hususu da ayrı bir ihtilaf konusu olarak ortaya çıkmıştı.¹⁶

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Hz. Peygamber (s.a.v.)'in halifesinin kim olacağı hususu çok önemliydi ve diğer ihtilafları gölgede bırakıyordu. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) yerine kimin geçeceği hususunda hiç bir telkinde bulunmamıştı. İşi ümmete bırakmıştı. Ümmet de ilk defa başlarında Peygamber (s.a.v.) bulunmadan büyük bir imtihandan geçiyordu. Onların burada verecekleri karar, takip edecekleri yol, çok önemliydi. Zira onlar Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonra İslam toplumunun yönetim sistemini belirleyecek bir kararın arefesindeydiler.

1.3. Beni Sâide Gölgeğinde Toplantı ve Hz. Ebu Bekir'in Hilafete Seçilmesi

Tarihi rivayetlere göre Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat ettikten sonra *Ensar Beni Sâid'e* gölgeğinde *Sa'd b. Ubade'*(16/636)nin etrafında toplantılar.¹⁷ Sa'd hastaydı ve sesini halka duyuramıyordu. Bundan dolayı oğlu Kays, babasının söylediklerini yüksek sesle halka ulaştırıyordu. Sa'd hutbesinde; Hz. Peygamber (s.a.v.)'in kavmini İslam'a çağırdığında onların kendisine kulak asmadığını, 13 yıl boyunca aralarında kalmasına rağmen yalnızca az bir topluluğun Müslüman olduğunu, bunların da ne kendilerini ne de Peygamber (s.a.v.)'i korumaya güçlerinin yetmediğini, oysa Ensarın topluca İslam'a girdiğini, İslam'a girdikten sonra da hem kendilerini, hem de Peygamber'i koruduklarını, dolayısıyla bu işe -hilafet işine-kendilerinden daha layık kimsenin olmadığını ifade etti, oradakiler de hep bir ağızdan "*vallahi doğru söyledin*".dediler.¹⁸ *Ensar*'ın *Benî Sâide* gölgeğinde toplandığı ve *Sa'd b. Ubade*(14/635)'yi halife olarak seçmek üzere oldukları haberi kendilerine ulaşan, *Hz. Ebû Bekir*,(13/634) *Ömer b. Hattab*(23/643) ve *Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh*'(18/639)'ı da yanına alarak Ensar'ın bulunduğu yere gitti. Yapılan çeşitli tartışmalardan sonra bir çok öneri ortaya atıldı. Ensardan *Habbab b. Münzir* "*bizden bir, sizden bir emir olsun*" teklifinde bulundu. Bu kabul edilmedi. Hz. Ebu Bekir ise "*Biz emirleriz, sizler de vezirlersiniz*" dedi. Daha sonra bir hutbe irad eden Hz. Ebu Bekir, Muhacirin de Ensarın da faziletlerinin olduğunu,

¹⁵ a.g.e. 16.

¹⁶ a.g.e. 15.

¹⁷ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-Siyase*, Mısır 1969, 4; İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-Kubrâ*, Beyrut 3, 186.

¹⁸ İbn Kuteybe a.g.e., 5.

ancak Hz. Peygamber (s.a.v.)'in kavmi olmaları hasebiyle bu işe daha layık olduklarını ve diğer kabilelerin *Kureyş*'ten başka herhangi bir kabilenin önderliğini kabul etmeyeceğini ifade etti. Ensar'dan *Bişr b. Said* * Ebu Bekir'i tasdik ederek ona bey'at etti. Daha sonra Hz. Ömer, Ebû Ubeyde b. el-Cerrah, sonrada *Sa'd b. Ubâde* hariç Ensar'ın hepsi gelip Hz. Ebu Bekir'e bey'at ettiler.¹⁹ Burada dikkat çeken husus Hz. Ebu Bekir, halife olmasına gerekçe olarak "*Halife Kureyş'tendir*" şeklinde bir hadis ileri sürmedi. Hz. Ömer de, vefatından önce Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Ebu Bekir'i imamlığa seçmesinin, onun halife olmasına bir işaret olduğunu söylerken, "*Halife Kureyş'tendir*" şeklinde herhangi bir gerekçe getirmiyor. Bu da söz konusu hadisin Hz. Ebu Bekir'in "*Halife Kureyş'ten olmalıdır, aksi takdirde diğer kabileleri kontrol altında tutmak mümkün olmaz*". şeklindeki gerekçesinin Hz. Peygambere izafe edilmesi olarak görülebilir. Hz. Ebu Bekir, Ensar'dan biat aldıktan sonra, Hz. Ömer ve Ebu Ubeyde b. el-Cerrah'la birlikte Muhacirlerin yanına döndü. Bu sırada *Beni Umeyye*, *Osman b. Affân*(35/655), *Zühre* kabilesi *Abdurrahman b. Avf*'in(31/651), *Beni Haşim Zübeyr b. Avvam*'(36/656)la birlikte Mescid-i Şerif'te *Hz. Ali*'(40/660)nin etrafında toplanmıştı. Hz. Ebu Bekir mescide vardığında bir hutbe irad etti. Ensar'ın kendisine biat ettiklerini, kendilerinin de biat etmeleri gerektiğini bildirdi. İlk önce Hz. Osman, Ümeyye oğullarıyla birlikte biat etti. Daha sonra Abdurrahman b. Avf kabilesiyle birlikte biat etti. Ancak Hz. Ali'nin yanındakilerle birlikte mescitten çıkarak Hz. Ebu Bekir'e beyat etmediği fakat daha sonra yanındakileri bu konuda serbest bıraktığı ancak kendisinin biat etmeyeceğini söylediği rivayet edilmektedir.²⁰ *İbn Kuteybe*'nin rivayet ettiği başka ilginç rivayetler de vardır. Örneğin Hz. Ali'nin aynı gece *Hz. Fatma*'yı deveye bindirerek tek tek Ensarın evlerini dolaştığı ve onlardan beyat istediği, buna karşılık Ensarın, "*Daha önce gelseydin sana biat ederdik, ancak biz şimdi Ebu Bekir'e beyat ettik ve ahdimizi bozamayız*" dediği, Hz. Fatma'nın "*Resulullah'ın cenazesi yerdeyken mi sizden bey'at isteyecektik? Vallahi bunun mümkün olmadığını siz de biliyorsunuz*". diye cevap verdiği nakledilmektedir.²¹ Yine *Hz. Ali'nin* kendisinden bey'at isteyen *Hz. Ebu Bekir'e*, "*Vallahi, biz bu konuda ında sizden daha evlaydık, Siz Ensar'a karşı gelirken, Hz.Peygamber'in kabilesinden olduğumuzu, dolayısıyla ona daha yakın olduğumuzu ileri sürerek onlardan hilafeti aldınız. Şimdi ben de size karşı aynı delili getiriyorum, vallahi Peygamber (s.a.v.)*

*

Bişr b. Said, Hazrecin ileri gelenlerindendir.Bkz.İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 8-9

¹⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.*,III,181-182;İbn Kuteybe,*a.g.e.*. 10.

²⁰ İbn Kuteybe,*a.g.e.*. 7.

²¹ *a.g.e.*, 12.

*e sizden daha yakınım, bu işe sahip çıkmak da sizden çok benim hakkımdır*²² dediği de gelen rivayetler arasındadır.

Hiz. Ali ilk günler olmasa da, daha sonra biat etmiştir²³ Bazı rivayetlere göre ise Hiz. Fatıma'nın vefatına kadar beklediği, Hiz. Fatıma'nın vefatından sonra Hiz. Ebu Bekir'e giderek bey'at ettiği yönündedir.²⁴

Bu rivayetlerden çıkan sonuç; **Hiz. Ebu Bekir'in** hilafetine ilk başlarda itirazlar olduysa da daha sonra hilafetinin kabul edildiği, Hiz. Ebu Bekir'in adil davranmasıyla da bu problemin o gün için tamamen ortadan kalktığıdır. Üçüncü halife Hiz. Osman'ın şahadetinden sonra ortaya çıkan yönetim tartışmalarında bu konunun tekrar gündeme getirildiği ve müslümanlar arasında uğrunda en çok kan akıtılan bir davaya dönüştürüldüğü görülmektedir.

Hiz. Ebu Bekir iki yıl, üç ay hilafette kaldıktan sonra vefat etti. Vefat etmeden önce **Abdurrahman b. Avf**, **Osman b. Affan** (v 35/656), **Said b. Zeyd** (v.50/671) gibi Ensar ve Muhacirin ileri gelenlerine danıştıktan sonra **Ömer b. el-Hattâb**'ın hilâfeti için vasiyette bulundu. Bazı sahabilerin, "Ey Ebu Bekir, Allah sana, Ömer'i neden halife bıraktın diye sorarsa sen Allah'a ne cevap verirsin?", şeklindeki itirazlarına karşılık "Beni Allah'la mı korkutuyorsunuz? Vallahi, eğer Allah bana sorarsa, ehlinin en hayırlısını bıraktım, diyeceğim."²⁵ diyerek kendisinden sonra **Hiz. Ömer**'in halife olmasını istedi ve vefatından sonra da halk gelerek Hiz. Ömer'e biat etti.

1.4. Hiz. Ömer'in Hilafeti ve Şûra

Hiz. Ömer (r.a), Hiz. Ebu Bekir'in vasiyyet etmesi, bir rivayete göre, Osman b. Affan'a yazdırması ile Hiz. Ebu Bekir'in vefat ettiği gün halife seçildi.²⁶ Hiz. Ömer (r.a.) uygulamalarında adil davrandı. Hak sahiplerine haklarını verme hususunda titizlik gösterdi. İslam toplumunun genişleyen sınırları karşısında sürekli bir teyakkuz hali içerisinde bulundu. Cahiliye döneminde çokça rağbet edilen, İslam'ın belini kıldığı kabilecilik anlayışını tamamen ortadan kaldırmak için ailesinden hiç kimseye devlet dairesinde görev vermedi. Onun bu olgun ve adilane tutumları halkı memnun etti. Emsarda çeşitli şikayetler olduysa da Hiz. Ömer'in zamanında müdahaleleriyle problemler büyümeden

²² İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 13.

²³ Akbulut, Ahmed, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, Ankara, 1993, 128.

²⁴ Şehristanî, Muhammed . Abdülkerim (Ö.548) *El-Milel ve'n-Nihal*, Mısır, 1317, 124.

²⁵ İbn Sa'd, *a.g.e.* III, 96.

²⁶ *a.g.e.*, III, 100.

çözüldü. Kimi zaman valileri değiştirerek, kimi zaman da müfettişler göndererek itirazları zamanında defetti ve hilafeti boyunca İslam toplumunu firkalara ayıracak ciddi hiç bir olay olmadı.²⁷

Nitekim *Mugire b. Şu'be'*(50/670)nin kölesi *Ebu Lu'lu'*, Hz. Ömer'i sabah namazında yaraladı ve halife, yararlanma sonucunda şehid oldu. Hz. Ömer (r.a.) vefat etmeden önce yanına giren *Muhacir* ve *Ensar*, kendilerine, uygun gördüğü birini tavsiye etmesini istediler. Hz. Ömer, "Eğer birini vasiyet edersem Hz. Ebu Bekir'in yaptığı yapmış olacağım, eğer hiç kimseye vasiyette bulunmazsam Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yaptığı yapmış olacağımı" diye karşılık verdi.²⁸

Ölüme yaklaştığını hissedince oğlu Abdullah'ı *Hiz. Aişe'ye* göndererek Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Ebu Bekir'in kabirlerinin yanında kabrinin yapılmasına izin verip vermeyeceğini sordurdu. Hz. Aişe bunu seve seve kabul edeceklerini ancak Hz. Ömer'in ümmeti başsız bırakmamak için yerine birini tayin etmesi gerektiğini Abdullah'a söyledi. Abdullah, durumu babasına haber verince Hz. Ömer, *Ali b. Ebi Talib*, *Osman b. Affan*, *Abdurrahman b. Avf*, *Talha b. Ubeydullah*(36/656), *Zübeyr b. Avvam* ve *Sa'd b. Ebi Vakkas'*(55/675)ı yanına çağırdı. Onlara üç gün içinde aralarından birini halife seçmelerini söyledi. *Hasan b. Ali*(50/670), *Abdullah b. Abbas*(68/687) ve oğlu *Abdullah*'ın da onlarla birlikte hazır bulunmalarını; fakat, bunların hilafette paylarının olmadığını, ancak gözetmen olarak orada bulunacaklarını, yine Ensar'ın ileri gelenlerine danışılmasını, görüşlerinin alınmasını ancak bunlara da hilafetin önerilmeyeceğini, 5 kişi ittifak edip biri muhalefet ederse onun boynunun vurulmasını, 4 kişi ittifak edip, ikisi muhalefet ederse ikisinin boynunun vurulmasını, 3'e üç kalırlarsa oğlu Abdullah'ın re'yine başvurmalarını tavsiye etti. Daha sonra 55 yaşındayken 12 yıl ve bir kaç ay hilafet makamında bulunduktan sonra vefat etti.²⁹

1.5. Hz. Osman'ın Hilafete Seçilmesi ve Şehadeti

Hiz. Ömer'in seçmiş olduğu *Şûra*, O'nun vefatından hemen sonra aralarından birini halife seçmek üzere *Misver b. Mahrem'in* evinde toplandılar. Hz. Ömer'in tavsiyesi gözönünde bulundurularak Abdullah b. Abbas, Hasan b. Ali ve Abdullah b. Ömer de gözetmen olarak orada bulunuyorlardı. Hz. Ömer'in belirlediği süre üç gün idi. Üçüncü güne gelindiğinde hâlâ sorun çözümlenememişti. Bu durumu göz önünde bulunduran *Abdurrahman b. Avf*, hakkından feragat ettiğini söyleyerek işi halletmeyi kendisine bırakmalarını istedi. Talha b. Ubeydullah Hz. Osman lehine, Zübeyr b. Avvam da Hz. Ali lehine adaylıktan çekildiler. Sa'd b. Ebi Vakkas da oyunu

²⁷ a.g.e.III, 274 vd.

²⁸ İbn Kuteybe, a.g.e.22.

²⁹ a.g.e.; İbn Esîr, a.g.e., III, 71.

Abdurrahman b. Avf'a teslim ederek adaylıktan çekildi.³⁰ Bu durumda halife adayı olarak **Hız Ali** ve **Hız Osman** kalıyordu. Abdurrahman b. Avf, evden dışarı çıkarak halkın arasına karıştı, ileri gelenlere danıştı, halka, "*Ömer'den sonra kimin halife olmasını istersiniz?*" diye sordu. Çoğunluk **Hız Osman** diyordu. Abdurrahman bu araştırmayı tamamladıktan sonra Hız. Ali ile Hız. Osman'ı ayrı ayrı yanına çağırarak herbiriyle uzun uzun konuştu. Sonunda Hız. Osman'a, "*Allah'ın Kitabı, Peygamber'in sünneti, iki imamın sireti ve Hız. Ömer'in*" Halife olursan Beni Umeyyeyi ümmetin boynuna bindirme" sözüne uyup uymayacağını sordu." **Hız Osman** bunların hepsine bağlı kalacağına dair söz verdi. Aynı şeyleri Hız. Ali'ye de teklif eden Abdurrahman b. Avf, Hız. Ali'den farklı bir cevap aldı. **Hız Ali**, ictihat sahibi olduğunu *Beni Haşim'den* de, diğer insanlardan da ehliyetli olmaları durumunda faydalanacağını, Abdurrahman b. Avf'ın da böyle bir şart ileri sürmeye hakkının olmadığını söyledi.³¹ Hız. Ali'den olumlu bir cevap alamayan Abdurrahman b. Avf, **Hız Osman b. Affan'a** biat etti. *Abdurrahman b. Avf* tan sonra, başta **Ali b. Ebi Talib** olmak üzere herkes beyat etti. Hız. Osman da bey'atlarını kabul etti.

Hız. Osman'ın hilafetini iki döneme ayırmak genel olarak kabul gören bir temayüldür. Hatta bu anlayış öylesine tutulmuş ki, Hariciler bile onun hilafetini iki döneme ayırmakta ve ilk altı yılının hak hilafet, son altı yılının ise dalalet olduğunu söylemektedirler.

Hız. Osman'ın ilk 6 yılında herhangi bir problemin çıkmadığı, hatta, **Hız Osman'ın** yumuşak huyu ve halkına karşı şefkati sayesinde Hız. Ömer'den daha çok sevildiğini kaydeden tarihi rivayetler mevcuttur.³²

Peki, **Hız Osman**, **Hız Ömer**'den daha çok sevilirken, nasıl oldu da hilafetten el çektilirmek, hatta öldürölmek istenen ve sonra da öldürölen biri durumuna gelebiliyor? Tarihi kaynaklar bu konuda bize çok değerli ve açıklayıcı bilgiler vermekle beraber olay tam olarak aydınlanamamakta ve karanlık kalan noktalar varlığını devam ettirmektedir. Diğer taraftan birbirleriyle çelişen farklı rivayetlerin bulunması da sağlıklı bir fikir edinmemizi güçleştirmektedir.

Kuşkusuz bütün bildiklerimizle birlikte bilmediklerimiz de vardır ve tarihte olmuş bitmiş bir olayda, eksik bilgilerimizle, taraflardan hangisinin haklı veya haksız olduğunu tesbit etmemiz mümkün olmadığı gibi böyle bir amaç gütmeyin makul bir gerekçesi de yoktur. Ancak gelişen olaylarda etkisi olduğu görölen bazı davranış ve tutumlar var ki, bunları tesbit etmek aynı zamanda

³⁰ *a.g.e.*, 26; *a.g.e.*, III. 73; İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 464.

³¹ İbn Kuteybe *a.g.e.* 27; İbn Esir, *a.g.e.*, III, 80.

³² İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 64.

gelişen olayların doğasını anlamak anlamına gelir ki, ders almak ve doğru sonuçlar çıkarmak ta buna bağlıdır.

Burada Hz. Osman'ın yaptığı icraatlara yönelik olarak ileri sürülen şikayetler ve iddialar mevcuttur. Bu şikayetler," *Hz. Osman'ın belli kişilere Irak sevâdından bağışta bulunduğu, çok kârlı ve önemli valilikleri kendi yakın akrabalarına verdiği,*³³ *amilleri Beni Umeyyeden seçtiği beytulmadan haksız tasarruflarda bulunduğu; Mervan b. Hakem'e 15.000, Abdullah b. Halid'e 50.000 dirhem verdiği*³⁴ *,İfrikiyye humusunu Mervan'a verdiği,*³⁵ *Kur'an-ı Kerim'in emrettiği cezaların ifasında başarısızlağa düştüğü* şeklinde sıralanmaktadır*

Hz. Osman'a yöneltilen bu eleştirilerde doğruluk payının olabileceğini tarihi kaynaklardan öğreniyoruz.³⁶ Bununla birlikte Emsardaki halkın 4.000-5.000 kişilik bir orduyla Medine'ye, halifeyi azletmek amacıyla harekete geçmesini anlamak güçtür. Zira Medine hilafet merkezidir. *Ensar* ve *Muhacir* orda bulunmaktadır. Öyle görünüyor ki, isyancılar sanki Medine halkının kendilerine karşı koymayacaklarını biliyorlar. Yoksa günlerce, aylarca sürecek yolculuktan sonra gelecekleri Medine'de başarı kazanacaklarını sanmaları gerçekten zordur.

Öyleyse burada Medine halkının Hz. Osman'ı yalnız bırakmasının arkaplanına bakmamız gerekmektedir. *Hz. Osman* (r.a.) hilafete seçildiğinde ona karşı koyan, kendisine biat etmeyen hiç kimse yoktu, halk tarafından da seviliyordu. Hz. Osman'ı Medinelilerin gözünden düşüren ve onu düşmanlarıyla başbaşa bırakmalarına sebep olan etmenlerin başında *Mervan b. Hakem*'i* görmektediriz. Mervan, sürgüne gönderilen babası Hakem'le birlikte Taif'te bulunuyordu. Hz. Ebu Bekir ve Ömer (r.a) döneminde de geri dönmelerine müsaade edilmemişti. Hz. Osman hilafete seçildikten sonra onları Taif'ten getirtti. Mervan'ı kendi kızı *Ümmü Ebban*'la evlendirdi³⁷ ve onu

³³ İbn Esîr, *a.g.e.*, III, 163b

³⁴ Bel'amî, Muhammed b. Muhammed b. Ubeydullah, *Gezide-i Tarih-i Bel'ami* (Thk. Cafer Şiar, Seyyid Mahmud Tabatabaî), Tahran 1372, 17, 192.

³⁵ İbn Esîr, *a.g.e.*, III, 163.

* *a.g.e.*, III, 81; Ayrıca bunların doğru olmadığı, Hz. Osman'a iftira edildiği, bu iddiaların her birisine verilecek cevapların bulunduğu hususunda Bkz. İbn Arabî, Kadî Ebû Bekir, *el- Avâsım Mine'l Kavâsım*, (Thk. Muhibiddin Hatip), Kahire 1405. 122;

³⁶ Bkz. İbn- Sa'd, *a.g.e.*, III, 66 vd; İbn Kuteybe, *-a.g.e.*, 28 vd; Mesûdî, *Murucu'z-Zeheb* III, 347 vd.

* Mervan b. Hakem; Hz. *Osman*'ın damadı olup onun döneminde devletin sekreteryasını üstlendi. Daha sonra halifelik de yapan Mervan ile ilgili Genişbilgi için bkz. Halife b. *Hayyat*, *a.g.e.*, Kahire, 1992, 126.

³⁷ Ahmet Emin, *islâm'ın Bugünü*, (Trc, Abdulvehhab Öztürk), G. Antep 1977, 87.

kendine katip edildi. Mervan, yavaş yavaş Hz. Osman üzerinde etkili olmaya ve perde arkasından yönetime katılmaya başladı. Emevilerin ön plana çıkması da, sanırız, onun etkisiyle olmuştur. Zira , kendisi hilafeti Emevilerin krallığı, mülkü olarak görmekteydi. Mervan'ın emsardan gelen ve *Hz. Osman*'dan şikayetçi olan halka söylediği, “*Siz ne istiyorsunuz? Vallahi krallığınızı elimizden almaya gelmişsiniz, ama, buna fırsat bulamayacaksınız.*”³⁸ sözleri de onun kabileci anlayışını ve *Hz. Osman*'ın yanında edindiği etkinliği göstermektedir.

Medineliler, *Hz. Osman*'ın, giderek, Mervan'ın etkisine girerek, kendilerine danışmamasına ve hilafetin bir *Emevi İktidarına* dönüşmesine karşı koymak istediler ve bu konuda *Hz. Osman*'ı defalarca uyardılar. Hz. Ali, Hz. Talha, Zübeyr, Ammar b. Yâsir(, Hz. Osman'ı uyaranların başında geliyorlardı.³⁹

Hz. Osman bir çok defa Medinelilerin şikayetlerini göz önünde bulunduracağını ifade etmesine rağmen, *Mervan*'ın manipölasyonlarıyla bir türlü istediği adımları atamadı. Medineliler *Hz. Osman*'a ilettikleri şikayetlerin gözönünde bulundurulmadığını ve her geçen gün Hz. Osman'la kendileri arasındaki uçurumun derinleştiğini gördükçe, ondan ümitlerini kestiler. Hz. Osman'dan ümitlerini kesince de daha yüksek sesle itirazlarını dile getirmeye *Hz. Osman*'ı eleştirmeye, aleyhinde propaganda da bulunmaya başladılar. Kuşkusuz, Mekke ve Medine halkının Hz. Osman'dan soğuması ve aleyhinde propagandaya başlamaları çok tehlikeliydi. Zira, İslam ümmetinin diğer beldeleri bu iki beldeye; halkı da Ensar ve Muhacirlere bakıyordu. Onların Hz. Osman'ı eleştirmeleri diğerlerine de cüret veriyordu. Bu durumun farkında olan, dönemin önemli siyaset adamlarından *Muaviye*, *Hz. Osman*'ın başta *Şûra* üyeleri olmak üzere Mekke ve Medine halkı tarafından sert bir şekilde eleştirildiğini duyunca, Medine'ye gelerek *Şûra* üyelerini toplamış ve onlara şu önemli hususları hatırlatmıştı: “Ey Muhacirler topluluğu ve yönetim işinin sahibi olan sizler! Allah bu (yönetim) işine sadece sizi ehil kıldı. Bu iki belde, Mekke ve Medine hakkın kaynağı ve son durağıdır. Tâbi olanlar, öncü olanlara bakarlar. Beldeler de bu iki şehre bakar. Eğer onlar dosdoğru olurlarsa o beldeler de dosdoğru olurlar. Allah'a yemin ederim ki, eğer ellerimi çırparsam ne tabiler öncülere ne de beldeler bu iki şehre hak tanır. Sizi de yönetim işinden uzaklaştırır ve yönetimi aranızdan alıp götürürler. Sizler insanlar arasında bütünü simsiyah olan öküzdeki bezanlık gibisiniz. Görüyorum ki siz halifenizi ayıplıyorsunuz.....”⁴⁰

³⁸ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 41.

³⁹ *a.g.e.*, 32.

⁴⁰ *a.g.e.* 30.

Muaviye'nin dedikleri gerçekten üstün bir değerlendirmenin ürünüdür. Mekke ve Medine, *Hiz. Osman*'a karşı eleştirel bir yaklaşım içine girince, zaten valilerden memnun olmayan ve bu yüzden *Hiz. Osman*'a valileri hakkında şikayetlerde bulunan Emsardaki vilayetler de problemin başı olarak *Hiz. Osman*'ı görmeye başlamışlardır.

Valilerin değiştirilmesini *Hiz. Osman*'dan isteyen *Mısır, Basra Kufe* halkları, isteklerinin *Hiz. Osman* tarafından dikkate alınmadığını görünce bu sefer bizzat *Hiz. Osman*'ın kendisinin hall edilmesi gerektiğine inanmaya başladılar. *Hiz. Ali* başta olmak üzere *Ensar ve Muhacirin*, bu şikayetlerin dikkate alınması, hiç değilse *Mısır valisi* olan ve *Hiz. Peygamber*'in daha önce öldürülmesini emrettiği *Abdullah b. Ebi Serh*'in hilafet merkezinden bağımsız hareket etmesine göz yumulmaması ve azledilmesi yönündeki isteklerine, *Hiz. Osman*'ın cevap vermemesi, Medine halkını, *Hiz. Osman*'dan soğumasına ve kendisine karşı girişilen sonraki tedhiş hareketinde yalnız bırakmalarına sebep olmuştur.⁴¹

Medine ve Mekke halkıyla, *Hiz. Osman* arasında cereyan eden bu olaylar neticesinde Mekke ve Medine halkı *Hiz. Osman*'ı açıktan açığa eleştirmeye başlamış, eğer *İbn Kuteybe*'nin rivayet ettiği haber doğruysa-*Hiz. Talha ve Zübeyr*, Basra ve Kufe halkına *Hiz. Osman*'ı azletmek amacıyla hareket etmeleri için mektuplar göndermiştir.⁴² Daha önce *Muaviye*'nin işaret ettiği gibi, Mekke ve Medine halkı *Hiz. Osman*'a karşı eleştirel bir yaklaşım içine girip, açık açık aleyhinde faaliyetlerde bulununca onlara bakan diğer beldeler *Hiz. Osman*'ı hall etmek için harekete geçmişlerdir.

Hiz. Osman'a karşı girişilen harekette başka ne tür etmenler rol oynamış olabilir? Bu konuyla ilgilenen hemen hemen tüm araştırmacılar kabilevi taasubun bu hareketteki etkisine değinmişlerdir.⁴³ Kabileciliğin, *Hiz. Osman*'a karşı girişilen harekette en önemli etkenlerin başında yer aldığını söyleyen araştırmacılar az değildir. Kabilecilik anlayışının, *Hiz. Peygamber (s.a.v.)* vefat eder etmez, ridde olayları şeklinde kendini gösterdiğini ifade eden araştırmacılar, *Kufe, Mısır ve Basra'dan Hiz. Osman*'ı azletmek amacıyla çıkan grupları harekete geçiren etmenlerin başında, onların mensup oldukları kabilelerin, idareye karşı duydukları hoşnutsuzluğun ve Kureyş otoritesini kabullenememelerinin bulunduğunu söylerler. Özellikle *Hiz. Osman*'ın valilerinin, kabilecilik anlayışıyla hareket ederek, mevaliye ve diğer Arap kabilelerine İslam'ın hoş görmediği bir şekilde

⁴¹ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarih'u'l-Umem ve'l-Mulûk*, Beyrut, 1987 V/347; Mesudî, *Muruc*, II, 347.

⁴² İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 3.34.

⁴³ Watt, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Trc. Ethem Ruhi Fırlı) Ankara 1981, 12; İrfan Abdulhamit, *İslâm'da itikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, (Trc. M. Said Yeprem), İstanbul, 1994, 77.

muamelede bulunmaları, bu insanlarda cahiliyye döneminde var olan kabilecilik anlayışının hortlamasına etki etmiş ve onları harekete geçirmiştir denilebilir. *Hz. Osman*'a karşı girişilen hareketle Mudar ve Rabîa kabilelerinin rolü dikkate alındığında bunların ta cahiliyye döneminde Kureyş'le var olan kabilevi çekişmelerinin bu olayda etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Hz. Osman'a karşı girişilen harekette önemli amillerden biri de ekonomik sebeplerdir. Kufelilerin hilafet merkezi Medine'ye karşı *Hz. Ömer* (r.a.) döneminde başlayan bir hoşnutsuzluklarının olduğunu belirtelim. *Hz. Ömer* döneminde askeri amaçlarla kurulan *Basra* ve *Kufe* şehirlerinin hemen hemen bütün gelirleri ganimetlere dayanıyordu. İran'ın hemen hemen tamamının fethedilmesiyle ganimetler bitti. Basralılar ve Kufeliler de ganimet gelirlerinden yoksun kaldılar. Basralılar *Hz. Ömer*'e müracaat ederek daha önce kendileri tarafından fethedilen "Mahan" ve "Sebnan"ın cizye gelirlerinin kendilerine verilmesini istediler. *Hz. Ömer* bu teklifi kabul etti ve oranın cizyle gelirlerini Basra'ya bağladı. Bunu öğrenen Kufe'liler Valileri olan *Ammar b. Yasir*'e müracaat ederek "Ramehürmüz" ile "İzec" in kendileri tarafından fethedildiğini Halife'ye müracaat ederek bunların cizye gelirlerinin de Kufe'ye bağlanmasını istediler. *Ammar b. Yasir* onların bu isteklerini fazla ciddiye almadı ve *Hz. Ömer* nezdinde girişimlerde bulunmadı. Bunun üzerine *Kufe*'nin ileri gelenleri, *Hz. Ammar*'a gelerek "Ey aç ve burnu kesik köle! Neden ganimet ve feylerimizi bizden alıyorsun?"⁴⁴ şeklinde *Hz. Ammar*'a hakaretlerde bulundular. Bununla da yetinmeyerek *Hz. Ammar*'ı, *Hz. Ömer*'e şikayet ettiler ve *Hz. Ammar*'ın Kufe valiliğinden azledilmesini sağladılar.

Hz. Osman döneminde de ganimet gelirleri hususunda sürekli bir biçimde huzursuzluk çıkaran Kufeliler, *Hz. Osman*'ın Irak sevadındaki bazı önemli toprak parçalarını Kureyş'in ve *Kufe*'nin ileri gelenleri olan; *İbn Mes'ûd*, *Sa'd b. Ebi Vakkas*, *Ebu Musa el-Eş'arî*, *Zübeyr b. Avvam*, *Talha b. Ubeydullah*, *Adiy b. Hatem*, *Said b. Zeyd* gibi şahıslara vermesiyle, büsbütün hilafet merkezinden nefret etmeye başlamışlardır ve bu durum, onların *Hz. Osman*'a karşı harekete geçmelerinde etkili olmuştur⁴⁵. Bir gün, Irak sevadından *Talha b. Ubeydullah*'a verilen çiftlik tartışma konusu olmuş ve bunun üzerine büyük bir kargaşa çıkmıştı. Bunun üzerine Halife isyan çıkaranların elebaşlarından olan 10 kişiyi te'dib edilmek üzere *Hz. Muaviye*'nin yanısına göndermişti. *Haris b. Malik el-Eşter en-Nehaî*, *Sabit b. Kays en-Nehai*, *Cündeb b. Zübeyr*, *Cemil b. Ziyad* gönderilenlerin arasındaydı.⁴⁶

⁴⁴ Taberî, *a.g.e.*, V,149; İbn Esîr, *a.g.e.*, III, 36-37.

⁴⁵ *a.g.e.*, V,323.

⁴⁶ İbn Esîr, *a.g.e.*, III, 143.

H. Osman'a isteklerini kabul ettiremeyen Emsardaki muhalif gruplar, **H. Osman**'ı görevden azletmek amacıyla H.35/656 yılında *Mısır, Basra ve Kufe'den* yola çıktılar. Görünürde hacca gideceklerdi, fakat, bunlar şehirlerinden uzaklaşır uzaklaşmaz Medine'ye yöneldiler.⁴⁷ Mısırlılar görünür valilerinin değiştirilmesini ve yerine **Muhammed b. Ebu Bekir**'in getirilmesini istiyorlardı. Ancak, valileri henüz değiştirilmiş olan Kufelilerin ve Basralıların da Mısırlılarla hareket etmesi çok daha büyük ve farklı bir amaçlarının olduğunu bize göstermektedir.

Kufe, Basra ve Mısır'dan muhaliflerin, hilafet merkezine doğru yol aldıkları haberini alan **H. Osman**, durumun vehametini kavramış ve kendisine yardım etmeleri hususunda **H. Ali, Talha**, ve **Zübeyr b. Avvam**'a müracaat etmişti. Bu üç güzide sahabe de **H. Osman**'a, söyledikleri sözlerin kendisi tarafından dinlenmediğini, kendisinin beytu'l-maldan haksız tasarruflarda bulunduğunu; **Mervan b. Hakem**'e 15.000, **Abdullah b. Halid**'e 50.000 dirhem verdiğini, buna hakkının olmadığını söylediler, **H. Osman** bu parayı hazineye geri ödeyeceğini söylemesi, üzerine de **H. Ali** ve beraberindekiler bu parayı ödediği takdirde kendisine yardım edeceklerini söylemişlerdir.⁴⁸

Nitekim Kufe, Mısır ve Basra'dan gelenleri geri döndürmek amacıyla, bir rivayete göre **H. Ali**, bir rivayete göre de **H. Ali** ile Muhammed b. Mesleme karşılaşmış ve gelenleri ikna ederek geri göndermişlerdir.⁴⁹ Ancak, **H. Osman**'ın, Muhammed b. Ebi Bekir'le Mısır'a gidenlerin öldürülmesini şehrin valisine emreder muhtevâlî, her halinden düzmece olduğu belli olan, uyduruk bir mektup bahane edilerek, asıl amaçları olan **H. Osman**'ı hilafetten uzaklaştırma işi için tekrar hilafet merkezine yönelmişlerdir.⁵⁰ Onları karşılayan **H. Ali**'nin Niçin geri döndünüz?" sorusuna **H. Osman**'ın mührünü taşıyan bir mektup ele geçirdiklerini, bu mektupta **Muhammed b. Ebu Bekir** başta olmak üzere bu işe öncülük edenlerin öldürülmesinin emredildiğini ve bu yüzden geri döndüklerini söylerler. Onların bu cevabına karşılık **H. Ali** : "Peki, siz mektup bulup geri deldünüz. Ya bu Kufeliler ve Basralılara ne oluyor? Onlar neden döndüler. Oysa onların bu muktuptan haberdar olmaları imkansız?" dedi. **H. Ali**'nin bu susturucu cevabına karşılık gerçek amaçlarını ortaya koymak zorunluluğunu duyarak; "Biz şunu bunu bilmeyiz. O adam (**H. Osman**)'ın azledilmesi gerekir".⁵¹ demişlerdir. Burada farklı rivayetler de mevcuttur. **Mervan**'ın **H. Osman**'ın mührünü kullanarak, **H. Osman**'ın kalemıyla mektup gönderdiği, bu durumun **H. Osman**'a bildirilmesi üzerine, **H. Osman**'ın mektuptan hiç bir şekilde haberinin olmadığı, bunun üzerine

⁴⁷ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 126; İbn Esîr, *a.g.e.*, III, 164.

⁴⁸ Bel'am, *a.g.e.*, 192

⁴⁹ İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 65; İbn Esîr, *a.g.e.*, III, 169

⁵⁰ *a.g.e.* III, İbn Esîr, *a.g.e.* III, 166.

⁵¹ İbn Esîr, *a.g.e.*, III, 166

isyancıların, “Eğer bundan senin haberin yoksa Mervan’ı bize teslim et” dediği, fakat Hz. Osman’ın bunu reddettiği ve sonuçta ne hilafetten ne de *Mervan*’dan vazgeçemeyen Hz. Osman’ın şehit edildiği⁵² yönünde de haberler mevcuttur.

Basra Kufe ve Mısır’dan hilafet merkezine Hz. Osman’ı azletmek amacıyla harekete geçen topluluk, Hz. Osman’ın evini kuşatarak iki öneride bulunmuşlardır; *Hz. Osman*, ya hilafeti bırakacak ya da öldürülecektir. Hz. Osman’ın bu durum karşısında *Abdullah b. Ömer*’i çağırıp kendisine danıştığı, *Abdullah b. Ömer*’in de; “Ey Emire’l-Müminin böyle bir bid’at işleme zira, halk halifeleriyle anlaşmazlığa düştükleri her seferinde onu hilafetten uzaklaştırmak isteyecektir. Allah’ın sana giydirdiği gömleği, sakın çıkarma.”⁵³ dediği rivayet edilmektedir. Burada Hz. Abdullah b. Ömer’in endişelerinde haklılık payı varsa da, işin sonucu dikkate alındığında işi yokuşa sürdüğü de gözden kaçmamaktadır.

Kuşatma 30 gün, bir rivayete göre de 40 gün sürmüştür.⁵⁴ Bu süre zarfında başta *Zeyd b. Sabit* olmak üzere, *Abdullah b. Zübeyr*’in defalarca Hz. Osman’a müracaat ettikleri ve Ensar’ın ikinci defa Ensar olmaya hazır olduklarını bildikleri Hz. Osman’ın ise müslümanların kanının akıtılmasını ve birbirlerine karşı kılıç kullanmalarını hoş karşılamadığı, onları bu girişimlerinden vazgeçirdiği⁵⁵ gelen rivayetler arasındadır. *Hz. Osman*, isyancılara çeşitli nasihatlarla bulunarak onları bu emellerinden vazgeçirmeye çalışmıştır. Bir defasında, “Ey insanlar beni öldürmeyiniz ve tövbe ediniz. Vallahi eğer beni öldürürseniz bir daha bir araya gelemezsiniz, topluca düşmanlarınızla savaşamazsınız, sonra ayrılığa düşersiniz.”⁵⁶ dediğini kaynaklar bize aktarmaktadır. Gerçekten de *Hz. Osman*’ın şehadetiyle müslümanlar arasında ilk ayrılıklar başlamış ve kapanmamak üzere fitne kapısı açılmıştır.

Hz. Osman’ın Kur’an okuduğu, nöbetçilerin-Hasan, Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Zübeyr, Muhammed b. Talha vb- damda bulunduğu bir sırada *Muhammed b. Ebu Bekir*’in yanında 13 adam bulunduğu halde gizlice Hz. Osman’ın evine girdiği, *Hz. Osman*’ın sakalından tuttuğu, buna karşılık *Hz. Osman*’ın “Ey kardeşimin oğlu, eğer baban seni bu halde görseydi senden razı olmazdı”,

⁵² İbn Sa’d, *a.g.e.* III, 64

⁵³ *a.g.e.*, III, 66

⁵⁴ İbn Esîr, *a.g.e.* III, 181

⁵⁵ İbn Sa’d, *a.g.e.*, III, 70

⁵⁶ *a.g.e.* III, 66

*dediği ve Hz. Osman'ın bu sözü karşısında Muhammed'in afalladığı, fakat onunla birlikte gelenlerin Hz. Osman'ı öldürdüğü*⁵⁷ rivayet edilmiştir.

*Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın şehit edildiği haberi karşısında bayıldığı ve nöbetçi olan oğullarına kızdığı ve onları dövdüğü*⁵⁸ gelen haberler arasındadır.

Burada garip olan bir durum da Hz. Osman'ın cenazesini kaldıran ve namazını kılanların sayısının dördü geçmemesidir. Bunlar da *Cubeyr b. Mu'im, Hakim b. Hizam, Ebu Cehm b. Huzeyfe ve Niyar b. Muhrım*'dir.⁵⁹ Acaba Ensarı ve Muhaciri Hz. Osman'ın namazını kılmaktan alıkoyan şey neydi? İsyancılardan korkmaları mı? Yoksa Hz. Osman'a olan hoşnutsuzlukları mı? Sanırsanız burada isyancıların tehditleri ve korkutmaları, Medineliler üzerinde etkili olmuştur. En azından daha hayattayken Hz. Osman'a gidip Ensarın yardım etmeye hazır olduğunu söyleyen *Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Zübeyr* gibi zevatın da cenaze namazında bulunmaması tüm ashabin *Hz. Osman*'dan razı olmadığı, bu yüzden de cenazesine katılmadıkları iddiasını boşa çıkarmaktadır. Olsa olsa isyancıların tehditleri ve saldırganlıkları, Medinelilerin Hz. Osman'ın cenazesine sahiplenmelerine engel olmuştur, diyebiliriz.

1.6. Hz. Ali'nin Hilafeti

İsyancılar Hz. Osman'ın şehadetinden sonra Medine'yi hemen terk etmediler. Zira, hiç kimse yönetime talip olmuyordu ve Medine'de bir iktidar boşluğu yaşanmaktaydı. İsyancılar *Hz. Osman*'ın öldürülmesi noktasında müttefik oldukları halde onun yerine kimin geçeceği hususunda ihtilaf içerisindeydiler. Buna ilâveten, müracaat ettikleri *Hz. Talha, Zübeyr, Ali, Sâd b. Ebi Vakkas ve Abdullah b. Ömer* gibi zevattan da yüz bulamamışlardı. Her biri onları terslemiş ve bu göreve talip olmadığını bildirmişti.⁶⁰ İsyancıların lideri *Gafik b. Harb* beş gün süreyle Medine'de yöneticilik yaptı; asiler halifenin bir an önce seçilmesini istiyorlardı. Zira gittikçe bir kaos ortamı oluşmaya başlıyordu. Bu durumun farkında olan asiler, Medinelileri toplayarak "*Siz, Şûra ehlisiniz ve başkanlığı sizler halledersiniz. Sizin vereceğiniz hüküm ümmetin katında geçerli bir hükümdür. Halifeyi seçip hilafet makamına getiriniz ve biz bu konuda size tabi olalım.*"⁶¹ dediler. Medineliler de toplanarak *Hz. Ali*'ye biat edilmesine karar verdiler. Hz. Ali ısrarla vezirliği, emirliğe tercih etmesine rağmen bu

⁵⁷ İbn Sa'd, *a.g.e.* III, 73; Mesudî, *Muruc*, II, 156; İbn Esîr, *a.g.e.*, III, 185

⁵⁸ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 44; Mesûdî, *Muruc*, II, 354.

⁵⁹ *a.g.e.*, 45; Taberî, *a.g.e.*, V, 432; İbn Esîr, *a.g.e.*, III, 187

⁶⁰ İbn Esîr. *a.g.e.*, III, 197; Taha Hüseyin, *Ali ve Benuhu*, 52.

⁶¹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 47

konuda Medinelilerin ısrarı üzerine hilafeti, herkesin kendisine itaat etmesi ve biatın aleni olarak mescitte yapılması şartlarına bağlı olarak kabul etti.⁶²

İsyancıların halife seçme işine Medinelilere bırakmasının sebebi ne olabilir? Muhtemelen, aralarında bir kişi üzerinde ittifak etmemeleri onları böyle bir yola sevk etmiş olabilir. Zira Mısırlılar *Hız. Ali*'yi, Kufeliler *Hız. Zübeyr*'i, Basralılar da *Hız. Talha*'yı halife seçmek istiyorlardı.. ancak ittifak etmemeleri yüzünde bu işi Medinelilere devretmiş olabilirler. İlk başlarda *Hız. Ali*'nin hilafetine karşı olan Kufelilerin daha sonra *Hız. Ali*'nin en şiddetli savunucuları kesildikleri görülmektedir. Bunda *Hız. Ali*'nin *Hız. Osman*'ın katillerini hemen cezalandırmamasının etkisi olabilir. İbnü'l- Esir'in, *Talha* ve *Zübeyr*'in kılıç zoruyla *Hız. Ali*'ye biat ettikleri⁶³ yönünde verdiği haber, tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Zira *Sa'd b. Ebi Vakkas*, *Abdullah b. Ömer* ve *Muhammed b. Mesleme* gibi ileri gelen şahıslar *Hız. Ali*'ye biat etmedikleri halde onlara dokunulmamıştır. Cemel Vak'ası öncesinde *Hız. Zübeyr* ve *Talha* ile konuşan *Hız. Ali*'nin "Bey'atı niçin bozdunuz?" sorusuna karşılık olarak "Kılıçların gölgesinde biat ettik." diyen *Hız. Talha*'ya *Hız. Ali*; Sad, Abdullah ve Muhammedin biata zorlanmadıkları gibi kendilerinin de buna zorlanmadıklarını hatta kendisini hilafete kendilerinin ikna ettiğini bildirmiştir.⁶⁴ Bu da *İbn-u'l Esirin* rivayetini şüpheli bir konuma sokmaktadır.

Hız. Ali halife seçildikten sonra *Hız. Osman*'ın katillerini hemen cezalandırma yoluna gitmedi. O, asilerin memleketlerine döndükten ve kimin kimin suçlu kimin suçsuz olduğu iyice belirlendikten sonra bu yönde ciddi kararlar alma taratarıydı.⁶⁵ Başta *Talha b. Ubeydullah* ve *Zübeyr b. Avvam* olmak üzere Medineliler, *Hız. Osman*'ın katillerinin bir an önce cezalandırılması hususunda *Hız. Ali*'yi sıkıştırıyorlardı. Onların bu ısrarlı istekleri karşısında *Hız. Ali*, "İlk önce siz şu asileri şehrinizden atınız, bu konuda bana yardım ediniz. Görüyorum. Sizin köleleriniz ve bedevi Araplar bunlara katılmış, şu anda sizi istedikleri gibi evirip çeviriyorlar. İnfazını istediğiniz şey şu an mümkün müdür? Şu anda esmekte olan rüzgar cahiliye devrinde görülen bir ortamı andırıyor..."⁶⁶ diyerek böyle bir şey yapmaya gücünün yetmediğini, duruma asilerin hakim olduğunu açıklıkla ifade ediyordu. Beni Umeyye'ye mensup şahısların çoğu *Mekke*'ye kaçmışlardı. Daha sonra *Hız. Talha* ve *Zübeyr* de *Mekke*'ye gittiler, orada *Hız. Aişe* ile birleşerek *Hız. Osman*'ın katillerinin cezalandırılması bahanesiyle

⁶² Taberî, *a.g.e.*, V., 445; Mesûdî, *Muruc*, II, 362

⁶³ İbn Esîr, *a.g.e.* III, 198

⁶⁴ Taberî, *a.g.e.*, V, 449

⁶⁵ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 48; Taha Hüseyin, *Ali ve Benuhu*, 28

⁶⁶ İbn Esîr, *a.g.e.*, 204

Basra'ya doğru hareket ettiler. Zaman içerisinde *Hz.Ali*'nin azlını istedikleri ve hilafetin *Şûra* ehline bırakılmasını teklif ettikleri görüldü.⁶⁷

Hz.Ali, kendisine biat edildikten sonra, bütün ısrarlara rağmen *Şam, Mısır, Basra* ve *Kufe* valilerini değiştirdi. Özellikle Abdullah b. Abbas ve Mugire b. Şube *Muaviye*'ye dokunmaması konusunda *Hz.Ali*'ye ikna etmeye çalıştılar ancak *Hz.Ali*, "*Dinime zarar vererek dünya menfeati için kimilerine dol kavukluk yapamam.*" diyerek onların bu isteklerini geri çevirdi ve beş vilayete yeni valilerini gönderdi. Ancak *Mısır, Basra* ve *Yemen* valileri hariç diğer valiler şehirlerine sokulmadılar. Kufeliler *Hz.Ali*'nin yanında yer aldıkları halde valileri olan *Ebu Musael-Eşari*(44/664)'nin azledilmesine rıza göstermediler ve onun yerinde kalmasını *Hz.Ali*'ye kabul ettirdiler.⁶⁸

Hz.Ali'nin yaptığı en büyük hata olarak, hilafete gelir gelmez bir anlamda isyancıların isteklerine uyarak valileri değiştirmesi, Medinelileri küstürerek *Hz.Osman*'ın katilleri hususunda herhangi bir adım atmaması gösterilebilir.

İkinci bir hata da halife adayları arasında adı geçen *Hz.Talha* ve *Zübeyr*'e görev vermemesidir. Oysa *Basra*'ya *Hz.Talhayı*, *Kufe*'ye *Hz.Zübeyr*'i gönderseydi hem onlar bu durumdan razı olurlar, hem de halk onları kabul ederdi.⁶⁹

Hz.Ali'nin *Muaviye*'nin yerine gönderdiği *Sehl b. Huneyf*'in yarı yolda geri döndürülmesi *Muaviye*'ye beyat etmesi için gönderilen elçinin boş gelmesi, üstüne üstlük *Muaviye*'nin, *Hz.Ali*'ye karşı isyanı anlamına gelen dıştan mühürlü, içi boş bir mektup göndermesi⁷⁰ *Hz.Ali*'nin bir durum değerlendimesi yapmasına vesile oldu. *Hz.Ali* etrafındakilere danıştıktan sonra *Şam* üzerine gidilmesi gerektiğine karar verdi. Zira *Muaviye* etrafında topladığı 60.000'den fazla adamla *Hz.Osman*'ın kanlı gömleğinden yapılmış bir sancak altında sürekli olarak, *Hz.Osman*'ın kanını telep etmekte ve *Hz.Osman*'ın katillerini cezalandırmayan *Hz.Ali*'ye karşı halkı isyana çağırıyordu.⁷¹

⁶⁷ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 51-52

⁶⁸ Taberî, *a.g.e.*, V, 466; İbn Esîr, III, 205-206

⁶⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 31; Taha Hüseyin, *Ali ve Benuhu*, .21

⁷⁰ Taberî, *a.g.e.*, V, 46.

⁷¹ *a.g.e.*, V,468; İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 54; İbn Esîr, *a.g.e.*, III,145

1.6.1. Cemel Savaşı

Fitnenin ayak sesleri duyulduğu sıralarda *Hız.Talha ve Zübeyr* umre yapmak bahanesiyle Medine'den Mekke'ye gittiler.⁷² Amaçları belki de, müminler arasında çıkma ihtimali olan bir savaştan uzak durmaktır. Ancak bunlar Mekke'ye geldiklerinde *Hız.Osman*'ın kanını talep eden ve *Hız.Ali*'ye karşı olan bir oluşumla karşılaştılar. *Hız.Aişe*, *Hız.Osman*'ın *Yemen* valisi *Ya'la b. Münye*, Yine *Hız.Osman*'ın Basra valisi olan *Abdullah b. Amir*'in de aralarında bulunduğu bir topluluk *Hız.Osman*'ın kanını talep ediyordu. *Yemen* ve *Basra* valileri, valiliklerinin beytül-malından getirdikleriyle orduyu finanse etmeye hazırdılar.⁷³

Hız.Ali, *Şam* için hazırlanırken Mekke'de kendisine karşı bir hareketin oluştuğunu ve bu hareketin Basra'ya doğru yola çıktığını görünce *Şam*'a karşı hazırladığı orduyu *Basra*'ya doğru hareket ettirdi. *Hız.Ali* Medineden az bir toplulukla yola çıktı. Asker toplamak amacıyla *Kufe*'ye ve *Basra*'ya elçiler gönderdi. *Kufe*, *Ebu Musael-Eşari*'nin tutumu karşısında *Hız.Ali*'ye hiç asker göndermedi. *Hız.Ali* bu sefer oğlu Hasan ile Ammar'ı beraberlerinde yeni bir vali ile *Kufe*'ye gönderdi⁷⁴, Ebu Musa'ya gönderdiği mektupta da; "*Karaza b. Ka'b'tı, vali olarak gönderiyorum, İlimizin başından ivedilikle ayrıl, eğer silaha yeltenirsen, mağlup olman durumunda boynunun vurulmasını. valiye emrettim.*"⁷⁵ diyerek Ebu Musa'nın tutumuna karşı kızgınlığını dile getirmiştir. *Hız.Ali* ile Ebu Musa el-Eş'ari arasında böyle bir gerginlik yaşanmışken hakem olayında *Ebu Musa*'nın *Hız.Ali'nin* haklarını koruyan kişi olarak hakem seçilmesinin ne kadar yanlış olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Neticede, *Hız.Hasan* ile Ammar'ın konuşmaları ve çabaları sayesinde Kufeliler *Hız.Ali'nin* yanında savaşmak üzere yola çıktılar.⁷⁶

Hız.Aişe'nin, Talha, Zübeyr ve Emevi ailesine mensup diğer bazı kişilerle, *Hız.Osman* döneminde yüksek menfaatlara ulaşmış kişilerin oralarında bulunduğu Mekke'deki oluşum *Basra*'ya doğru yola çıktılar. Şehrin dışında *Hız.Ali'nin* valisi *Osman b. Huneyf* onları karşıladı. Müslümanlar arasında çıkacak bir savaş hususunda onları uyardı. Özellikle *Hız.Aişe*'ye evine dönmesi ve fitneye

⁷² İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 52; Taberî, *a.g.e.*, V, 469; Mesudî, *Muruc*, II, 366;

⁷³ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 53; Mesûdî, *Muruc*, II, 366

⁷⁴ Mesûdî, *Muruc*, II, 367; Taberî, *a.g.e.*, V, 512

⁷⁵ *a.g.e.*, II, 361; Taberî, *a.g.e.*, V, 512

⁷⁶ *a.g.e.*, II, 368; İbn Abdirabbih, *İkdu'l-Ferid*, I, 293

sebebiyet vermemesi hususunda ikazlar geldi. Hz.Peygamber'in hanımlarından olan *Ümmü Seleme*(20/640) de gönderdiği mektupla onu uyaranlar arasındaydı.⁷⁷

Ancak, Talha ve Zübeyr, Osman b. Huneyf ve diğerlerinin tavsiyelerini dinlemediler. Basralılar aynı zamanda Talha ve Zübeyr'e Hz.Osman döneminde kendilerine gönderdikleri ve kendilerini, Hz.Osman'a karşı isyana teşvik eden mektuplarını getirip göstererek, eğer Hz.Osman'ın öldürülmesinde birilerinin payı varsa en başta *Hz.Talha ve Zübeyr*'in payının olduğu, dolayısıyla *Hz.Osman*'ın kanını talep etmek gibi bir haklarının olmadığı öne sürerek onları Hz.Ali'ye karşı gelmemeleri hususunda ikna etmeye çalıştılar.⁷⁸ Hz.Talha ve Zübeyr bundan vazgeçemedikleri gibi, onların şehrin bir köşesine yerleşmelerine müsaade eden, kendilerine karşı silah kullanmaktan çekinen ve *Basra* halkına silahlarını bırakılmalarını emreden *Osman b. Huneyf*'i, gece yarısı gelerek, 40 nöbetçisini öldürdükten sonra yakaladılar ve dövdüler.⁷⁹

Hz.Ali'ye, Mekke'deki oluşumun Osman b. Huneyf'in 40 adamını öldürdükleri ve Basra beltü'l-malına el koydukları haberi gelince, onları yakalamak ve taşkınlıklarını önlemek amacıyla ordusunu hızlandırdı. Nihayet iki ordu karşılaştı.

Hz.Ali kan akıtılmasından yana değildi. O yüzden Hz.Talha'yı ve Hz.Zübeyr'i *Hz.Peygamber*'den getirdiği örneklerle geri dönmeye iknaya çağırdı. *Hz.Zübeyr*, özellikle Hz.Ali'nin konuşmalarından etkilendi ve geri dönmeye karar verdi. Bu konuda oğlu Abdullah'ın ve diğerlerinin, iki orduyu karşı karşıya getirdikten sonra nasıl savaş alanını terk edersin şeklindeki uyarılarına bile kulak asmadı ve geri dönmek istedi. Ancak Amr b. Cürmüz adlı bir şahıs silahsız olduğu halde, namazdayken onu şehit etti.⁸⁰ *Hz.Talha* ise savaşa kararlıydı. Bununla birlikte Hz.Ali'nin Hz.Talha ve *Hz.Aişe* ile anlaştığı, bu durumun farkına varan ve *Hz.Ali*'nin artık kendilerini cezalandıracağını düşünen *Hz.Osman*'ın katillerinin anlaşmayı önlemek için gecenin bir anında her iki tarafa saldırdığı ve böylece savaşın başladığını kaydeden rivayetler de mevcuttur.⁸¹ *Hz.Aişe*'nin bindiği deveye nisbetle tarihe *Cemel Savaşı* olarak geçen bu olay H.36/656 yılında oldu.

⁷⁷ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 56.

⁷⁸ Taberî, *a.g.e.*, V, 488; Mesûdî, *Muruc*, III, 370

⁷⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 69; Taberî, *a.g.e.* V, 497

⁸⁰ *a.g.e.*, 73; Mesûdî, *Muruc*, I, 372

⁸¹ Fırlalı, Ethem Ruhi, *a.g.e.*, 124

Barişa yönelik tüm çabalar etkisiz kaldıktan sonra savaş başladı. Hz.Talha da dahil olmak üzere her iki taraftan 13.000'den fazla insan öldürüldü. Hz.Ali galip gelmiş, ancak bu zafere sevinememiştir. Zira ilk defa iki müslüman ordu birbirine karşı gelmiş ve birbirlerini öldürmüşlerdir.

Savaştan sonra **Hz.Ali**, kaçanların peşine düşülmemesini, yaralıların öldürülmemesini ve kimseye kötü muamelede bulunulmamasını emretmiş, **Hz.Aişe'**ye saygı göstermiş ve onu muhafızlarla birlikte Medine'ye göndermiştir.⁸²

Hz.Ali, Basra'da bir süre kaldıktan ve Abdullah b. Abbas'ı **Basra**'da vali olarak bıraktıktan sonra Kufe'ye hareket etti. Burada kaldığı süre içerisinde, Yemen 'e, Mısır'a ve Hicaz'a hakimiyetini kabul ettirdi ve önemli bir güce ulaştı.

Muaviye bu sırada boş oturmadı, halkı etrafında toplamak, Hz.Ali'nin gücünü kırmak için, **Hz.Ali'nin** valilerine çeşitli tekliflerde bulundu. Hz.Ali'nin Mısır valisi **Kays b. Sad** Arapların beş dahisinden biriydi. Muaviye onun gücünün ve dehasının farkındaydı. Onu kandırmak için çok uğdaştı, ancak bunda başarılı olamadı. Zira Kays, Hz.Ali'ye bağlı biriydi. Hz.Ali'yi onun hakkında kuşkulandıracak ve onu azlettirecek senaryolar uygulamaya başladı ve bunda başarılı da oldu.⁸³ Nitekim **Hz.Ali**, **Kays b. Sad**'ı görevinden alarak yerine Hz. Osman'ın katilleri arasında sayılan **Muhammed b. Ebu Bekir**'i tayin etti.⁸⁴ Muaviye buna oldukça sevindi. Zira Muhammed, güçlü biri değildi.

Muaviye, aynı zamanda Arapların dahilerinden biri olan **Amr b. As**(61/680)'ı **Mısır** valiliği karşısında kendisine bağladı.⁸⁵ Böylece gücüne güç kattı.

1.6.2. Sıffin Savaşı

Hz.Ali, Kufe'de kaldığı süre içerisinde gücünü artırmıştı. Bununla birlikte, Muaviye ile, kan akıtmadan bir anlaşmaya varacağını ümit ediyor ve bu amaçla Muaviye'ye peşpeşe elçiler gönderiyordu. **Cerir b. Abdullah**, **Adiy b. Hatem**, **Yezid b. Kays**, **Şenes b. Rebi**, Hz.Ali'nin gönderdiği elçilerden bir kaçıydı.⁸⁶

⁸² İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 77; Mesûdî, *Muruc*, II, 377

⁸³ Aycan, İrfan, *Saltanak Yonunda Muaviye b.Ebi Süfyan*, Ankara, 1994, 136

⁸⁴ Taberî, *a.g.e.*, V, 591-92

⁸⁵ İbn-Kuteybe *a.g.e.*, 97; Taberî, *a.g.e.*, V, 595; Mesûdî, *Muruc*, II, 363

⁸⁶ *a.g.e.*, 89 vd.; Taberî, *a.g.e.*, V, 600; Geniş bilgi için bkz. Taha Hüseyin, *Ali Benuhu*, 65 vd.

Muaviye ise her defasında olumsuz cevaplar gönderiyordu. İslan ümmetinin bu şekilde iki başlı olarak yönetilmesi mümkün değildi. *Hız.Ali*, bu kargaşayı bitirip iki başlılığı ortadan kaldırmak üzere *Şam'a* doğru yola çıktı. İki ordu H.37/M.637'de Siffin denilen yerde karşı karşıya geldiler.⁸⁷ Burda da barışa muvaffak olunmayınca savaş kaçınılmaz oldu. *Hız.Ali* ordusunu kabile esasına göre hizaya soktu ve kumandanlar tayin etti. Sol cenaha *Eşter*, yayalara *Ammar b. Yasir*, Kufe kurrasına *Misar el-Fedeki* komutanlık yapıyordu. *Muaviye* de ordusuna hizaya soktu ve çarpışmalar başladı. İki orduda da bıkkınlık emareleri belirdi. 15 gün savaş devam ettiği halde henüz bir sonuç alınamamıştı. *Hız.Ali*'nin ordusu işe biraz daha yüklenince *Hız.Muaviye*'nin ordusunda dağılmalar başladı. *Muaviye*'nin kendisi de atını hazırlayıp kaçmak üzereydi ki *Amr b. As*'ın teklifi ile bundan vazgeçti.⁸⁸ *Amr*, *Muaviye*'ye, "Şimdi öyle bir şey yapacağım ki, *Ali*'nin ordusunda muhakkak ihtilaflara yol açar ve biz de rahatlarız." dedi. *Muaviye*'nin ne yapacağını sorunca da "İzin ver herkes mushafını mızrağına taksın ve münadiler de "Allahın kitabına gelin" diye cevap verdi. Nitekim böyle yapıldı ve bu durum gerçekten *Amr*'ın tahmin ettiği gibi *Hız.Ali*'nin ordusunda ihtilafa neden oldu.⁸⁹ *Hız.Ali*, *Eşter*, *Adiy b. Hatem* gibi zatlar savaşın devamından yanayken, *Eş'as b. Kays*(40/660), Kûfeli Kurranın lideri *Misar el-Fedeki* gibi şahıslar savaşın bırakılmasından yana idiler. Son kertede *Eş'as* ve taraftarlarının tehditleriyle *Hız.Ali* savaşı bırakmak zorunda kaldı ve silahlar bırakıldı.⁹⁰ Kur'an konuşmayacağına göre birilerinin Kur'anla hükmetmesi gerekiyordu bu amaçla *Muaviye* tarafından *Amr b. As*, *Hız.Ali* tarafından da *Ebu Musael-Eşari* hakem seçildi.⁹¹ *Hız.Ali*, *Ebu Musael-Eşari*'yi hakem tayin etmek istemiyordu.⁹² Zira *Ebu Musa* tam anlamıyla *Hız.Ali*'yi destekleyen biri değildi. *Hız.Ali*'nin onu valilikten azletmesi sonucu aralarında vuku bulan gerginlikler, *Ebu Musa*'yı *Hız.Ali*'nin gözünden düşürmüştü. Bu yüzden onun, kendi haklarını tam olarak gözeticeği hususunda tereddütleri vardı.

Ebu Musa'nın seçilmesinde *Eş'as b. Kays*'ın üstün gayretleri etkili oldu. *Eş'as*'ın *Ebu Musa*'nın hakemliğinde direktmesinde ikisinin de "*Temim*" kabilesinden olması muhtemelen, etkili olmuştur.⁹³

⁸⁷ Taberî, *a.g.e.*, V, 601; Mesûdî, *Muruc*, II, 385.

⁸⁸ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 115; Mesûdî, *Muruc*, II, 400

⁸⁹ Taberî, *a.g.e.*, V, 661; Merudi, *Muruc*, II, 102

⁹⁰ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 116-117

⁹¹ Taberî, *a.g.e.*, V, 681; Mesûdî, *Muruc*, II, 401

⁹² İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 134

⁹³ Söylemez, M.Mahfuz, *Kuruluşundan Emevilerin Başlangıcına Kadar Kufe'nin Siyasi Tarihi*; Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 107.

Amr b. As ile *Ebu Musael-Eş'ari*; "Allah'ın dirilttiğini diriltmek, Kur'an'ın öldürülmesini emrettiğini öldürtmek"⁹⁴ şartına bağlı olarak bir araya geldiler. Günler geçtiği halde hala bir sonuca varamamışlardı. Amr b. As, Ebu Musa'nın Hz.Ali hakkındaki çekimserliğini kullanmak isteyerek, Hz.Ali'nin de Muaviye'nin de bir çok kusurları ve hataları bulunduğunu dolayısıyla ikisinin de halifeliğine karşı çıkacak kesimlerin bulunacağını, bu nedenle şimdiye kadar müslümanlar arasında çıkan tartışmalarda hiç bir şekilde rol almamış *Abdullah b. Ömer*'i halife seçmenin en doğru yol olduğunu Ebu Musa'ya kabul ettirdikten sonra, Ebu Musa'ya ilk söz söyleme hakkını vererek, *Ebu Musa*'nın Hz.Ali'yi halifelikten azletmesini halka duyurmasını sağladı. Arkasından da kendisinin Muaviye'yi halife seçtiğini ilan etti.⁹⁵ Böylece tarihi hilesini yaptı.

Hakemlerin kararının fiyaskoyla neticelenmesi sonucunda Hz.Ali'nin ordusunda yeniden kopmalar oldu. Daha önce Hz.Ali'yi hakeme zorlayanlardan, şimdi hakeme başvurmakla küfre girdiklerini ve bundan tövbe ettiklerini, Hz.Ali'nin de hakeme başvurmakla küfre girdiğini ilan eden bir topluluk, daha önce hakemlerin seçimi esnasında ayrılmış *Urve b. Udey* ve arkadaşlarına katılmak üzere *Haz. Ali*'nin ordusundan ayrıldılar.⁹⁶

Haz.Ali onları geri getirmek için *Abdullah b. Abbas*'ı göndermiş, Abdullah başarılı olamayınca da bizzat kendisi gidip onlarla konuşmuş, başta başkanları *İbn Kevva* olmak üzere büyük bir çoğunluğun geri dönmesini sağlamıştır.⁹⁷ Ancak arada kalanlar rahat durmamış yoldan geçen Abdullah b. Habbab b. Eret'i sorguya çekerek şehit etmişlerdi.⁹⁸ Hz.Ali'nin durumu teftiş etmek üzere gönderdiği müfettişinin de öldürülmesi üzerine Hz.Ali, *Şam* üzerine yürümek üzere hazırlanan orduyu Haricilerin üzerine yollamış ve Nehrevan'da, bir rivayete göre, 12 kişi hariç hepsi öldürülmüştür.⁹⁹ Nitekim Hariciler Nehrevan'ı diriliş ve mücadele ruhunun bir sembolü olarak sürekli canlı tutmuşlardır.

Hariciler, Hz.Ali'nin kendilerine gönderdiği mektupları hep cevapsız bırakmış ve kendisine kin tutmuşlardır.

⁹⁴ İbn-Kuteybe, *a.g.e.*, 132-133

⁹⁵ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 136; Taberî, *a.g.e.*, V, 682,

⁹⁶ Taberî, *a.g.e.*, V, 685; Bağdadî, *el-Fank*, 16

⁹⁷ *a.g.e.*, V, 678-679

⁹⁸ İbn Sa'd, *a.g.e.*, III, 32-33

⁹⁹ Mesûdî, *Muruc*, III, 417-418

Neticede *Hz.Ali* H.40 yılında bir Harici olan *Abdurrahman b. Mülcem* tarafından 63 yaşındayken şehit edilmiştir.¹⁰⁰

1.7. Mezheplerin Ortaya Çıkış Sebepleri

İslam toplumunun sosyal ve siyasi yapısını incelemeden, Haricilerin, Mutezile'nin, Şia'nın vb. mezheplerin ortaya çıkış sebeplerini ortaya koymak mümkün olmadığından *Hz.Peygamber*'in vefatından sonra ilk dört halife döneminde meydana gelen siyasi anlaşmazlık ve çekişmeleri, yine İslam toplumunun, o günkü sosyal yapısını ortaya koyma ihtiyacı hissettik. Zira mezheplerin menşesinde itikadi ve siyasi amillerin yanında ictimai şartlar ve zaruretler, siyasi sürtüşmeler¹⁰¹ de etkilidir. "*Şüphesiz fikir hareketleri, toplum hayatından, sosyal olaylardan tecrit edilemez.*"¹⁰² Bu gerçeği göz önünde bulundurarak ilk dönemlerdeki siyasi ve sosyal ihtilafları vermeye çalıştık. Kuşkusuz mezheplerin ortaya çıkışında söz konusu siyasi ve sosyal olayların etkisi olmuştur.

Mezheplerin ortaya çıkışında dış sebepler de etkin bir rol oynamıştır. Bunları da; hızlı fetihler neticesinde karşılaşılan halk topluluklarına İslam'ın doyurucu bir şekilde anlatılmaması, farklı din ve kültürlerle mensup alimlerin kendi din ve kültürlerini müdafaa istençleri, İslam'a giren yeni muhtedilerin zihinlerinde var olan problemleri İslam'ın referanslarına çözdürmek istemeleri ve yapılan tercümeler şeklinde sayabiliriz.

1.7.1. İç Sebepler

1.7.1.1. Siyasi Amiller

Hz.Peygamber (S.A.V.)'in vefatından hemen sonra müslümanlar arasında yönetim hususunda meydana gelen ihtilafları daha önce açıkladık. Müslümanlar arasında vuku bulan en büyük ihtilaf imamet meselesinde olmuştur ve müslümanlar en çok bu sebeple birbirlerini öldürmüşlerdir.¹⁰³ *Hz.Osman*'ın öldürülmesi, *Cemel* ve *Sıffin* Savaşında olanlar, müslümanlar arasında ortaya çıkan ihtilafların ve kutuplaşmaların siyasi menşeli olduğu hususunda bize ipuçları vermektedir.

¹⁰⁰ a.g.e. III, 423

¹⁰¹ Sabri Hizmetli "İtikadi Mezheplerin Çıkışında İctimai Hadiselerin Rolü" *A.Ü.İ.F.D.* Sayı XXVI Ankara 1983, 652

¹⁰² a.g.m. 652

¹⁰³ Şehristanî, *el-Milel Ve'n-Nihal* I, 22

Kuşkusuz "siyasi ihtilafların akaid üzerinde belli veya belirsiz zorlamalar yaptığı ilk itikadi ihtilafların menşeiini inceleyenlerin hemen görebildiği bir şeydir."¹⁰⁴ Nitekim Hz.Osman'ı şehit edenler. Cemel ve Sıffin Savaşı'nda karşı karşıya gelip birbirinin kanını akıtanların müslüman olması kendiliğinden, kimin *mümin*, kimin *kafir*, buna paralel olarak da *iman* ve *küfrün* ne olup ne olmadığı problemini gündeme sokmuştur. Aynı şekilde ölen ve öldürenlerin kendi iradeleriyle mi karşı karşıya geldikleri yoksa Allah (c.c.)'in takdir ettiği kaderin zorlamasıyla mı bunu yaptıkları erken dönemde müslümanlar arasında tartışılıp ihtilaflara ve kutuplaşmalara yol açmıştır.

Bu arada Emevi iktidarının, *Muaviye*'den başlamak üzere *Kader* 'e yaslanarak yönetimlerini meşrulaştırmaya çalışmaları¹⁰⁵ ve buna bir tepki olarak insanın hür iradesine yer veren, Allah'ın insanın iradesine karışmadığını savunan mezhep ve görüşlerin çıkması, siyasi amillerin bir neticesi olarak görülebilir.

Şia'nın tüm fraksiyonlarıyla, Havaric'in bütün fırkalarıyla ve Mutezile'nin ortaya çıkmasında siyasi sebeplerin etkisi büyüktür.¹⁰⁶

1.7.1.2. İktisadi Amiller

H.z. Osman yöneltilen ilk eleştiriler, H.z.Osman'ın Irak Sevadını, Kureyş'in ve Kufe'nin ileri gelenlerinden bazı şahıslara dağıtması ve beytu'l-maldan bazı akrabaları ve yakın çevresi lehine tasarruflarda bulunmasından sonra olmuştur. İran fethinin tamamlanmasıyla geçimleri büyük oranda genimetele bağlı olan *Basra* ve *Kufe* gibi şehirler, daha önce kendileri tarafından fethedilen yerlerin cizyelerinin kendilerine verilmesi talebinde bulunmuş ve dönemin Kufe valisi olan *Ammar b. Yasir*'in bu isteklerini yeterince dikkate almaması üzerine de Kufeliler ilk defa *H.z. Ömer* valisini değiştirmeye zorlamışlardır.¹⁰⁷ Ganimet gelirlerinin kesilmesiyle birlikte H.z.Ömer döneminde kadın ve erkeklere ödenen maaşların indirilmesi üzerine de Kufeliler, *H.z. Osman* ve valileri aleyhinde faaliyetlerde bulunmuşlardır.

H.z. Osman'ın İfrikkiye humusunu *Mervan b. Hakem*'e vermesi, *Abdullah b. Halid* e 50.000 dirhen vermesi, Abdullah b. Ehi Serh'a yine çeşitli atiyelerde bulunması çeşitli dedikodulara ve

¹⁰⁴ Talat Koçyiğit, *Kelamcılarla-Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara,1988, 24

¹⁰⁵ en-Neşşar, Ali Sami, *Neşet'u Fikril-Felsefi Fi'l- İslâm* , Beyrut,1968, I, 226;Tunç, Cihat, SistematiK Kelam,Kayseri, 1994,12

¹⁰⁶ *a.g.e.*, 225

¹⁰⁷ Taberî, *a.g.e.*, V, 149, İbn Esîr, *a.g.e.*, III, 36-37

hoşnutsuzluklara neden olmuştur.¹⁰⁸ Özellikle Hz.Osman'ın Irak sevadından bazı toprakları bazı şahıslara vermesi, gelir dağılımının alt üst olmasına ve zengin halkla, fakir halk arasındaki uçurumun derinleşmesine neden olmuştur.

Hz. Osman döneminde, Hz.Ali'nin etrafından meydana gelen kümelenmeleri mahrum tabakaların şuuru olarak algılayan mezhepler tarihçileri, Keysaniye'nin ortaya çıkışını, Zenc ve Karamita hareketlerini Araplarla mevali arasındaki mevcut servet dağılımındaki eşitsizliği ortadan kaldırmaya yönelik hareketler olarak görürler.¹⁰⁹

Bu görüşün sahipleri Kaderiyye'nin ortaya çıkışını da bu adaletsiz servet dağılımının bir eseri olarak görürler. *Ebu Zer*'in Muaviye'ye itirazları, *Mabed el-Cüheni'nin* "Bu krallar, müslamanların kanlarını akıtıyor, mallarını alıyor ve sonrada, "bizim yaptıklarımız ancak Allahın kaderidir, diyorlar."¹¹⁰ diyorlar derken bir gerçeği dile getirmektedir.

1.7.1.3. İslan Toplumunu Oluşturan Unsurların (Çevre- Merkez) Çekişmesi

Arap toplumu kabilelerden oluşan ve kabile rekabetinin hakim olduğu bir toplumdur. İslam dini gelmeden, insanlar kendi kabileleriyle övünür, fertler kabile reisine mutlak anlamda itaat ederdi.¹¹¹ Kimi kabile veya kabile toplulukları arasında sürekli bir çekişme hakimdi. *Kureyş*, Ka'be'nin hamisi olma sıfatıyla Araplar arasında saygın bir yere sahipti.¹¹²

İslam dini, kabile anlayışını büyük ölçüde kırdı. İnsanların dinde kardeş olduklarını ırk, kabile ve kan bağlarının üstünlük vasıtası sayılamayacağını ve üstünlüğün Allah'tan korkmada olduğunu bildirdi.¹¹³ Hz.Muhammed (s.a.v.) bu kabile anlayışını yıkmak ve müslüman fertleri eğitmek için büyük çabalar sarfetti. Mekke'nin fethinden sonra insanlar fevc fevc, kabile kabile gelip müslüman oldular. Ancak bu insanlar tam bir İslami eğitimden geçemedikleri için zaman zaman kabilecilik anlayışıyla hareket etmek istediler. Hz.Peygamber (s.a.v.) hayattayken onların bu davranışlarına izin vermeli ve onları eğitmek için çaba gösterdi.

¹⁰⁸ Mesûdî, *Muruc*, II, 348 vd; Ahmed Emin, *İslâmın Bugünü*, 126.

¹⁰⁹ en-Neşşar, *a.g.e.* 2 26

¹¹⁰ *a.g.e.* 226

¹¹¹ Genişbilgi için bkz. Akyüz, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul, 1991, 22 vd.

¹¹² Kehhale, Ömer Rıza , *Mu'cemu Kabâili'l-Arap*, Beyrut, 1982, V, 136; es-Semânî, Ebû Sa'd, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Temimî, *el-Ensab*, Beyrut, 1981, I-X.121

¹¹³ Hucurat 49/13

H.z.Peygamber'in vefatından sonra, kabile anlayışı yine insanlara hakim geldi ve daha önce kabileler halinde müslüman olanlar, yine kabileler halinde İslam'dan döndüler.¹¹⁴

Burada dikkati çeken bir husus da H.z.Peygamber'in vefatından sonra İslam'dan dönen kabilelerin bir kısmının, "*İslam'ın tüm gereklerini yerine getiririz, ancak zekatlarımızı Kureyş'e değil de kendi fakirlerimize veririz.*"¹¹⁵ dediklerinin görülmesidir. Bundan açıkça çevrenin merkeze karşı kabile anlayışıyla karşı çıktığını ve cahiliye döneminde Kureyş'le diğer kabileler arasında var olan çekişmenin burda da sürdürülmek istendiğini görüyoruz.

H.z. Ebu Bekir'in Ensar'ın hilafetine karşı çıkarken, "*diğer kabileler sizin başkanlığınıza razı olmaz, fakat Kureyş'in başkanlığına razı olur.*" anlamında söylediği "*Halife Kureyş'tendir.*"¹¹⁶ sözü de, kabile anlayışının hala tamamen ortadan kalkmadığını gösterir.

H.z.Ebu Bekir ve *Ömer*'in hilafetleri boyunca kendi akrabalarına yönetimde yer vermemeleri onların bu kabile anlayışının tehlikesini göz önünde bulundurmalarıyla açıklanabilir.

H.z.Osman hilafete geldiğinde bunu yeterince dikkate almadı, valilerin de kendi kabileleriyle övünüp, diğer kabilelere hareketlerde bulunmaları, H.z.Osman'ın Kureyş ileri gelenlerine Irak sevadından toprak bağışında bulunması diğer kabilelerin Kureyş'e ve özellikle Ben-i Ümeyye'ye kin duymalarına sebep olmuştur. Nitekim Sa'd b. As'ın "*Kufe Kureyş'in çiftliğidir*"¹¹⁷ sözü bu kabilecilik anlayışının ulaştığı boyut açısından kaydedilmeye değerdir.

Bu kabilecilik anlayışının *H.z.Osman*'a karşı girişilen harekette etkili olduğuna inanıyoruz. Zira cahiliye döneminde Benî Umeyye'nin taraftarları H.z.Osman'ın yanında karşı olanlarda karşısında yer almıştır.¹¹⁸ Yine H.z.Ali'nin, H.z.Osman'ın katillerinin hemen cezalandırılmasını isteyen *Medine* halkına, "*Sizin köleleriniz ve hizmetçileriniz dahi isyancılarla birlikteyken ben onların hakkından nasıl geleyim.*"¹¹⁹ demesi de halkın alt kesiminin de bu şuura sahip olduğu, çevre-merkez çekişmesinde tavır sahibi olduğunu göstermektedir.

¹¹⁴ Mesûdî, *Muruc*, II, 310

¹¹⁵ Taberî, *a.g.e.*, III, 126.

¹¹⁶ Bağdadî, *el-Fark*, 16

¹¹⁷ İbn Esîr, *a.g.e.*, III, 143

¹¹⁸ Watt, *Teşekkül Devri*, 12

¹¹⁹ İbn Esîr, *a.g.e.*, III, 200

Hız. Ali'nin ordusunda bulunan *Rabîa* ve *Mudar* kabilelerinin sürekli bir şekilde çekışmesi, Hariciler olarak bilinen ve Hız. Ali'nin ordusundan ayrılanların yine kabileler halinde bu saflarda yer alması kabile ve çevre-merkez çekışmesinde bu anlayışın grupların ve firkaların ortaya çıkışında etkili olduğunu bize göstermesi açısından dikkat çekicidir.

1.7.1.4. Dilsel Amiller

Gerek Kuran'ın ve gerekse Hadislerin dilinin farklı anlamlar ihtiva eden kelimeleri içinde bulundurması, ayrılıkların ortaya çıkmasında ve inançta farklı anlayışların oluşmasında etkili olan iç sebeplerdendir diyebiliriz¹²⁰

Kur'an'ın ve hadisin sunmuş olduğu Lenguistik ve yorumsal ihtilaflar olmuştur. Muhkem ve müteşabih ayetlerinin yorumu *tenzih* ve *tescim* fikirlerinin oluşmasına sebep olmuş; kaza ve kader kelimelerinin yorumlanmasından cebr ve ihtiyar; mümin, fasık, kafir kelimelerinin yorumundan el-menziletu beyne'l-menzileteyn; huruc, irca, itizal kavramlarının yorumundan da emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l münker anlayışları doğmuştur.¹²¹

1.7.2. Dış Sebepler

1.7.2.1. Fetihler

Hız. Ömer (r.a.) döneminden itibaren fetihlere önem verildi ve kısa bir süre zarfında İran'ın tamamı *Irak*, *Mısır*, *Şam* ve *Mağrib* bölgesinin bir kısmı Müslümanların egemenliğe altına girdi. Bu yörelere çeşitli medeniyetlere, dinlere, kültürlere beşiklik etmiş yerlerdi.¹²²

Müslümanlar buraları fethedince bambaşka bir dünya ile karşılaştılar; kültürleri, dinleri ve dilleri farklı olan bu insanlara hem İslam'ı anlatmak, hem de onları anlamak istediler. Yeni fethedilen yerlerin sakinleri de ilk defa İslam'la karşılaşıyorlardı. Bir anda dinlerini, kültürlerini bırakmaları mümkün değildi. *Yahudilerin*, *Hristiyanların*, *Gnostiklerin*, *Mecusilerin* oluşturduğu bu topluluklar, İslam'la karşı karşıya gelir gelmez kendi inançlarını koruma ve savunma yolunu tuttular doğal olarak.¹²³ Müslüman olanlar da kültürlerinden, inançlarından sıyrılmış değillerdi. Kendi zihinlerindeki

¹²⁰ Muhammed el-Behiy, *a.g.e.*, 47

¹²¹ en-Neşşar, *a.g.e.*, 224

¹²² Ebû Zehra, Muhammed, *Siyasi-İtikadi Mezhepler Tarihi*, 362; Hizmetli, Sabri, *"İtikadi Mezheplerin Doğuşu"*, 663

¹²³ Yaşar Kutluay, *a.g.e.* 29; Muhammed el-Behiy, *a.g.e.*, 32.

problemleri yeni girdikleri dinin referanslarına başvurarak çözmeye çalışmak en doğal haklarıydı.¹²⁴ İster Yahudilik, Hristiyanlık ya da Mecusiliği savunmak ve korumak şeklinde olsun, isterse de yeni girdiği dinin referanslarına kendi dininin, toplumunun sorunlarını çözdürmek şeklinde olsun bu fethedilen yerlerin halklarıyla kurulan diyalog, iki tarafın birbirinden etkilenmesine sebep oldu. Hele hele İslam toplumunun toplumsal çalkantılar içinde bulunduğu böyle bir dönemde, Yahudilerin, Hristiyanların *insanın iradesi, cebir, Allah'ın zatı, sıfatları* hakkında ortaya attıkları sorular Müslümanların zihinlerinde karşılıklarını bulmada gecikmedi. Bu da Müslümanlar arasında daha erken bir dönemde bir çok konunun tartışılmasına ve farklı anlayış ve düşüncelerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur; diyebiliriz

1.7.2.2. Tercümeler

Fethedilen yerlerde, üstün düzeyde tıp ve felsefe eğitimi yapan *İskenderiyye, Antakya, Harran, Cundişapur, Nasaybin* gibi eğitim kurumları vardı.

Emeviler döneminde ilk başta tıp alanında bazı tercümeler, Yahudi ve Hristiyan mütercimler tarafından yapıldı. Daha sonra bu medreselerden, inançla, felsefeyle ve mantıkla ilgili eserler tercüme edilmeye başladı.¹²⁵ Böylece Yunan felsefesi, Aristoculuğu, Eflatunculuğu Panteizmi ile İslam dünyasına girdi. Özellikle Abbasiler döneminde kurulan "*Beytü'l-Hikmet*" gibi tercüme evleri ile bu iş üst seviyelere ulaştı. İşte bu şekilde Yunan felsefe ve mantığıyla tanışan Müslümanlar hem onların düşüncelerinden hem de mantık ilminden etkilendiler ve bunlardan yararlanma yoluna gittiler. Mutezile'nin mantık ilminin yönteminden yararlanarak hasımlarını susturması bu ilmin önem kazanıp, rağbet görmesine vesile oldu.¹²⁶ Yunan felsefesi Müslümanları etkilemiş, hem felsefe ve kelamın gelişmesine sebep olmuş hem de farklı anlayışların oluşmasına etkide bulunmuştur.

İç ve dış etkenler bir bütün olarak, firkaların ve mezheplerin ortaya çıkışında etkili olmuşlardır. Tek başına ne siyasi amiller, ne de tercüme faaliyetleri ve fetihler firkalar ve mezhepler ortaya çıkaracak güçte değildir.

¹²⁴ Yaşar Kutluay *a.g.e.*,20; El-Behiy, *a.g.e.*,65; İrfan Abdulhamit, *a.g.e.*,129.

¹²⁵ el-Behiy, *a.g.e.*,176; en-Neşşar, *a.g.e.*,60

¹²⁶ Gölcük, Şerafeddin, Toprak, Süleyman, *Kelam*, Konya 1991, 42

1.8. Haricilerin Ortaya Çıkışları

Hariciler temelini Sıffin'deki tahkim olayına dayandırmak genellikle İslam mezhep tarihçileri tarafından kabul görmüştür.¹²⁷ Haricilerin zihni bir ön hazırlık olmaksızın birdenbire böyle bir karar alarak ortaya çıkmış olmaları esasen, mümkün değildir.

Bunu, *Hz. Osman*'ın hilafetinin son altı yılından itibaren başlayan anlaşmazlık, huzursuzluk ve kargaşalar ve daha sonra Cemel ve Sıffin savaşlarında Müslümanların birbirlerini öldürmeleri gibi İslam'ı kabul etmiş, fakat İslam'ın ruhuna ve Hz. Peygamber'in sünnetine bütünüyle vakıf olamamış insanların, "mutlak adalet" ve "mutlak iyilik" beklentilerini dumura uğratan sosyal problemlere karşı bilinç altında oluşmuş bir tepkinin tahkim olayıyla birlikte dışa vurumu olarak algılamak gerekir kanatindeyim.

Daha önce anlattığımız tarihi olaylar göz önünde bulundurulursa Haricilerin hangi faktörlerin etkisiyle huruc ettiklerini anlamak mümkün olacaktır. Bedevi bir hayattan gelip medeni bir hayata geçişte zorlanmaları, kabile asabiyetinin bir devamı olarak Kureyş'ten nefret etmeleri, *Cemel* ve *Sıffin*'de Kureyşlilerin (Hz. Ali ve Muaviye) uğruna peşpeşe evlatlarını, kabile fertlerini kaybetmeleri ve bunun verdiği psikolojik hoşnutsuzluk ve bütün bu hoşnutsuzluklarını dini bir formda sunmalarını mümkün kılan Kur'an'ı ezbere bilmeleri, bununla birlikte, hüküm çıkarmada, muhakemede bulunmada yetersiz olmaları ve özellikle de hangi hükmün nerede, nasıl indiğini ve nasıl uygulandığını öğreten Hz. Peygamber'in sünnetinden yeterince haberdar olmamaları Haricilerin çıkışında etkili olmuştur.¹²⁸

Bununla birlikte zaman zaman Haricileri aptal yerine koyan ve adeta Kur'an'ın kendi kendine konuşmasını bekliyorlarmış gibi sunulan "la hükme illallah" sözlerinin kesinlikle hiçbir konuda hakem seçilmez" şeklinde bize aktaran Ehl-i Sünnet kaynaklarının aksine, onlar, Allah'ın kesin hüküm verdiği hak bir konuyu tartışmaya açmanın ve bu konuda hakem tayin etmenin caiz olmadığı kanaatini taşırlar. Onlar, *Kur'an-ı Kerim* Muaviye taraftarları arasında mızraklara takılıp kaldırılınca dindarlıklarının bir gereği olarak, Kur'an'a rağmen kılıç kullanmaktan çekinmişlerdir.¹²⁹ Ancak ortam durulup hakemler tayin edilince de, Allah'ın kesin hüküm verdiğine kanaat getirdikleri *Hz. Ali*'nin hilafeti hususunda hakeme gidilğini görmüş ve böyle bir şeyin mümkün olamayacağı,

¹²⁷ Watt, *a.g.e.*, 11; İrfan, Abdulhamid, *a.g.e.*, 75; Fırlı, Ethem Ruhi *İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1981, 53

¹²⁸ Abdulhamit, İrfan, *a.g.e.*, 76; Ahmed Hilmi, Şehbenderzade, Filipeli, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1979, 353; Watt, *a.g.e.*, 42

¹²⁹ İbn Kuteybe, *a.g.e.*, 115

bunun küfür olduğu kanaatine vararak büyük bir pişmanlık duymuşlar, kendilerince, küfre girdikten sonra tövbe ederek tekrar İslam'a girmişlerdir.¹³⁰ Nitekim onların İbn Abbas'la yaptıkları tartışmalarda öne sürdükleri gerekçeler bunu doğrulamaktadır. Onlar hakemin bizzat kendisine de karşıdrlar. Zira, onlara göre göz göre göre batılın yanında yer almış *Amr b. As* gibi bir şahsın hakemliğine baş vurmak demek, Kur'an'a inanmayan Yahudi veya Hristiyan birini hakem seçmek gibidir ki böyle bir şey ancak küfür olabilir.¹³¹

Haricilerin bu dini kaygılarının yanında, hemen hemen hepsinin Temim kabilesinden olması huruc etmelerinde dini kaygıların yanısıra kabilevi kaygıların da etkili olduğunu bize göstermektedir.

Hariciler, daha önce de ifade ettiğimiz gibi Hakem olayından sonra *Hız. Ali*'nin ordusundan ayrılarak "*Harura*" denilen yere çekildiler. Hız. Ali'nin tüm çabaları onların bir kısmının geri dönmesini sağladıysa da bütünüyle geri dönmelerini sağlayamadı. Nehrevan'da büyük kayıplara uğramalarından sonra, *Hız. Ali*'ye karşı irili ufaklı beş ayaklanma gerçekleştirdiler. Bu ayaklanmaların hiç birinde de başarı sağlayamadılar.¹³²

Hariciler, *Hız. Ali* H.40/M.661 yılında şehit edilip, oğlu Hasan da hilafeti *Muaviye*'ye devredince bütün güçleriyle Emevilerin üzerine yürüdüler. Muaviye'ye karşı irili ufaklı 16 ayaklanma gerçekleştirdikleri rivayet edilmektedir.¹³³ Onların Muaviye'ye karşı ayaklanmada daha hırslı oldukları gözlenmektedir. Çünkü her ne kadar Hız. Ali'yi hakem olayından dolayı tekfir ediyor idiyse de, bütünüyle ona karşı çıkmamanın gerekliliğine dair ellerinde yeterli gerekçeler bulunmuyordu. Nitekim Nehrevan'da "*Vallahi, Ali'ye niçin karşı çıktığımıza dair delilimiz yoktur.*"¹³⁴ demişlerdi. *Ferve b. Nevfel el-Eşcai* ile birlikte 500 kişi diğerlerinden ayrılmış ve *Hız. Ali* ile savaştan çekinmişlerdi. Muaviye'nin başa geçmesi ile de geri dönüp bütün güçleri ile ona yüklendiler.

Muaviye'nin orduları ilk başlarda Harici akınları karşısında ağır yenilgiler aldılar. Ancak her zaman işlerini siyasetle yönetmek taraftarı olan Muaviye, Harici saldırılarını da bertaraf etmek için, ince siyaset yolunu takip ederek, Haricilerin işini Kufelilere bıraktı. Kufeliler eğer Harici tehlikesini bertaraf etmezlerse kendilerine devlet tarafından verilen bütün gelirlerden mahrum

¹³⁰ Fığlalı, *İbadiye'nin Doğuşu*, 64

¹³¹ Hüseyin, Taha, *Ali ve Benuhu*, 96

¹³² Watt, *İslâm Düşüncesi*, 23

¹³³ a.g.e., 23

¹³⁴ Taberî, a.g.e., V, 701

bırakılacaklardı.¹³⁵ Muaviye bu ince siyasetiyle Haricileri durdururken aynı zamanda Hz.Ali taraftarı olan ve *Kufe*'de kümelenmiş bulunan, kendisi için de ayrı bir tehlike olan Hz.Ali sempatzanlarını da bertaraf etmiş olacaktı. Zira Hariciler, Muaviye için ne kadar tehlike arz ediyorlarsa, *Hz.Ali* taraftarları da aynı şekilde Emevi yönetimi için tehlike arz ediyorlardı. *Muaviye* bu şekilde Haricilerle, tabiri caizse, Alevileri karşı karşıya getirerek, her iki tehlikeyi ortadan kaldırma yoluna gitmişti. Bu durumun farkına varan Hariciler, Kufeliler tarafından hazırlanan ve *Hz.Ali*'nin taraftarlarından oluşan kuvvetlerle karşılaştıklarında şaşkınlıklarını gizleyemediler ve onlara: "*Size ne oluyor, bırakın bizim de düşmanımız, sizin de düşmanınız olan Muaviye ile savaşalım*" dediler. Ancak Hz.Ali sempatzanları, Hz.Ali'nin Hariciler tarafından öldürüldüğünü, onun intikamını alacaklarını söylüyorlardı.¹³⁶

Receb H.60/680 yılında Muaviye'nin ölümünden sonra yerine geçen *Yezid b. Muaviye* döneminde Hariciler rahat yüzü görmediler. Özellikle Yezid'in Basra valisi *Ziyad b. Ebihi* ve ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ubeydullah döneminde Hariciler tamamen Basra'yı terketmek zorunda kaldılar.¹³⁷ Ziyad'ın aşırı baskıları karşısında çıkış yolu arayan Hariciler, Şam yönetimine karşı mücadele eden ve *Hicaz* bölgesinde önemli bir gücü ulaşan *Abdullah b. Zübeyr*'in yanında savaşmak üzere karar aldılar. Aralarında daha sonra Harici fırkaların başı olacak Nafi b. el-Ezrak, Necdet b. Amir el-Hanefi, Abdullah b. Saffar, Abdullah b. İbad, Hanzala b. Beyhes gibi ileri gelenlerin de aralarında bulunduğu Harici bir grup, İbn Zübeyr'e yardım etmek amacıyla Medine'ye gittiler. Yezid b. Muaviye'nin ölümüne kadar onun yanında, *Şam* ordusuna karşı savaştilar.¹³⁸

Ancak bu tarihten sonra *İbn Zübeyr*'in yanında yer almalarının doğru olup olmadığını sorgulamaya başladılar. İbn Zübeyr'in dört halifeyi hayırla anmasının akabinde de hemen ondan ayrıldılar.¹³⁹ *Nafi b. el-Ezrak, Abdullah b. Saffar, Abdullah b. İbad, Hanzala b. Beyhes, Basra'ya, Ebu Tâlût, Ebu Fudeyk, Atıyye b. el-Esved* de Yemâme'ye gittiler. İşte bundan sonra Haricilerin ayrılığa düştiklerine şahit oluyoruz.

Basra'ya gelen *Nafi b. el-Ezrak*, Yezid'in ölümünden sonra şehir halkının İbn Ziyad'a karşı ayaklandığını, hapishanede bulunan 400 civarında Haricinin kapıları kırarak hapisten kaçtıklarını, *Temim, Kays, Ezd, Rabia* kabileleri arasında anlaşmazlık ve çekişmenin maksimum seviyeye çıktığına

¹³⁵ İbn Esîr, *a.g.e.* III, 471, Fığlalı, *İbadîyenin Doğuşu*, 69

¹³⁶ *a.g.e.*, III, 418.; Ebû Zehra, *a.g.e.*, 151

¹³⁷ el-Mübürrred, *el-Kamil*, III, 1103; Fığlalı, *a.g.e.*, 72;

¹³⁸ Fığlalı, *İbadîyenin Görüşleri*, 72

¹³⁹ İbn Abdurrahbihi, *İkdu'l-Ferid*, II, 393; Taime, Sabır, *el-İbadîye*, 17; Fığlalı, *İbadîyenin Doğuşu*, 73

şahit oldu. Bu durumdan faydalanan Nafi b. el-Ezrak, etrafına topladığı insanlarla huruc etmek üzere *Ehvaz'a* çekildi.¹⁴⁰

Ehvaz'da 7 ay kadar kalan *İbn Ezrak*'ın bu arada kendisini diğer Harici fırkalardan ayıracak radikal görüşlere ulaştığına şahit oluyoruz. İbn Ezrak, kendi düşüncelerinden olduğu halde hala muhalifleri arasında bulunan taraftarlarının kafir olduğu kanaatine vardı. Bunların mallarının, canlarının helal olduğuna, çocuklarının öldürülebileceğine, onların emanetlerinin sahiplerine verilmeyebileceğine dair görüşlere sahip oldu.¹⁴¹ Bu görüşler, daha sonra "Ezarika" diye tarihte yerine alacak Harici fırkanın ayrıncı görüşleri olarak yerine alacaktır.

Bizzat İbn Ezrak'ın yanında bulunan Necdet b. Amir el-Hanefi, İbn Ezrak'ın görüşlerini sert bulmuş ve ondan ayrılarak Yemame'ye gitmiştir.¹⁴² Yemame'ye gittikten sonra, *İbn Tâlât*'un komutasında bulunan kuvvetlerin başına geçen Necdet, burada faaliyetlerine başlayarak *İran*'ın büyük bir kesimini kontrolü altına almış kendi adına para bastırıp, vilayetlere zekat toplamak üzere amiller göndermiştir. Böylece Hariciler ilk defa *İbn Ezrak* ve Necdet'e nisbetle, Ezârika ve Necedât diye iki fırkaya ayrılmıştır.

İbn Ezrak, huruc etmeyi uygun bulmayarak Basra'da kalan *Abdullah b. İbâd* ile *Abdullah b. Saffar'a* "kaade"de bulunmalarını meşru gösterecek hiç bir mazeretlerinin olmadığını ifade eden bir mektup * göndererek, onları kendisiyle birlikte huruca çağırmıştır. Nafi b. el-Ezrak'ın mektubunu alan Abdullah b. İbad, mektubu okuduktan sonra "Allah, Nafi b. el-Ezrak'ın doğru söylediğini kabul eden her görüşü kahrettin!" diyerek içinde bulundukları toplumun müşrik olmadığını, ancak onların "Küffârü'n-ni'me ve'l-ahkam" diye nitelendirebileceklerini, dolayısıyla Hz.Peygamberin muhatap olduğu müşriklerle girilen ilişkinin benzerine bunlarla girilemeyeceğini söylemiş¹⁴³ ve böylece Ezârika ve Necedât'tan farklı üçüncü bir görüş ve fırka ortaya çıkmıştır. Orada bulunan Abdullah b.

¹⁴⁰ İbn Abdurrabihi *a.g.e*, II, 395

¹⁴¹ Eş'arî, *Makâlât*, 91; Bağdadî, *el-Fark*, 60; Şehrîfî, *el-Milel*, I, 164

¹⁴² İbn Abdurrabihi, *İkdu'l-Ferid*, II, 396

*

"Allah İslâm'ı din olarak sizin için seçti, siz de ancak ona teslim olarak can verin" (Bakara,32) Allah'a andolsun, biliyorsunuz ki, şeriat te, din de tektir. Buna rağmen zulüm ve kafirlerin ortasında gece gündüz oturmak niye? Allah sizi cihada çağırılmış ve buyurmuştur ki, ... *Toplu olarak sizinle savaşıyor putperestlerle toplu olarak savaşıyor...*" Herhalde Allah sizin için de, herhangi bir durumda mazeret kapısı açmadı. Çünkü o şöyle buyurdu; "isteyen, istemeyen hepimiz savaşıyor çıkın" Allah, ancak düşkünler, hastalara, verecek bir şeyi bulunmayanlara ve kalması bir sebebe bağlı olanlara mazeret tanıdığıdır. Bununla birlikte cihad edenleri üstün tutmuştur... Dünyaya aldanmayınız ve kanmayınız

¹⁴³ Bağdadî, *el-Fark*, 77; Eş'arî, *Makâlât*, 104; Şehrîfî, I, 181

Saffar ise; "*Sen kısalttığın, İbn-u'l Ezrak da aşırı gittiği için Allah her ikinizden uzak olsun.*" deyip yanındakilerle birlikte ayrıldı. Böylece dördüncü bir fırka daha ortaya çıktı.

1.8.1. Harici Fırkaları

1.8.1.1. Ezârika

*Nafi b. el-Ezrak el-Hanefi'*ye tabi olanların oluşturduğu, Harici fırkalarının en büyük ve en katı olanıdır.

Nafi b. el-Ezrak kısa bir süre içerisinde *Ehvaz'ı, İran ve Kirman* bölgelerini eline geçirmiş, Uman ve Yemame Haricilerinden bey'at alarak 20.000'den fazla bir güce kavuşmuştu. *Abdullah b. Zübeyr, Basra* amili olan *Abdullah b. Haris'e* emir göndererek, yöre için tehlikeli olmaya başlayan İbn-u'l Ezrak'ın üzerine gitmesini emretti. Abdullah b. Haris, İbn-u'l Ezrak'ın üzerine *Müslim b. Abs b. Kureyz* ile büyük bir ordu göndermişti. Fakat İbn-u'l Ezrak Müslim b. Abs'ı öldürerek ordusuna ağır bir darbe vurdu. İbn Zübeyr sağlığında bir çok kişiyi İbn-u'l Ezrak'ın üzerine gönderdiyse de her defasında *İbn-u'l Ezrak*, gönderilen orduları yenmesini bildi. En son İbn Zübeyr'in Mühelleb b. Ebi Sufra komutasında gönderdiği ordu İbn-u'l Ezrak'ı öldürerek ordusunu yenilgiye uğratmayı başardı. İbn-u'l Ezrak'ın öldürülmesinden sonra Ezrakiler *Katarıyy b. el-Fucae'ye* bey'at edip onu imam seçtiler.¹⁴⁴

İnançları

1. Bu ümetten kendilerine muhalif olanlar müşriktir.¹⁴⁵
2. Kendi görüşlerinde olanlardan, kendilerine hicret etmeyip yerlerinde kalanlar (kaade) kendi görüşlerini paylaşırsalar dahi müşriktirler.
3. Muhaliflerinin çocuklarının ve kadınlarının öldürülmesi caizdir. Çünkü muhaliflerinin yurdu daru'l-küfürdür.
4. Recm cezasının olmadığına kanidirler. Zira Kur'an'da böyle bir şey yok.
5. Müşriklerin çocuklarının ana-babalarıyla birlikte ebedi olarak cehennemde kalacağına inanırlar.

¹⁴⁴ Bağdadî, *a.g.e.*, 59.

¹⁴⁵ *a.g.e.*, 60; Şehristanî, *el-Milal*, I, 164, Eş'ari, *Makalat*, 86

6. Muhaliflerin yurdu daru'l küfürdür.

7. Hz. Ali, Osman, Talha, Zübeyr ve Cemel ve Sıffin Savaşlarına katılanlar ve onlarla birlikte olanlar kafirdir.¹⁴⁶

8. Büyük günah işlemek küfürdür.¹⁴⁷

1.8.1.2. Necedât

*Necdet b. Amir el-Hanefî*ye (H.65/684) bağlı olanların oluşturduğu gruptur.

Necdet daha önce Nafi b. el-Ezrak'ın yanında yer alırken, İbn-u'l Ezrak'ın kendi görüşlerinde de olsa kaade'de bulunanları tekfir etmesi, onların çoluk çocuklarının öldürülmesini caiz görmesi, "dâru'l-küfür ehlidir" diye muhaliflerine ait emanetleri sahiplerine iade etmemesi üzerine ondan ayrılmıştır. Yemame taraflarına giderek, İbn-u'l Ezrak'a katılmak üzere hazırlanmış bir orduyu geri döndürmüş, Yemame'deki Haricilerin reisi olan *İbn Talât*'un yerine geçmiştir.¹⁴⁸

Necdet bir çok yer işgal etmiş, kendi adına para basacak ve yörede zekat toplayacak bir güce ulaşmıştı.

Ancak oğlunun, ordusuyla birlikte bir seriyyeden dönerken ganimet olarak aldıkları kadınlarla ganimet henüz paylaştırılmamışken nikahlanması ve kendisinin kara ve denizden gönderilen ordulardan karadakilere fazla pay vermesi üzerine taraftarları arasında tartışmalar çıkmış ve sonunda bizzat kendisi *Ebu Fudeyk*'i kendi yerine tayin etmişti. Savaşa gönderilen ordunun dönüşte Necdet'i tekrar başa gecireceğini düşünen Ebu Fudeyk onu kovalamış ve sonunda, bir kölenin haber vermesiyle, saklandığı eve baskın düzenleyerek öldürmüştür.¹⁴⁹

Görüşleri

1. Kendi inançlarını kabul ettikleri halde, huruc etmeyenleri tekfir etmezler.¹⁵⁰

2. Takiyye sözle ve amelle caizdir.¹⁵¹

¹⁴⁶ Eş'arî, *Makâlât*, 87

¹⁴⁷ Şehristanî, *el-Milel*, I, 165

¹⁴⁸ İbn Esîr, *a.g.e.*, IV, 185-190

¹⁴⁹ Bağdadî, *el-Fark*, 64

¹⁵⁰ Şehristanî, *Milel*, I, 167

3. Daru-t Takiyye'de zimmet ehlinin malları ve canları helaldır, onu haram sayandan berî olmak gerekir.¹⁵²

4. Küçük günah dahi olsa, günahıta ısrar eden müşriktir.¹⁵³

5. Din işleri ikiye ayrılır: Allah'ı bilmek, Resulleri tanımak, Müslüman kanını akıtmanın haram olduğunu bilmek, Allah katından inenlere topluca inanmak. Bu konularda cehalet mazeret değildir. Fakat diğer konularda "bilmemek" mazerettir ve bu konularda bilmeden günah işleyen tekfir edilmez.¹⁵⁴

6. Eğer insanlar Allah'ın kitabıyla adil bir şekilde davranıyorlarsa imama gerek yoktur.

Ayrıca, Eş'ari, onların kendilerinden olan günahkarların edebi olarak azab görmeyeceğini, günahlarının cezasının çektikten sonra cennete gireceklerine inandıklarını söyler.¹⁵⁵

1.8.1.3. Sufriyye

Ziyad b. el-Asfar'a tabi olanların oluşturduğu bir fırkadır. Kendilerinden olmayanların çocuklarının öldürülebileceğini iddia eden Ezârika'dan bu noktada ayrılmaktadırlar. Diğer hususlarda ise fikirleri Ezârika ile örtüşmektedir.¹⁵⁶ Sufriyye'nin bir kolu ise hakkında ceza bulunan fiilleri işleyenlerin, bu fiillerle ilgili adlarla isimlendirileceğini-zâni, hırsız vs... bunların kâfir sayılmayacağını; hakkında ceza ulunmayan-namaz kılmamak, oruç tutmamak vb... fiilleri işleyenlerin ise kâfir diye isimlendirileceğini, birincisinin aksine bunların kâfir olduğunu kabul eder.¹⁵⁷

1.8.1.4. Hafsiyye

Hafs b. Ebi Mikdam'a tabi olanların oluşturduğu topluluktur. Bunlar; şirkle iman arasındaki farkın "ma'rifetullah" olduğunu ileri sürerler. Onlara göre Allah'ı tanıdıktan sonra, peygamberi, cenneti, cehennemi inkar eden, adam öldüren, haram kılınan zinayı helal kılan kimse müşrik değil, kafirdir. Kim de Allah'ı tanımaz ve bilmezse o müşriktir.¹⁵⁸

¹⁵¹ Bağdadî, *a.g.e.*, 63

¹⁵² Şehristanî, *el-Milel*, I, 167

¹⁵³ Eş'arî, *Makâlât*, 91

¹⁵⁴ *a.g.e.*, 91

¹⁵⁵ *a.g.e.*, 91

¹⁵⁶ *a.g.e.*, 101; Bağdadî, *el-Fark*, 65

¹⁵⁷ Bağdadî, *el-Fark*, 65

¹⁵⁸ Eş'ari, *a.g.e.*, 102

1.8.1.5. Yezidiyye

Yezid b. Uneys'in taraftarlarıdır. Onlar; Birinci muhakemede bulunanları dost edinir, daha sonraki olaylarda yer alanlardan teberri ederler.¹⁵⁹ Bütün İbâdîleri dost edinirler, ancak görüşleri kendisine ulaştığı halde görüşlerini red eden kişiyi dost edinmezler.¹⁶⁰ Onlara göre Allah acemden bir peygamber gönderecek ve Allah tarafından kendisine indirilen kitapla Hz.Muhammed'in şeriatını ortadan kaldıracaktır.¹⁶¹ Onların diğer ilginç bir görüşleri de, Ehl-i Kitap Hz.Muhammed'in peygamberliğini kabul etse; fakat getirdikleriyle amel etmeye mümindir,¹⁶² şeklindedir.

1.8.1.6. İbâdiyye

Harici bir fırka olup "**Abdullah b. İbâd**'a nisbet edilir.¹⁶³ **Abdullah b. İbâd**, Muaviye'nin çağdaşı olup, **Mervan b. Abdumelik**'in son dönemlerine kadar yaşamıştır. Abdullah b. Vehb er-Rasibi'den dersler aldığı rivayet edilmiştir.¹⁶⁴

Abdullah b. İbad'ı ilk defa, Abdullah b. Zübeyr'e yardım etmek üzere Mekke'ye giden Harici grubun önde gelenleri arasında görmekteyiz. Abdullah b.Zübeyr'den ayrılıp Basra'ya geldiklerinde de "Kaade" fikrini benimsediğini, **Nafi b. el-Ezrak**'ın tüm kışkırtma ve tahriklerine rağmen huruca katılmadığını daha çok kendini ilme verdiğini ve cemaatını bu yönde eğittiğini görmekteyiz.

Muhtemelen Abdullah b. İbâd, İbn Zübeyr'in yanından dönüp Basra'ya yerleştiğinde Haricilerin önde gelenlerinden ve Kaade'yi huruca tercih eden **Ebu Bilal Mirdas**'ı kendisine rehber edinen ve onun arkadaşı olan **Cabir b. Zeyd**'le karşılaşmıştır. Cabir b. Zeyd, takip ettiği siyasetle Haricilere göz açtırmayan ve yakaladığını öldüren **Haccac b. Yusuf** zamanında bile cemaatini kovuşturmadan kurtarmasını bilmiş birisidir. * Bununla birlikte Cabir b. Zeyd hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Bunun sebebi, muhtemelen, gizli bir örgüt hüviyetiyle çalışan Basra İbâdîliğinin imamı

¹⁵⁹ Eş'ari *a.g.e.*, 103

¹⁶⁰ *a.g.e.*,103.

¹⁶¹ Bağdadî, *el-Fark*, 60.

¹⁶² *a.g.e.*, *Makâlât*,104

¹⁶³ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, Kahire, 1991, 622; Şehristanî, *el-Milel*, I, 180; Sabır Saim, *el-İbadiyye*, 17,28.

¹⁶⁴ Hasan, Ali, *a.g.e.*,220

*

Cabir b. Zeyd; Basra ehlinden olup, Abdullah b. Abbas'tan rivayetlerde bulunmuş, Hz.Aişe ile görüşmüştür. Cabir aynı zamanda Basra ibadîlerinin lideri idi. Bkz. İbn Sellâm, *a.g.e.*,108

olan **Cabir b. Zeyd**'in bilinçli olarak siyaset sahnesinin arkasına çekilmesi ve mezhebin görünürde lideri olan **Abdullah b. İbad**'ı mezhebin sözcüsü olarak ön plana çıkartmasıdır.¹⁶⁵ İbadiyye'nin bu şekildeki tutumuna "*kitman*" dönemi denmiştir.¹⁶⁶ Söz konusu "*kitman*" dönemi boyunca, İbâdîyye'nin imamları cemaatlerinin bilgi seviyesini yükseltmek ve İslam'ı tebliğ edecek propagandistler yetiştirmek amacıyla çalışmalar yapmışlardır. Nitekim bu gayeye bağlı olarak Kuzey Afrika'dan, Mağrib'in diğer bölgelerinden bir çok talebe getirterek onları kendi mezheplerinin temel esaslarını öğreterek birer "*dâî*" olarak memleketlerine gönderdikleri görülmüştür.

İbadiler, Abbasiler döneminde bir kaç ayaklanmaya katılmışlardır. Bununla birlikte Abdullah b. İbad, cemaatinin görüşlerinin kan dökülmeden yayılması için ömrünün sonuna kadar mücadele etmiştir. Nitekim onun **Muhammed b. Mervan**'a mezhebinin görüşlerini açıklayan mektuplar yazdığı bilinmektedir.

Cabir b. Zeyd'in vefatından sonra onun yerine **Ebu Ubeyde Muslim b. Kerime** geçmiştir.¹⁶⁷ Ebu Ubeyde de Cabir b. Zeyd'in "*kaade*" anlayışını kabul etmiş ve karışıklık çıkmamasına özen göstermiştir. Özellikle Ebu Ubeyde döneminde tebliğ faaliyetlerine önem verilmiş, *Umman*, *Yemen* , *Mağrib* bölgelerine gönderdiği "*dâî*"lerle mezhebin gelişmesine çalışmıştır.

Ömer b. Abdulaziz'in vefatından sonra yerine geçen **Yezid b. Abdulmelik** (101-5/730-4)'in sert tutumlarına karşı Basra İbâdîleri oldukça sıkıntılar çekmiş ve yer yer ayaklanan şahıslara rastlanmıştır.¹⁶⁸

Kuzey Afrika'ya İbadiliğin geçişi de **Ebu Ubeyde**'nin gönderdiği dâîlerle gerçekleşmiştir. Nitekim **İbn Sellâm**'ın içinde yaşadığı Rustemiler Devleti'nin kurucusu **Abdurrahman b. Rüstem de** Ebu Ubeyde'nin ders halkasından yetişmiştir.¹⁶⁹

İbadiyye, Haricî farkaların Ehl-i Sünnet'e en yakın olanıdır.

¹⁶⁵ Hasan Ali, *a.g.e.*, 220

¹⁶⁶ Gizlilik dönemi

¹⁶⁷ Ebû Ubeyde Muslim b. Kerime b. Cabir b. Zeyd'in vefatından sonra Basra İbâdîlerinin İmam olmuştur. Ebû Ubeyde, İbadiliğin yayılması için propaganda faaliyetlerine önem vermiş, Mağrip, Umman, Yemen 'e İbadîlik onun gayretlerinin bir sonucu olarak geçmiştir. İbn Sellâm, *a.g.e.*, 110 , Vercelanî, *a.g.e.*, 59

¹⁶⁸ Fığlalı, *a.g.e.*, 89

¹⁶⁹ Vercelanî, *Kitabu 's-Sire ve Ahbaru'l Eimme*, 60

İbadiyye'nin Görüşleri

1. İslam ümmetinden kendilerine muhalif olanlar hem şirkten hem de imandan uzak olup ne mümin ne de müşriktirler, ancak onlar kafirdirler.¹⁷⁰

Bu yüzden:

Şahitlikleri caizdir.

b. Gizlice öldürülmeleri ve kanları haramdır.

c. Onlarla nikahlanmak, miras alıp vermek caizdir.¹⁷¹

2. İbadiler, muhaliflerinin hak dini tatbik etmemelerine rağmen, Allah ve Resulu yolunda savaştıklarını iddia etmişlerdir.

3. Muhaliflerinin atlarını ve silahlarını almanın helal olduğunu, altın ve gümüşün ise ganimet paylaşımı sırasında sahiplerine iade edilmesi gerektiğini söylerler.¹⁷²

4. Muhaliflerin oturdukları yerler dâru't-tevhiddir, Sultanın ordugahı dâru'z-zulm (bağy)dır.¹⁷³

5. Savaştan kaçan ehl-i kible takip edilmez. Kadın ve çocukları öldürülmez. Ancak Müşebbihe bunun dışındadır.

6. Büyük günah işleyen kafirdir, ancak bu küfür dinden çıkaran bir küfür değildir. Küfran-ı nimettir.¹⁷⁴

7. Günahta ısrar ise küfürdür.¹⁷⁵

8. Kur'an'ın mahluk olduğuna inanırlar.¹⁷⁶

¹⁷⁰ İbn Hazm, Muhammed Ali El-Endulusî, *Kitabu'l Fasl fi'l-Milel ve'l Ehva'i ve'n -Nihal*, II, 112.

¹⁷¹ Bağdadi, *el-Fark*, 77; Şehristanî, *el-Milel*, I, 181.

¹⁷² Şehristanî, *el-Milel*, I, 181; Bağdadi, *el-Fark*, 77

¹⁷³ Eş'ari, *Makâlât*, 104; Şehristanî, I, 181; Bağdadi, *el-Fark*, 77

¹⁷⁴ a.g.e., a.y., Bağdadi *el-Fark*, a.y.

¹⁷⁵ a.g.e., a.y,

¹⁷⁶ a.g.e., 64,107

II. BÖLÜM

İBN SELLÂM EL-İBADÎ VE YAŞADIĞI ORTAM

2.1. İbn Sellâm el-İbadî ve İlmi Şahsiyeti

2.1.1. Hayatı

İbn Sellâm'ın hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Onun nerede doğduğunu, nerede yaşadığını, ilmini kimden/kimlerden aldığını hatta ve hatta isminin tam olarak ne olduğunu bilemiyoruz. Bunun nedeni, tabakat kitaplarının veya Mağrip İbadiliği hakkında bilgiler veren kitapların ondan ya hiç bahsetmemesi veya kimliği hakkında herhangi bir bilgi vermemesidir.

İbn Sellâm'dan bahseden sadece iki kaynağa ulaşabildik. İlki, *Şemmâhî*'nin "Kitâbu's-Siyer" adlı eseridir. *Şemmâhî* bu eserinde *İbn Sellâm b. Amr* adlı birisinden nakillerde bulunmaktadır. *Şemmâhî*'nin nakillerde bulunduğu *İbn Sellâm*, herhalde, tezimizin konusu olan *İbn Sellâm*'dan başkası değildir. Zira *Şemmâhî*'nin yaptığı nakiller, *İbn Sellâm*'ın elimizde bulunan "*Kitâbu Fîhî Bed'u'l-İslâm ve Şerâi'u'd-Dîn*" adlı eserinde aynen geçmektedir. Fakat *Şemmâhî* nakillerde bulunduğu *İbn Sellâm*'ın kimliği hakkında bize herhangi bir bilgi vermemektedir. Söz konusu ikinci kaynak da H.VII. asırda yazılmış olup Mağrib İbadilerinin alimlerini kabile esasına göre tasnif eden "*el-İstîbâr fî Acâibi'l-Emsâr*" adlı müellifi meçhul bir kitaptır. Bu kitapta Sellâm b. Amr adlı bir şahıstan İmam Abdulvehhab (İmâmeti:170-208)'ın "*Saret*" ve yöresinin amili olarak bahsedilmektedir. *İbn Sellâm*'ın *Cundube*, *Ecdebiyye*, *Trablus*, *Tevzer* gibi merkezleri dolaşması ve bir çok önemli şahsiyetle ilişki içerisinde bulunması, bu şahsın gerçekten müellifimizin babası olma ihtimali yükseltmektedir. *İbn Sellâm*'ın, geniş çevresini - eğer meşhûr vâli Sellâm b. Amr onun babasıysa - babasının siyâsî konumu sayesinde oluşturduğu söylenebilir. *İbn Sellâm* da babasından *Sellâm b. Amr*¹ olarak bahsetmektedir. Müellifi meçhul kitapta *Sellâm b. Amr*'ın en büyük Berberî kabilelerinden olan "*Levvate*" kabilesine mensub olduğu zikredilmektedir.

Diğer kaynaklardan başka bir bilgi elde edemediğimize göre, *İbn Sellâm*'ın hayatı hakkında bilgi sahibi olabileceğimiz tek kaynak *İbn Sellâm*'ın yukarıda adını zikrettiğimiz kitabı olmaktadır.

İbn Sellâm'ın, ailesi hakkından bize aktardığı ilk bilgi amcası Yahya b. Amr ile dedesi Amr b. Tamtanin ve dedesinin kardeşi Ebu Hamid b. Tamtanin'in, Mağrip İbadilerinin ilk imamı olan *Ebu'l-Hattab el-Meâfirî* ile Abbasi hilafetinin komutanı *Muhammed b. Eş'as el Huzai* arasında H.144'te gerçekleşen savaşa katıldıkları ve savaşta Ebu'l-Hattab'la birlikte ordusundan 14.000 kişinin öldürüldüğüne dairdir. İbn Sellâm'ın öldürülenler arasında dedesini zikretmemiş olması, dedesinin bu savaşta öldürülmemiş olduğunu gösterdiği söylenebilir.

İbn Sellâm H.240/M.854 yılında Tunus'un güneybatısına düşen Cerid bölgesinin "*Tevzer*" şehrinde *Ebu Salih en-Nefûsî* ile görüşüğünü ve ondan *Cebel-i Nefusa*²'da Kur'an-ı Kerim'i öğreten ilk kişinin *Ömer b. Yemke* olduğunu öğrendiğini bildirmektedir.³

250/865 yılında İbn Sellâm'ı arkadaşı "*Sederat*" ile Fustat'ta Muhammed b. Abdulmelik el-Hicani'yi ziyaret ederken görmekteyiz.⁴

260/874 yılında Hac dönüşünde "*Ecdabiye*"⁵'de bir süre kalmış ve bu esnada *Ammar b. Ahmed b. Hüseyin et-Trablusi* ile görüşmüştür. Ammar, kardeşi Hüseyin ile birlikte *Trablus*'ta oturuyorlardı. İkisi de meşhur İbadi fakihi İbn-i Hüseyin et-Trablusi'nin oğullarıydı. 271/884'te ise İbn Sellâm'ın Cündube'de Rüstemiler devletinin 2. imamı Abdulvehhab'la oğlu Eflah b. Abdulvehhab zamanında isyana kalkışan, ilk imamı *Ebu'l-Hattab el-Meâfirî*'nin torunu *Halef b. Semh* ile görüşürken ve karşılıklı olarak mektuplaşıırken görmekteyiz.⁶ İbn Sellâm'ın burada görüştüğü önemli şahsiyetlerden biri de *Neffas b. Nasr en-Nefûsî*'dir. Neffas da İmam Eflah döneminde isyana kalkışmış birisidir. İbn Sellâm'ın bu iki muhalifle görüşmesinin sebebi ne olabilir? İbn Sellâm'ın yazdıklarından onun bu iki muhalifi dost mu edindiği yoksa onlara karşı mı çıktığı anlaşılmamaktadır. Bununla birlikte İbn Sellâm'ın tüm yazdıkları göz önünde bulundurulursa onun, İbadilerin birliğini sarsacak her türlü hareketten uzak kaldığı, İbadileri birleştirmek, bir arada tutmak ve İbadiyye mezhebinin esasları hakkında zihinlerde oluşabilecek şüpheleri gidermek için çaba sarfettiğini farke edilebilir. Kitabının yazılış amacını da, İbadileri sadece Mağriple sınırlandıran, Yemen, Hicaz, Umman gibi ilme beşiklik etmiş olan yerlerde İbadiliğin tutunamadığını iddia eden ve böylece cahil halkın zihnini bulandıran şahısları susturmak olarak belirtmektedir.⁷

² İbn Sellâm *a.g.e.* 117

³ *a.g.e.*, 126

⁴ *a.g.e.*, 115

⁵ *a.g.e.*, 135

⁶ *a.g.e.*, 130

⁷ *a.g.e.*, 116.

İbn Sellâm, H.273 yılına kadar *Cundube*'de kalmıştır. Bu süre zarfında bir çok önemli alimle tanışmıştır. Burada tanıştığı Ebu Hammad en-Nefûrî ve arkadaşlarından Umman İbadileri hakkında haberler almış ve bunları kaydetmiştir.⁸

İbn Sellâm'ın vefat tarihi hakkında da yeterli bilgiye sahip değiliz. İlk defa Ebu Salih en-Nefûsi ile 240 yılında görüşüp bazı tarihi haberleri aldığında yaşının 20-25 olduğunu varsayarsak 273 yılında dahi *Cundube*'de olduğuna göre yaşının bu sıra50-55 olması gerekir. *İbn Sellâm*, 273'ten sonraki hayatı hakkında bize herhangi bir bilgi vermemektedir. Muhtemelen, bundan bir kaç yıl sonra vefat etmiştir. Bizi bu kaniya götüren, kitabın tamamlamamış olmasıdır. Zira *İbn Sellâm*, içinde yaşadığı Rüstemiler Devleti'nin kuruluşundan, imamlarının seçilişinden hiç bahsetmemektedir. sadece ikinci İmam Abdulvehab'ın *Trablus* halkına gönderdiği bir mektubu zikretmektedir. Bu da onun Rüstemilerin tarihinden habersiz olmadığını göstermektedir.

2.1.2. Kelamcılığı

İbn Sellâm'ı bir kelamcı olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Yaşadığı H.III. asrın Mağrib bölgesinde böyle bir şeye imkan vermemiştir. Zira henüz kelam yenidir, gelişip tam olarak ekolleşmemiştir. Bununla birlikte İbn Sellâm, İbâdiyye mezhebinin iman-İslam, mümin-müslim, büyük günah işleyeninin durumu, namazı terkedenin durumu, imamet ve sahabe hakkındaki görüşlerini ortaya koymuş ve savunmuştur. İbn Sellâm genellikle nakli delillere dayanır. Özellikle Kur'an-ı Kerim'e olan vukufiyeti hemen kendini göstermektedir. Kitabının ilk kısımları nerdeyse bir tefsir mahiyetini arz etmektedir. Zira ayetleri peşpeşe vermekte ve bunlardan hareketle düşüncelerini ortaya koymaktadır.

2.1.3. Tarihçiliği

İbn Sellâm'ın İbadiyenin tarihiyle ilgili verdiği bilgiler orjinaldir. Eseri bize ulaşan en eski İbadi kaynak konumudur. Kuşkusuz, İbn Sellâm bir tarihçi hassasiyetiyle İbadiliğin tarihini yazmış değildir. O, Hz.Peygamber (S.A.V)'in Berberiler hakkında övücü nitelikteki hadislerini zikrederek başlamakta, *Hz.Ebu Bekir*, *Hz.Ömer*, *Ammar b. Yasir*, *İbn-i Mesud*, *Huzeyfetu'l Yemani* hakkında bilgiler vermekte ve İbadilerin dinlerini bunlardan aldığını ve bunların yolundan gittiklerini zikretmektedir. İbn Sellâm, Hz.Osman ile Hz.Ali hakkında çeşitli bilgiler vererek Hz.Ömer tarafından oluşturulan Şura'nın Hz.Osman'ı nasıl seçtiğini, onun ilk 6 yılda adaletle hükmettiğini, Hz.Ali'nin de

⁸ İbn Sellâm, *a.g.e.*, 109-110

hilafetinin meşru olduğunu, fakat hakemlere gitmek suretiyle bu haklılığını yitirdiğini söylemektedir. Emevi hanedanının icraatları hakkında verdiği bilgiler de değerlidir.

İbn Sellâm böyle bir alt yapı oluşturduktan sonra, *Basra, Medine, Kufe, Yemen* ve Umman'da İbadiliğin yayılmasına katkısı olmuş veya ilmiyle şöhret bulmuş şahısların biyografilerini zikrederek, İbadiliğin sadece Mağrib'da değil şarkta da var olduğunu ve İbadilerin önemli alimlere sahip olduklarını ispatlamaya çalışmaktadır.⁹

İbn Sellâm verdiği haberlerde genellikle kaynağı zikretmez Daha çok, "*birden çok kişi bize şöyle anlattı*" şeklinde rivayetlerde bulunmaktadır.

Onun eserini tamamlamamış olması tarihçiliği hakkında fazlaca fikir sahibi olunmasını güçleştirmektedir.

2.2. İbn Sellâm el-İbadi ve Yaşadığı Ortam

İbn Sellâm'ın yaşadığı ortamın siyasi, iktisadi ve fikri yapısını ortaya koymak, sadece İbn Sellâm'ın şahsiyetini ve düşüncelerini doğru bir şekilde anlamamıza değil; aynı zamanda İbadi Hariciliğin de iyi bir şekilde tanınıp, değerlendirilmesine yardımcı olacaktır. Bu amaca binaen İbn Sellâm'ın yaşadığı ortamı bütün yönleriyle tesbit etmek için, içinde yaşadığı Harici devlet olan *Rüstemiler Devleti'nin* kuruluşunu, devlette yönetimin işleyiş biçimini, siyasi, iktisadi ve kültürel yapıyı ortaya koymamız gerekmektedir.

Rüstemiler Devleti'yle ilgili kaynakların kıtlığına rağmen bizzat *İbn Sellâm*'ın verdiği bilgiler, bir Sünni tarihçi olan *İbn Sağır el-Maliki'nin* Rüstemilerin imamlarıyla ilgili olarak yazdığı meşhur eseri "*Ahbârü Eimmetir-Rüstemiyyîn*", yine bir İbadi tarihçi olan *ed-Dercinî*'nin yazdığı "*Tabakâtu Meşâyihî'l Mağrib*" ve *Vercelanî*'nin "*Kitâbu's-Sîre ve Ahbârî'l-Eimme*" adlı eseri ortam hakkında yeterli miktarda fikir sahibi olmamızı sağlayacak zenginliktedirler. Bu konuda Sünni ve İbadi ilk kaynaklara ulaşmış olmamız sağlıklı değerlendirmelerde bulunmamızı kolaylaştıracaktır.

⁹ İbn Sellam, *a.g.e.*, 99 vd.

2.2.1. Rüstemiler Devleti (H.160-297/777-909)

Rüstemiler Devleti'nin kuruluşuna geçmeden önce Rüstemi Devleti'nin kurulduğu Kuzey Afrika'ya İbadiliğin nasıl geçtiğini, söz konusu İbadilerin devlet kurmaya iten etmenlerin neler olduğunu tesbit ve tahlil etmemiz gerekmektedir.

İbadiliğin Kuzey Afrika'ya girişi *Seleme b. Said*'in¹⁰ faaliyetleri sonucu H.II asırda olmuştur.¹¹ Sünni ve İbadi kaynakların bize bildirdiğine göre, *Seleme b. Said* ve Abdullah İbn-i Abbas'ın mevlası *İkrime* ortaklaşa kullandıkları bir deveyle Kuzey Afrika'ya gelmişler, Seleme halkı *İbadi* mezhebine, İkrime de *Sufriyye* mezhebine çağırmıştır. Her iki mezhebin de zamanla Kuzey Afrika'da tutunup yayıldığını, İbadiyye devlet kurmayı başarırken Sufriye'nin hiç bir zaman bu güce ulaşmadığını tarihi kaynaklardan öğreniyoruz. Kuzey Afrika'ya İbadiliği götüren dailer, Basra İbadiliğinin yetiştirip gönderdiği kişilerdi.¹² Bu tebliğ faaliyetleri ferdi olarak yapılan öylesine çalışmalar değildi. Bilakis Emevi ve Abbasi yönetiminin aşırı baskıları sonucunda "*kitman*" dönemine giren İbadilerin bilinçli bi şekilde İbadiye mezhebini yaymak için giriştiği faaliyetlerdi. Bundan dolayı Basra ile Kuzey Afrika İbadileri arasında sürekli biçimde sağlıklı bir iletişim kurulmuş ve birbirlerinden yararlanma yoluna gidilmiştir. İbadiliği benimseyen Kuzey Afrika'nın asıl sakinleri olan Berberiler, Basra İbadiliğinin reisi ve en önemli şahsiyeti olan *Ebu Ubeyde*'nin ders halkasına katılmak üzere Basra'ya öğrenciler gönderiyorlardı. Burada İbadi mezhebinin öğretilerini öğrenen Berberi İbadiler, kendi memleketlerine dönüp birer dai olarak faaliyet gösteriyorlardı.¹³ Kimi ayaklanma ve isyanlara öncülük ettikleri de bilinen Meysere es-Saferi¹⁴ (H.122/M.739) ile *Ebu'l-Hattab el-Meâfirî*¹⁵ (H.140/M. 757 de bu dailerdendi.

Ebu Ubeyde'nin ders halkasına katılanlar arasında Berberilerin/Kuzey Afrika İbadilerinin ilk defa imam olarak seçtiği *Ebu'l-Hattab el-Meâfirî* ve ilk İbadi/Rüstemi devletinin kurucusu *Abdurrahman b. Rüstem* gibi Kuzey Afrika'da/Mağrib bölgesinde önemli etkinliklerde bulunan şahsiyetler de vardır.

¹⁰ İbn Sellâm, *a.g.e.*,100

¹¹ Dercini, *a.g.e.*,11, Baciye, *a.g.e.*,24

¹² *a.g.e.*,19-20, *a.g.e.*, 25

¹³ İbn Sağır, *a.g.e.*,238

¹⁴ Meysere es-Saferî ile ilgili geniş bilgi için Bkz. E. Levs Provencal, "Meysere" *M.E.B.İ.A.*, İstanbul, 1987

¹⁵ Ebu'l-Hattab el-Meâfirî,Yemen araplarından olup, Ebû Ubeyde Müslim b. Kerime'nin yanına giden ve "*Hameletu'l-ilm*" diye bilinen 5 kişiden biridir. Mağrib İbadilerinin ilk imamıdır.Bkz. İbn Sağır, *a.g.e.*, 240; Vercelanî, *a.g.e.*,57

Ebu'l Hattab, Ebu Ubeyde'nin ders halkasında eğitimini tamamladıktan sonra döndüğü *Trablus'ta Zenate ve Hevware* kabilelerine mensup İbadiler tarafından h.140/157 yılında imam seçildi. Ebu'l Hattab'ın komutasındaki ordu birlikleri H.141'de *Trablus, Nefvaze ve Varfecun'u* ele geçirdi. Halk arasında Allah'ın kitabı ve Peygamber (S.A.V.)'in sünnetiyle hükmeden **Ebu'l-Hattab el-Meâfirî** takdir gördü ve halk tarafından sevildi.¹⁶ Verfecun halkının Abbasi valilerinin baskılarına karşı kendisinden yardım istemeleri üzerine söz konusu şehri fethetti. Hakimiyet alanını genişletme çabası içinde olan Ebu'l-Hattab el-Meâfirî, Sufrilerin elinde olan *Kayrevan'ı* da aynı yıl içinde ele geçirdi. Buraya daha sonra Rüstemiler Devleti'ni kuracak olan Abdurrahman. b. Rüstem'i vali olarak bırakan Ebu'l-Hattab, Sufrilerin elindeki ikinci büyük şehir olan *Sicilmase'ye* yöneldi. Ancak burada Abbasi Hilafet merkezinin önemli bir askeri birliğin başında gönderdiği, Ebu Cafer Mansur'un Kuzey Afrika valisi olan **Muhammed b. el-Eş'as el-Huzai** ile karşılaştı ve çıkan şiddetli çatışmada Ebu'l-Hattab el-Meâfirî ve beraberindeki 14 bin asker öldürüldü.¹⁷ Ebu'l-Hattab'a yardım etmek amacıyla yola çıkan *Kayravan* valisi Abdurrahman b. Rüstem savaş yerine ulaşmadan Ebu'l Hattab ve beraberindekilerin ölüm haberini aldı.¹⁸ Bu durumda *Kayravan'a* dönmesi de mümkün değildi. Zira döndüğü takdirde yeni iktidar tarafından yakalanıp, öldürülmesi söz konusuydu. **Abdurrahman b. Rüstem**, oğlu **Abdulvehhab** ve kölesi ile birlikte *Cebel-i Cezula'da* çekildi.¹⁹ Sufcec sıra dağlarında uzun süre kaldığı tahmin edilen Abdurrahman b. Rüstem'in Kuzey Afrika'nın değişik bölgelerine dağılan dailer ve alimlerle irtibata geçtiği, bir rivayete göre, 20 kadar alimin *Cebel-i Cezula'da* onun etrafında toplandığı, İbn-i Rüstem'in yanındaki alimlerle birlikte İbadi mezhebinin yayılması için çaba sarfederken aynı zamanda Abbasi halifelerinin Kuzey Afrika valilerine karşı girişilen ayaklanma ve isyanları desteklediği veya bizzat katıldığı görülmektedir.²⁰ Abbasilerin İfrikiye valisi Ömer b. Hafs Hezardmerd'in *Kayravan'ı* boşaltması üzerine, Abdurrahman b. Rüstem'e bağlı İbadilerle, Süfî Berberi kabileleri, Ebu'l-Hattab'ın ölümünden sonra imamu'd-difâ (savunma imamı) olarak seçilen Ebu Hatim Yakub b. Habib el-Melzûzi'nin liderliğinde Abbasilere karşı büyük bir isyan başlattılar. **Abdurrahman b. Rüstem**'in bu isyanda 15.000 kişilik bir birliğin başında olduğu rivayet edilmektedir.²¹ İmâmu'-difâ Ebu Hatim İfrikiyye valisi Ömer b. Hafs'ı öldürmek suretiyle *Tubne ve Kayravan'ı* Abbasilerin elinden aldı. Ancak Ömer b. Hafs'ın yerine gönderilen Yezid b. Hatim'in 60.000 kişilik

¹⁶ Dercinî, *a.g.e.*, 22; Vercelanî, *a.g.e.*, 68 vd.

¹⁷ İbn Sellâm, *a.g.e.*, 111; Dercinî, *a.g.e.*, 35

¹⁸ Dercinî, *a.g.e.*, 35; Vercelanî, *a.g.e.*, 75

¹⁹ Vercelanî, *a.g.e.*, 76; Dercinî, *a.g.e.*, 36

²⁰ Dercinî, *a.g.e.*, 39

²¹ Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*, 115

ordusuyla Ebu Hatim'e saldırarak onu ve beraberindeki 9.000 kişiyi öldürdüğü gelen rivayetler arasındadır.²²

Bu şekilde farklı zamanlarda başlatılan isyan hareketlerinin başarısızlıkla sonuçlanması, Emeviler döneminde başlayan, Abbasiler döneminde sürdürülen baskı ve zulümler, *Kuzey Afrika İbadileri*'ni, kendilerini düşmanın saldırılarından koruyacak sağlıklı ve köklü tedbirler almaya yöneltti. İbadi hareketinin tutunabilmesi için jeopolitik öneme sahip bir merkeze ve aralarında adaletle hükmedecek bir imama ihtiyaçlarının olduğuna karar verdiler. Bu amaçla, Bizans İmparatorluğu'nun yerleşim merkezlerinden biri olan Tiert'e 10 km. mesafede olan, stratejik öneme sahip *Tahert*'i kendilerine merkez seçtiler.²³ *Tahert*'in merkez olarak seçilmesinin birçok nedeni mevcuttu. En önemlisi *Tahert*'in 1200 m. kadar yükseklikte olması, bununla birlikte düz ve sulak alanlara sahip olmasıydı.²⁴ İbadiler, *Tahert*'in yüksek ve sarp olmasının verdiği avantajla düşmanlarına karşı korunurken, aynı zamanda bölgenin tarıma ve hayvancılığa elverişliliği sayesinde geçimlerini sağlayacaklardı. *Tahert*'i üs olarak tesbit eden İbadiler ormanı yakarak binalar inşa ettiler ve Rüstemi Devleti'nin merkezi olarak *Tahert* şehrini kurdular.²⁵ İmamet için aradıkları şahsı bulmada da zorluk çekmediler. Aradıkları vasıflara sahip *Abdurrahman b. Rüstemi* İmam olarak seçtiler.

2.2.1.1. *Abdurrahman b. Rüstem* (Ö.171/787)

Kuzey Afrika İbadileri, kendilerini yönetecek, aralarında adaleti kaim kılacak imamda bazı vasıfların bulunmasını şart koşuyorlardı. İmam aramaya çıkarken de bu nitelikleri göz önünde bulunduruyorlardı; Onlara göre imam; *alim, takva sahibi, ferasetli* biri olmalıydı. Buna ek olarak da imam olacak kişinin kabile ve aşiretinin olmamasını gözetiyorlardı.²⁶ Bu şartı göz önünde bulundurmalarının nedeni de İbadi inancına uygun olarak; söz konusu imam azledilmeyi hak edecek icraatlarda bulunduğu takdirde kolaylıkla azledilmesi ve kendisini koruyacak bir kabile desteğinin olmasını önlemek idi. *Abdurrahman b. Rüstem* her iki vafıda kendisinde toplamış biriydi.

Bunu ortaya koymak için kısaca hayatından bahsetmemiz gerekecektir.

²² Sabri Hizmetli "*Abdurrahman b. Rüstem*" TDV, J. A. İstanbul, 1988, Hasan Ali Hasan, a.g.e., 119

²³ Dercinî, a.g.e., 42; Fırlalı Ethem Ruhi, a.g.e., 101

²⁴ Yakût, Şihabuddin Ebû Abdullah el-Hamevî, *Mu'Cemu'l-Buldan* IV, 259; Dercinî, a.g.e., 41

²⁵ Vercelani, a.g.e., 86

²⁶ Dercinî, a.g.e., 42; İbn-Sağır, a.g.e., 240

Abdurrahman b. Rüstem'in Fars kökenli olduğu hususunda kaynaklarımız ittifak halindedir.²⁷ Babasının kim olduğu hususunda ihtilaf mevcuttur. İbn-i Haldun, Rüstem'in *Kadisiyye Savaşı'na* katılan İran ordusunun komutanlarından biri olduğunu belirtir.²⁸ Ancak tarihi olaylar göz önünde bulundurulduğunda bunun oldukça uzak bir ihtimal olduğu hemen ortaya çıkacaktır. Zira Kadisiyye Savaşı H.15/639 yılında meydana gelmiştir. **Abdurrahman b. Rüstem** ise H.171/787 de vefat ettiğine göre Abdurrahman'ın bir buçuk asır yaşamış olması gerekmektedir ki, tarihi kaynaklar bize böyle bir bilgi vermemektedirler. Abdurrahman'ın dedesi Behram'ın Hz.Osman'ın kölesi olduğu kaydedilmiştir.²⁹ Abdurrahman'ın babası Rüstem'in, hanımı ve oğluyla birlikte Irak'tan hac için Mekke'ye geldiği ve orada öldüğü, bunun üzerine Abdurrahman'ın annesinin Kayravanlı biriyle evlenerek Abdurrahman'la birlikte *Kayravan'a* gittiği nakledilmektedir. Abdurrahman ilk eğitimini *Kayravan'da* almış, annesinin veya bir büyüğünün tavsiyesiyle, İbadiliği öğrenmek amacıyla Basra'ya gitmiştir.³⁰ "Hameletu'l-İlm" denilen beş kişiden biri olan İbn Rüstem Abbasilere yakalanmamak için 5 yıl süreyle yer altındaki bir çömlekçi dükkanında Basra İbadiliğinin imami **Ebu Ubeyde**'nin ders halkasına devam etmiştir. İmam **Ebu'l-Hattab**'ın hilafeti döneminde *Kayravan Valiliği*³¹ yürüten İbn Rüstem, daha sonra birçok ayaklanmaya katılmış ve en sonunda Kuzey Afrika İbadileri tarafından İmam olarak seçilmiştir.³²

İbn Rüstem, 11 yıl süreyle Rüstemi Devleti'nin başkanı olarak İbadilere imamlık yaptı. Yaptığı ahde bağlı kalarak Allah'ın Kitabı, Peygamberin sünneti ve ilk iki halifenin icraatlarına sadık kaldı. Adaletle hükmetti. Hak bildiği şeyi yerine getirmede kınayanın kınamasından ve kabilelerin tepkilerinden korkmadı. Allah'tan korktu Zâhitçe bir hayat yaşadı. İlmiyle halkını aydınlatmaya çalıştı. Zayıfları, fakirleri meclisinden uzaklaştırmadı. İbn Rüstem'in bu şekilde iyilikle hareket etmesi Basra İbadilerini de sevindirdi. Nitekim ileride açıklayacağımız gibi Rüstemiler Devleti'ne bağlılıklarını kendi aralarında topladıkları bir yardımcı devletin acil ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla göndermekle göstermişlerdir.³³

İbn Rüstem vefatından önce **Hızır Ömer**'in Şurası'nı andıran 6 kişilik bir şura oluşturarak bunların kendi aralarında birini imam seçmelerini istemişti. İbn Rüstem'in şurasının Hz.Ömer'in

²⁷ Söylemez, M.Mahfun, "*Rüstemilerin Siyasi Tarihi*", Yayınlanmamış makale, 3

²⁸ İbn-Haldun, *a.g.e.*, X,195

²⁹ Vercelanî, *a.g.e.*,58

³⁰ Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*,110

³¹ Vercelanî, *a.g.e.*, 693

³² İbn Sağır, *a.g.e.*,241; Fığlalı, *a.g.e.*, 101

³³ Dercinî, *a.g.e.*,45 243;İbn Sağır, *a.g.e.*,243; Vercelanî, *a.g.e.*,88

şurasından ayrıldığı iki husus vardır ki; buna göre şura üyeleri arasında bulunan İbn Rüstem'in oğlu Abdulvehhâb da imam seçilebiliyordu. Ayrıca şuraya iki aylık bir süre tanınmıştı.³⁴ Hz.Ömer'in şurasında ise; oğlu Abdullah sadece seçme hakkına sahipti. Seçilme hakkı yoktu. Ayrıca şura üyelerine tanınan süre 2 ay değil 3 gün idi. Söz konusu şurada şu altı kişi bulunuyordu:³⁵ *Mesud el-Endulusi, Ebu Kudame Yezid b. Fendin el Yefrûni, Mervan el-Endulusi, Abdulvehhab b. Abdurrahman, Ebu'l-Muvafık Sa'dûs b. Atıyye, Şükr b. Salih el-Kitâmi*. Şura üyeleri, *Mesud el-Endulusi* ile *Abdulvehhab* arasında tercih yapmak durumunda kalınca Mesud el-Endulusi'yi imam seçmeye karar verdi. Ancak Mesud imam olmamak için saklandı. Neticede *Abdulvehhab* ittifakla imam seçildi. Ancak şura üyesi olan İbn Fendin, Abdulvehhab'ın imametine çekinceler koymak istedi ve Abdulvehhab'a “*belli bir toplulukla iş görmemek*” şartıyla biat edeceğini söyledi.³⁶ Diğer üyeler, Allah'ın Kitabı ve Peygamber'in sünneti ile hükmetmek dışında beyatta herhangi bir şeyin şart koşulamayacağını söyleyerek İbn Fendin'i susturdular.³⁷ Ancak İbn Fendin'in bu itirazı daha sonra “*Nekkariyye*” hareketinin itiraz gerekçesi olacaktır. İlerde bundan bahsedilecektir.

İbadilik, Kuzey Afriya'ya H.II asırda *Seleme b. Said*'in faaliyetleri sonucu girmiştir. Rivayete göre Abdullah b. Abbas'ın kölesi İkrime ile Seleme b. Said münavebeli olarak bindikleri bir deveyle Kuzey Afrika'ya gelmiş; Seleme b. Said *İbadiliğe*, İkrime de Hariciliğin *Sufriyye* mezhebine halkı çağırmışlardır. Kısa bir zaman zarfında da her iki mezhep yörede tutunmuş ve belli bir güce ulaşmıştır.

Hariciliğin iki kolu olan *İbadilik* ve *Sufriiliğin* Mağrib'de kısa sürede tutunmasının sebebi üzerinde duran araştırmacılar; Mağriblilerin de Haricilerin de merkezi hükümete karşı olmalarını, her iki tarafın da bedevî olmasını, kabile anlayışına sahip olmalarını, aynı şekilde Haricilerin imamet için “*Kureyşilik*” vasfını şart koşturmasını mezhebin yörede tutunmasına sebep olarak zikretmektedirler.

2.2.1.2. *Abduhvehhab b. Abdurrahman (170-208/786-823)*

Abdulvehhab babasının 170'te vefatından sonra Şura üyelerinin ittifakıyla imam seçildi.³⁸ Daha önce ifade ettiğimiz gibi İbn Rüstem 6 kişiden oluşan bir Şura tayin etmişti. Şura üyeleri iki ay geçtiği halde hala bir karar varamamışlardı. İki ayın sonunda şura üyeleri *Abdulvehhab*'ın

³⁴ İbn Sağır, *a.g.e.*,250 vd.;Dercinî, *a.g.e.*,46

³⁵ Vercelanî, *a.g.e.*,89 ; Dercinî, *a.g.e.*,47;İbn Sağır, *a.g.e.*,251

³⁶ Vercelanî, *a.g.e.*90,47; Dercinî, *a.g.e.*, 47

³⁷ İbn-Sağır, *a.g.e.*,243;Vercelanî, *a.g.e.*,a.y.

³⁸ *a.g.e.*,250

imamlığında karar kıldılar. Ancak şura üyeleri arasında bulunan **Yezid b. Fendin**, Abdulvehhab'ın hilafetine çekinceler koymak istemişti. Abdulvehhaba biatı "belli bir topluluğun dışındakilere danışmamak" şartına bağlamak isteyen İbn Fendin'e diğer şura üyeleri karşı çıkmış ve "İmama biatta Allah'ın Kitabı, Peygamber'in sünnetine bağlılık" şartlarının dışında herhangi bir şartın ileri sürülemeyeceğini söyleyerek onu susturmuşlardır.³⁹

Abdulvehhab alim kişiliğiyle babasının yolunu takip etti. "*Allah'ın Kitabı, Peygamber'in Sünneti*" ile amel etmede titiz davrandı; zayıfları, fakirleri meclisinden eksik etmedi. Basra İbadiliğinin reisleriyle sürekli bir diyalog içerisinde bulundu. İlme önem verdi. Ticaretin gelişmesi için gayretler gösterdi.

Abdulvehhab yaklaşık 40 yıl süreyle hilafette kaldı. Bu süre zarfında Kuzey Afrika İbadiliği iki kopma hareketiyle karşı karşıya geldi. İlk kopma daha önce Abdulvehhab'ın imamlığına çekinceler koymak isteyen **İbn Fendin**'den geldi. Bazı vali ve kâdıların daha alimleri varken seçildiğini, Oysa "*daha alim olanı varken, alim olanın seçilmesinin caiz olmadığı*" * ileri sürerek yönetim aleyhinde bulunmaya başladı. **Tahert** şehrinin dışında karargah kuran bu asilere **İmam Abdulvehhab** oldukça müsamahalı davrandı. Onlar savaşı başlatmadıkça onlarla savaşmayacağını ilan etti. Ancak fırsat kollayan İbn Fendin ve taraftarları İmam Abdulvehhab'ın **Trablus** üzerine yürümesini fırsat bilerek **Tahert**'e saldırdılar. İmam Abdulvehhab'ın oğlu **Eflah**, onlara karşı koydu, üstün kahramanlıklar sergiledi ve bizzat kendisi **İbn Fendin**'i öldürdü.⁴⁰ Abdulvehhab seferden dönünce olayı öğrenmiş ve ölüleri toplayarak, aradaki husumeti kaldırmak amacıyla cenaze namazlarını kılmıştır.⁴¹

İmam Abdulvehhab döneminde Kuzey Afrika ibadiliği 2. bir kopuş daha yaşamıştır. İmam Abdulvehhab'ın **Trablus** valisi olan, Ebu'l-Hattab'ın oğlu **Semh**'in vefat etmesi üzerine şehir halkı İmam'a danışmadan, **Halef b. Semh**'i vali seçtiler, daha sonra da İmam Abdulvehhab'a haber verdiler. İmam buna şiddetle karşı çıktı. İmam kendisine danışılmadığı ve Halef'i valiliğe layık görmediği için buna karşı çıkmıştı. Halef, bunun üzerine İmam Abdulvehhab'a karşı ayaklanmış ve Abdulvehhab'ın **Trablus** valisinin üzerine yürümüştü. Bu savaşta kahramanlıklar sergileyen oğlu

³⁹ İbn Sağir, *a.g.e.*,252; Dercinî, *a.g.e.*,56

*

İbn Fendin ve taraftarları Abdulvehhab'ın imamlığını red ettiklerinden dolayı kendilerine "*Nekkariyye*" denmiştir. Bunlara karşı olan ve **İmam Abdulvehhab**'ın imamlığını kabul edenlere de "*Vehbiyyun*" adı verilmiştir.

⁴⁰ Vercelanî, *a.g.e.*, 54;Dercinî, *a.g.e.*,54

⁴¹ Dercinî, *a.g.e.*,55; Vercelanî, *a.g.e.*,100

Eflah'ı gören İmam Abdulvehhab onun için "Gerçekten bu genç İmamet'e layıktır" diyerek bir nevi oğlunu veliaht tayin etmiştir. İbn Sağır bu olayı, hilafetin krallığa geçişi olarak nitelendirmektedir.⁴²

İmam Abdulvehhab bir çok telif kitap bırakmıştır. Özellikle kendisinin hacca gitmek için *Cebel-i Nefusa*'ya gitmesi ve orada bulunan İbadi ileri gelenlerinin hacca gitmemesi konusundaki ısrarları üzerine hacca gitmeyip arada 7 yıl kalması neticesinde *Cebel-i Nefusa*'daki problemle ilgili olarak telif ettiği "*Cebel-i Nefusa* Olayları" adlı fıkhi kitap, uzun süre İbadilerin elinde kaynak kitap olarak kullanılmıştır.⁴³

Yaklaşık kırk yıl süreyle idarede kalmıştır. Onun döneminde Rüstemi Devleti güçlenmiş, içte ve dışta kudretli bir devlet haline gelmiştir. Bu dönemde Rüstemi devleti Abbasi devletiyle, çekişmiş ancak Endülü Emevi devleti ile iyi ilişkiler kurmuştur.⁴⁴ *Abdulvehhab* h.208/828 yılında vefat etmiştir.⁴⁵

2.2.1.3. Ebu Said el-Eflah b. Abdulvehhab (208-258/823-871)

Eflah, babasının vefat ettiği gün hilafete seçildi.⁴⁶ Nitekim onun daha önce babası tarafından hilafete layık olduğunu bildirilmesi, bu sözden sonra da *Tahert* şehrinin mali işlerini Eflah'a devretmesi, onun imam seçilmesinde etkili oldu. Bu konuda ciddi itirazlar da olmadı. Ancak bazı alimlerin size ne oluyor, Saltanatı mı getiriyorsunuz? sesleri pek etkili olmadı.⁴⁷

Eflah, babasının siyasetini takip etti. Kabilelerin babası ve dedesi üzerindeki mevcut psikolojik baskılarının farkında olan Eflah, her bir kabileyi diğer kabilelerin serinden emin kılmak için kendisine muhtaç olacakları şekilde birbirine düşürdü. Böylece kabilelerin birleşerek onu tahtından uzaklaştırmalarını ve alacağı kararlarda kendisine baskı yapmalarını önlemiş oldu.⁴⁸ Rüstemiler Devleti, Eflah'ın yönetimi sayesinde gücünün zirvesine ulaştı. İçte nüfuzunu kimi zaman hilelerle, kimi zaman güç kullanarak hissettirdi.

⁴² İbn Sağır, *a.g.e.*, 263

⁴³ *a.g.e.*, s.255; Dercinî, *a.g.e.*, 67

⁴⁴ İbn Esir, *a.g.e.* IV, 455; Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*, 206-207

⁴⁵ İbn Sağır, *a.g.e.*, 264; Dercinî, *a.g.e.*, 72

⁴⁶ Vercelânî, *a.g.e.*, 1292; Dercinî, *a.g.e.*, 72; İbn Sağır, *a.g.e.*, 64

⁴⁷ Dercinî, *a.g.e.*, 73

⁴⁸ İbn Sağır, *a.g.e.*, 270

Eflah zamanında, *Neffas b. Nasr en-Nefûsî** ile Abdulvehhab döneminde varlığını hissettiren *Halef b. Semh*'in hareketleri ortaya çıktı. Eflah, Neffas'ı tehditlerle, *Tahert* üzerine yürüme emelinden vazgeçirmiş, Halef b. Semh' karşı da *Trablus* valisi Ebû Ubeyde'ye harekete geçmesini emretmiş, çıkan savaşta Halef'in ordusu bir daha bir araya gelemeyecek şekilde ağır bir yenilgi almıştır.⁴⁹

Halef b. Semh, İbadilerin ilk imamı olan Ebu'l-Hattab'ın torunu olduğu için ilk başlarda etrafında bir çok kişiyi toplayabilmişti. Rüstemilerin imamları olan Abdulvehhab ve oğlu Eflah da, onunla savaşmamak, barışçı yollarla problemi halletmek için uğraşmışlardı. Ancak bunu fırsat bilen Halef sağa sola saldırmış ve tedhiş hareketleriyle halkı kendine bağlamaya çalışmıştı. Bu yüzden Eflah, Rüstemiler Devleti için ciddi bir tehlike arz etmeye başlayan *Halef b. Semh* hareketini ortadan kaldırmaya karar vermiş ve neticede onu bertaraf etmişti.⁵⁰

H.239/M.853 yılında Ağlebiler, Rüstemiler Devleti'nin merkezi olan *Tahert*'e yakın bir yerde "Ahbasiyye" adında yeni bir şehir inşa edince⁵¹, İmam Eflah buraya saldırmış ve şehri yerle bir etmiştir. Olaya Endülüs Emevi Devleti de sevinmiş, İmam Eflah'a da çeşitli hediyeler göndererek memnuniyetlerini dile getirmişlerdi. Bu olay yörede Rüstemiler Devleti'nin gücüne güç katmıştır.

Eflah h.258/872 yılında vefat etmiş, yerine oğlu *Ebu Bekir b. Eflah* geçmiştir.

2.2.1.4. Ebubekir b. Eflah (258-261/871-874)

İmam Eflah H. 258'te vefat ettiğinde onun yerine geçebilecek iki oğlu vardı: *Ebubekir* ve *Ebu'l-Yakzan Muhammed*. Ebu'l-Yakzan babası öldüğünde Abbasilerin elinde tutuklu bulunuyordu. Bu durumda Ebubekir'den başka hilafet adayı kalmıyordu. Ebubekir, diğer imamlara nazaran dindar biri değildi. Eğlence ve dünya lezzetlerine düşkündü. Kayınbiraderi İbn Urfe ile av partileri düzenler ve eğlenceye daldı. Ancak yine de şansı yaver gitti. Kardeşi Ebu'l Yakzan Abbasilerin elinden kurtulup memleketine döndüğünde hilafet iddiasında bulunmadığı gibi Ebubekir'e

* *Neffas b. Nasr en-Nefûsî* (11.239) *İmam Eflah*'ın yanında ilmini tamamlamış ünlü bir fakih. Kantarar valisinin ölmesi üzerine onun yerine geçmek istemiş, bu isteği yerine getirilmeyince de, *İmam Eflah* aleyhinde propagandaya başlamıştı. Eflah'ın tehditleriyle Kuzey Afrika'yı terkederek Bağdat'a Abbâsî hilafetinin merkezine giden Neffâs, Abbâsî sarayında çeşitli ilmi tartışmalara katılmış, ilmi karşısında halife şaşkın kalmıştı. Neffas'ın, *Cabir b. Zeyd*'in Divanını bir gecede ezberleyerek onu yazdığı ve daha sonra geri gönderdiği rivayet edilmektedir. Bkz. Dercinî, *a.g.e.*, 77; İbn Sağir, *a.g.e.*, 270 vd.

⁴⁹ Dercinî, *a.g.e.*, 77

⁵⁰ *a.g.e.*, 75

⁵¹ İbn Esîr, *a.g.e.*, IV, 45

yardımcı da oldu. Ebubekir, devlet yönetimini tamamen kardeşine bırakarak kendini İbn Urfe ile birlikte eğlencelere daldı. Bu sırada İbn Urfe'nin Ebubekir üzerinde tamamen hakimiyet kurduğunu gören Rüstemiler ailesinin üyeleri, Ebubekir'i İbn Urfe'nin hakimiyetinden kurtarmak istediler. İbn Urfe'yi Ebubekir'e öldürtmek suretiyle onu, İbn Urfe'nin tasallutundan kurtardılar. Ancak İbn Urfe'nin kabilesi ve Rüstemiler ailesi ve her iki tarafın yanında yer alan Berberi kabileler arasında savaş çıkmış ve Rüstemiler Devleti yıkılmakla yüz yüze gelmişti. Neticede Ebubekir hilafetten uzaklaştırılmış, *Nefuse* kabilesinin desteğini arkasına alan kardeşi **Ebu'l-Yakzan**, *Tahert* şehrinin dışında mevzilenmiş ve 7 yıl sonra şehre girerek sükuneti sağlayabilmiştir.

Ebubekir, dinî yönü zayıf ve dünya lezzetlerine düşkün biri olmasından dolayı olsa gerek, İbâdi kaynaklarda kendisinden pek fazla bahsedilmemektedir.

2.2.1.5. *Ebu'l-Yakzan Muhammed b. el-Eflah (261-281/874-894)*

Ebu'l-Yakzan, Nefuse kabilesinin desteğini alarak *Tahert'e* girdikten sonra, *Levvate*, *Hevvare* gibi Berberi kabilelerle anlaşmalar yapmış ve şehirde yeniden sükunetin hakim olması için üstün gayretler sarfetmiştir.

İbn Sellâm'ın da çağdaşı bulunduğu Ebu'l Yakzan takvası, ilmi ve devlet yönetimi hususunda sahip olduğu engin tecrübeyle temayüz etmiş bir şahsiyettir. Abbasilerin elinde tutuklu bulunduğu ve salıverildikten sonra Abbasilerin hilafet sarayında kaldığı süre içerisinde edindiği bilgilerin ona bu devlet yönetim tecrübesini ve diğer özellikleri kazandırdığı ifade edilmektedir.

Ebu'l-Yakzan döneminde Rüstemiler Devleti, ilk İmam Abdurrahman'ın oluşturduğu huzura kavuşmuş, takvanın, ilmin yayılması için büyük gayretler sarfedilmiştir.

Ebu'l-Yakzan hilafette kaldığı 20 yıllık süre içerisinde içte ve dışta sükuneti sağlamış, Rüstemiler Devleti'nin gücünü, kuzeydeki Ağlebiler'e ve batıdaki Tolunoğulları'na kabul ettirmiştir. Ebu'l-Yakzan h. 281/ n.294 yılında vefat etmiş yerine geçen oğlu Ebu Hatim döneminde devlet gücünü koruduysa da, devlet içinde taht kavgaları olmuş ve Ebu Hatim'in yerine geçen **Yakzan b. Ebi'l Yakzan** döneminde Şii Fatimi Devleti'nin komutanlarından **Ebu Abdullah eş-Şii** tarafından h. 298 yılında Rüstemiler Devleti yıkılmış ve Rüstemiler Devleti'nin meşhur *Ma'sume Kütüphanesi* içinden bir kaç astronomi ve matematik kitabı alındıktan sonra yakılmıştır. Böylece İbadilerin meydana getirdiği büyük bir ilim ve kültür hazinesi de yok olmuştur.

2.2.2. İbn Sellâm'ın Yaşadığı Dönemin Siyasi Yapısı

İbn Sellâm'ın yaşadığı H. 3. asırdaki Rüstemiler Devleti daha önce de ifade edildiği gibi İbadiler tarafından kurulmuş bir devlettir. Devlete ve çağa rengini veren de İbadilik düşüncesi olmuştur.⁵² İbadiye mezhebine göre İmamet, Allah'ın farzlarından bir farz olup, vazgeçilmesi asla mümkün olmayan, idari, siyasi nizamın zirvesini teşkil eden önemli bir görevdir.⁵³ Bu konuda dayandıkları referans Kur'an-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerdir. Nitekim Nisa Suresi 59. ayet-i kerimedeki Allahu Teala: " *Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere itaat edin ve sizden olan emir sahiplerine itaat edin*" buyuruyor. Bu anlamda ancak mu'min olanlara itaat edilebilir. Mü'minler için başkasının hükmüne itaat etmek, hükmü altında kalmak doğru değildir. Referansları olan Hadis-i Şerif te, "Yöneticileriniz Allah'a itaat ettikleri sürece onlara itaat ediniz."⁵⁴ buyurulmaktadır. İmameti vazgeçilmiz bir olgu olarak kabul edilen İbadiyye, imamlarda bulunması gerekli bazı nitelikler ortaya koymuşlardır. Buna göre herşeyden önce yönetici; *müslüman, alim, takva sahibi, feraset sahibi olmalıdır*.⁵⁵ Ehl-i Sünnetten farklı olarak imamin Kureys'ten veya herhangi başka bir kabileden olmasını şart koşmamışlardır. Bilakis imam olacak kişinin güçlü bir kabilesinin olmamasını tercih sebebi olarak görmüşlerdir. Zira hilafet, hiçbir şekilde cinsle, kabileyle, aileyle herhangi bir renkle irtibatlandırılmaz ve hilafet herhangi bir sisteme, görüşe boyun eğmez.⁵⁶ Hilafetten maksat, hakkı yerine koymak, şeriatın emirlerini şari'in emrettiği biçimde yerine getirmektir.

İbadilerin, tarihte kurmuş oldukları ilk devlette, imamete dair düşüncelerini pratiğe geçirdiklerini görüyoruz. Zira onlar Abdurrahman b. Rüstem'i imamete layık görürken onda bulunan şu iki özelliği göz önünde bulundurmuşlardı : 1. *Alim, takva sahibi olması* 2. *Kabilesinin olmaması*.⁵⁷

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi *Abdurrahman b. Rüstem*, Mağrib bölgesinden Basra'daki Ebu Ubeyde'nin ders halkasına gönderilen ve 5 yıl süreyle burada ders gören, "*hameletu'l-ilim- ilim taşıyıcıları*" denilen beş kişilik gruptan biriydi.⁵⁸

⁵² Bâciye, *a.g.e.*, 30; Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*,110; Fırlalı , *a.g.e.*,101.

⁵³ Hasan Ali Hasan *a.g.e.*,184.

⁵⁴ İbn Sağır, *a.g.e.*,265

⁵⁵ İbn-Sellam, *a.g.e.*, 101; Fırlalı , *a.g.e.*,114;Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*, 185

⁵⁶ Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*, 155

⁵⁷ İbn Sağır, *a.g.e.*,240; Dercinî, *a.g.e.*,42;

⁵⁸ Vercelâni, *a.g.e.*,57; Dercinî, *a.g.e.*,20

İbadiye Mezhebinin devlet yönetimi hususunda önem verdiği bir konu da "*müşavere*"dir. Halifenin kimseye danışmadan kararlar almasını hoş karşılamazlar.⁵⁹ Eğer halife yeterince alim değilse, vera ve ilim ehline danışmadan hiçbir mal alamaz ve hiçbir malın alınmasını emredemez; bir malı infak edemez ve bir malın infak edilmesini emredemez bir valiyi atayamaz.⁶⁰ Eğer halife alim ise, onun da aldığı kararlarda meşverette bulunması daha iyidir. Müslümanların ahlakı, şiarı da bunu gerektirir.⁶¹

Abdurrahman b. Rüstem'in hilafete seçilmesinde İbn Sağır'ın de belirttiği gibi- "*dinî kaygılar*" ağır basmıştır. İbn Sağır'ın bildirdiğine göre, İbadiler kendi aralarında toplanıp, "*Hükümlerimizde başvuracağımız, mazhumlarımıza acıyacak, zalime karşı koyacak, namazımızı kıldırarak, zekatımızı alacak, ganinetlerimizi aramızda paylaşılacak bir imam seçmedikçe iki yakamız bir arayak gelmez.*"⁶² dediler.

Bu kaygılarla Abdurrahman b. Rüstem'i imam seçmek isteyen İbadi ileri gelenleri İbn Rüstem'e "*Allah'ın Kitabı ve Peygamberin sünnetine uyması, raşid halifeleri (Ebubekir, Ömer'in) yolundan gitmesi*" şartlarına bağlı olarak biat ettiler. İbn Rüstem de hak üzere olduğu sürece kendisine itaat edilmesini istedi.⁶³ Böylece *Abdurrahman b. Rüstem* İbâdîlerin kurduğu ilk devlet olan Rüstemiler Devleti'nin ilk halifesi oldu.

Abdurrahman b. Rüstem, beyatta şart koşulan Allah'ın kitabı ve Peygamberin sünnetine bağlılık, ilkelerine sadık kaldı. Bu konuda Sünni-İbadi kaynaklar ittifak halindedir.⁶⁴ Nitekim Rüstemi Devleti'nin merkezinde yaşamış olan İbn Sağır, Abdurrahman b. Rüstem hakkında şöyle demektedir: "*Abdurrahman b. Rüstem hilafete seçilirken, Kur'an ve sünnete bağlı kalacağına ve raşid halifelerin yolundan gideceğine dair verdiği söze bağlı kalarak, Allah'ın Kitabı, Peygamberin sünneti ile amel etti. İnsanlar arasında adalet ve istikrar hakim olmaya başladı. Hükümü altındaki bütün beldelerde bunu gerçekleştirmeye gayret gösterdi. Şikayetlerini dinlemek üzere meclisinde zayıflar ve ihtiyarlar kendilerine yer buldu. Allah'ın hükmü hususunda kınayanın kınamasından korkmadı. İnsanlar arasında adeleti sağlaması zayıflara acıması zalimlere fırsat vermemesi ününün*

⁵⁹ Dercinî, *a.g.e.*, 40 vd; Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*, 192.

⁶⁰ Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*, 193.

⁶¹ *a.g.e.*, 189

⁶² İbn Sağır, , *a.g.e.*, 239

⁶³ *a.g.e.*, 241; Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*, 122

⁶⁴ *a.g.e.*, 249.

*bütün memlekette duyulmasına vesile oldu. Bu haberler İbadiliğin merkezi Basra' ya kadar ulaştı.*⁶⁵”

Abdurrahman b. Rüstem'in yönetiminde dikkat çeken hususlardan biri, onun meşveret ilkesine verdiği önemde kendini göstermektedir. Nitekim bir yere vali, kâdı, emniyet görevlisi gönderirken yörenin ileri gelenlerinin görüşlerine başvurduğu görülmektedir.⁶⁶ Esasında bu ilke, İbadi mezhebinin üzerinde ısrarla durduğu bir husustur. Basra İbadîlerinin yeni kurulan Rüstemi Devleti'ne bir katkı olsun diye kendi aralarında topladıkları mali bir yardımı İbn Rüstem'e teslim ettiklerinde, İbn Rüstem, söz konusu yardımı getiren şahısları da yanına alarak camiye gider ve orada Basra'dan İbadi kardeşlerinin gönderdiği yardımın alınıp alınmaması, alıncaksa nerede harcanması gerektiği hususunda cemaatine danışır. Cemaat bu yardımın üçe bölünmesi, bir bölümüyle silah alınması, bir bölümüyle fakirlerin ihtiyaçlarının giderilmesi ve bir bölümüyle de atların alınması şeklinde verdiği karara İbn Rüstem'in uyduğunu görmekteyiz.⁶⁷ Üç yıl aradan sonra yine Basra İbadileri kendi aralarında yardım toplayıp kendilerine gönderdiğinde İbn Rüstem, tekrar camiye giderek cemaatine danışır ve ihtiyaçları olmadığı gerekçesiyle bu yardımı kabul etmez.⁶⁸ Burada dikkati çeken husus, İbn Rüstem'in devlete gönderilen yardımları kabul edip etmeme hususunda dahi cemaatına danışmasıdır.

Abdurrahman b. Rüstem'in dikkate değer diğer bir özelliği de, sade ve basit bir hayat yaşamasıdır. Kendisi bir devlet başkanı olduğu halde sade bir hayat yaşamıştır. Nitekim tarihi kaynakların kaydettiğine göre, Basra İbadîlerinin gönderdiği yardımları getiren heyet, İmamı kölesiyle birlikte çamur yoğurup evini sıvarken bulmuştur.⁶⁹ Bu durum onların hayrette bırakmıştı. Eve geldiklerinde evdeki sadelik karşısında ise hayretleri daha da artmıştı. Zira evde duvarda asılı bir kalkan, bir eğer ve yere serili bir yataktan başka bir şeye yoktur. Aynı şahıslar üç yıl sonra ikinci bir yardımla geldiklerinde şehrin refah düzeyinin yükseldiğini, yeni bağlar, bahçeler, çarşılar yapıldığını; fakat İmam'ın evinde hiç bir değişikliğin olmadığını sade ve basit haliyle durduğunu gördüklerini söylemişlerdir.

⁶⁵ İbn Sağır, *a.g.e.*,241; Dercinî, *a.g.e.*,45

⁶⁶ Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*,189

⁶⁷ İbn Sağır, *a.g.e.*,243; Dercinî, *a.g.e.*,45

⁶⁸ Dercinî, *a.g.e.*,46; İbn Sağır, *a.g.e.*,244

⁶⁹ İbn Sağır, *a.g.e.*,242; Vercelâni, *a.g.e.*,86

İbn Rüstem'in yönetiminin diğer bir özelliği de mezhebi taassuba sahip olmaması, İbadiye dışındaki mezheplerin de rahat bir şekilde düşünce hayatına katılmalarına, tartışmalara girmelerine müsaade etmesi ve engin bir hoşgörü ortamının oluşması için çaba sarf etmesiydi.

İbn Rüstem, vefatından önce Hz. Ömer'in şurasına benzer bir "hilafet şurası" kurarak ta güzel bir yöntem bırakmak istemiştir. Ancak kendisinden sonra gelenler bu güzel yöntemi ortadan kaldırmışlardır.⁷⁰

İbn-i Rüstem, takip ettiği siyasetle içte ve dışta istikrarı sağlamış ve yönetimde kaldığı 11 (on bir) yıllık süre içerisinde kayda değer bir olayla karşılaşmamıştır.⁷¹ Bunda onun takip ettiği siyasetin rolü büyüktür.

Abdurrahman b. Rüstem'in oluşturduğu "hilafet şurası" İmam'ın oğlu **Abdulvehhab**'ı imam seçti. **Abdulvehhab** babasının kurmaya çalıştığı tarafsızlık ilkesini uzun süre sürdüremedi.⁷² Yönetime geçmesinde kendilerine pay çıkaran Nefuse kabilesinin etkisinde kaldı ve bir çok yöneticiyi bu kabilenin fertlerinden seçmek zorunda kaldı.⁷³ Bununla birlikte alim bir kişiliğe sahip olan **Abdulvehhab**- Allah'ın Kitabı ve Peygamberin sünneti ile amel etti. Danışma meclisi oluşturdu ve yaptığı icraatları onlara danıştı.⁷⁴

O da babası gibi hoşgörü ortamının oluşması için çaba gösterdi. Onun döneminde Rüstemi Devleti çok güçlendi. Babasının döneminde devlete bağlı olmayan birçok kabile kendisine bağlandı.

Hilafetine razı olmayan İbn-i Fendin ve taraftarlarına karşı sonuna kadar müsamahalı davrandı. Nitekim, onların cenaze namazına kılmaktan çekinmemiştir. Zamanında Ehl-i Sünnet, Mu'tezile gibi mezhepler rahatlıkla İbadilerle tartışmalara girebiliyorlardı.⁷⁵ İnanç özgürlüğü son derece korunuyordu.

Abdulvehhab babasının aksine çok zengindi, ticaretle uğraşıyordu.⁷⁶ Bununla birlikte helal kazanca önem veriyordu.

⁷⁰ Dercinî, *a.g.e.*,46; Vercelânî, *a.g.e.*,89

⁷¹ Vercelânî, *a.g.e.*, 241; Bâciye, *a.g.e.*,30

⁷² İbn- Sağır, *a.g.e.*,271

⁷³ Vercelânî, *a.g.e.*,92; Dercinî, *a.g.e.*,47

⁷⁴ İbn- Sağır, *a.g.e.*,254; Dercinî,*a.g.e.*,47

⁷⁵ Dercinî,*a.g.e.*, 57 vd.; Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*,225.

⁷⁶ Ahmet Ağırakça, "**Abdulvehhab b. Abdurrahman**" TDV, İA, İstanbul 1988.

Onun önemli özelliklerinden biri de Mağrib'de çıkan bazı meselelerin çözümünü Basra İbadilerine sorması ve onlarla sürekli bir iletişim kurmasıdır. Nitekim İbn-i Fendin'le aralarında ortaya çıkan anlaşmazlığı çözmek üzere Basra İbadilerine mektuplar göndermiştir. Yine hacca gitmesinin gerekli olup olmadığını Basra İbadilerine sormuştur.⁷⁷

Abdulvehhab'ın yaptığı en kötü bid'at, hilafeti saltana dönüştürmesiydi. Oğlu Eflah'ı gösterdiği kahramanlıklar ve sahip olduğu ilim dolayısıyla, veliaht tayin etmiş ve bu bid'at kendisinden sonra gelen oğlu ve torunları tarafından devam ettirilmiştir.⁷⁸

Abdulvehhab, yaklaşık 40 yıl süren hükümranlılığı döneminde bir çok seferler düzenlemiştir. Bunlardan bir kısmı devletin içinde ayaklanma biçiminde kendini gösteren Nekkariyye ve Vasiliyye* hareketlerine karşıdır. Bir kısmı da kabileler üzerinde düzenlediği seferlerdir (Havvaret kabilesine yaptığı sefer gibi). Bütün bu seferlerinde başarı göstermiş ve yönetimini güçlendirmiştir.

Abdulvehhab'ın ölümünden sonra yerine geçen veliaht Eflah b. Abdulvehhab, şecaatı, cesareti ve tartışma metoduna olan vukufiyetiyle tanınıyordu. Babasının aksine kabilelerin baskısı altında kalmadı, bilakis onları kendisine muhtaç duruma getirdi. Onun bu siyasetinin bir sonucu olarak ortaya çıkan huzur ve sükunet ortamında hayatın değişik alanlarında gelişmeler oldu. İktisadi hayat bu ortamdan çokça faydalanmış ve gelişmeler olmuştur.

Yönetiminde şuraya önem verdi. Bir yöreye vali, kadı tayin ederken yörenin sakinlerine danışmaktan hatta onların önerdiği kişiyi görevlendirmekten çekinmedi. Bu durum kendisine bir çok avantajlar sağladı. Yöre halkı kendi valilerini, kadılarını kendileri seçtiği için bunlardan dolayı *İmam Eflah*'ı suçlama hakkına sahip değillerdi.

İmam Eflah'ın üzerinde durduğu önemli şeylerden biri de yargının bağımsızlığıdır. Nitekim İmam'ın kardeşi Ebu'l-Abbas ile halktan biri arasında çıkan anlaşmazlıkta, kadının (hakimin) Ebu'l -

⁷⁷ İbn Sağir, *a.g.e.*, 255.

⁷⁸ *a.g.e.*, 256.

*

Vasiliyye; bunlar Mutezili olup, Vasil b. Ata'ya nisbetle bu adı almışlardır. Rüstemilerin başkentinin dışındaki bölgelere yerleşmiş olan bu grup yaklaşık olarak 30.000 civarındaydı. Onlarla *İmam Abdulvehhab* arasında çeşitli Kelamî tartışmalar olmuş ve *Tahert*'e saldırımları üzerine de çıkan savaşta dağıtılmışlardır. (Bkz. Vercelânî, *a.g.e.*, 126; Dercinî, *a.g.e.*, 83)

Abbas'ın aleyhine karar vermesi üzerine Ebu'l-Abbas, kadıyı Eflah'a şikayet edince Eflah: "*Eğer o seni kayırmış olsaydı bir gün bile orada kalamazdı.*"⁷⁹ demiştir.

Ölümünde hilafet için adı geçen iki oğlu vardı: Ebubekir ve Muhammed. Muhammed hac için gittiği Mekke'de Abbasiler tarafından yakalanıp hapse atılmış olduğundan babası öldüğünde hala hapiste idi.⁸⁰ Bu durumda hilafetin tek adayı olarak görülen Ebubekir hilafete seçildi.

Eflah'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ebubekir, dünya lezzetlerine düşkün biriydi.⁸¹ Kendinden önceki imamlara nisbetle dindarlığı zayıftı. Bu durumda devleti yönetecek güç ve yetenekte biri olarakda görünmüyordu. Bununla birlikte şansı yaver gitti. Abbasilerin elinde tutuklu bulunan kardeşi Muhammed b. Eflah serbest bırakılıp, Taharet'e geldiğinde hilafet iddiasında bulunmadığı gibi, Ebubekir'e yardımcı olmaktan da geri durmadı.⁸² Muhammed'in gelişinden sonra Ebubekir, şehrin yönetim işini kardeşine bıraktı. Kendisi ise kayınbiraderi Muhammed b. Urfe ile eğlencelere daldı. Muhammed b. Eflah Abbasilerin elinde tutuklu bulunduğu ve çıktıktan sonra Abbasi halifesiyle kaldığı süre içerisinde Abbasi yönetim şeklini öğrenmeye çalışmış ve engin bir devlet yönetim tecrübesine sahip olmuştu.⁸³

Muhammed b. Eflah, Ebubekir'den şehrin yönetim işini aldıktan sonra, şehrin kadısı, emniyet sorumlusu, beytulmal sorumlusunu yanına alarak şehrin yukarısındaki büyük mescide gider, orada oturur, halkın şikayetlerini dinler ve orada bulunan devlet görevlilerinden kendilerinden kaynaklanan sorunların hesabını sorardı. Akşam olduğunda eve döner eğer halife'yi bulursa ona gün boyunca şehirde cereyan eden olayları haber verir, halife'yi bulamazsada selam gönderir ve şehirde anormal bir durumun olmadığını halife'ye bildirmelerini isterdi.⁸⁴

Daha sonra Muhammed b. Urfe'nin öldürülmesi, kabileler ve etnik gruplar arasında çıkan çatışmalardan sonra Nefuse kabilesinin desteğiyle yönetimi ele geçiren Muhammed b. Eflah şehirde sükuneti sağladıktan sonra, eski adetine geri dönmüş ve halkla bütünleşmiştir.⁸⁵ Huzura bir grup girip bir grup çıkardı. İlim halkaları oluşturuldu. Halk geceleri zikirle ihya ederken gündüzlerini de ilim öğrenerek geçiriyordu. O, *Abdurrahman b. Rüstem* dönemini andıran, huzur ve sükunetin

⁷⁹ İbn Sağir, *a.g.e.*, 269; Dercinî, *a.g.e.*, 83

⁸⁰ *a.g.e.*, 272; *a.g.e.*, 83; Vercelanî, *a.g.e.*, 143

⁸¹ *a.g.e.*, 276.

⁸² *a.g.e.*, 277; *a.g.e.*, 82; *a.g.e.*, 143

⁸³ Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*, 159.

⁸⁴ İbn Sağir, *a.g.e.*, 277

⁸⁵ *a.g.e.*, 278; Dercinî, *a.g.e.*, 83; Vercelânî *a.g.e.*, 144.

hakim olduğu bir dönem yaşatmayı bildi. H.261/281/M. 874-894 yılları arasında adaletle hükmetmeyi başardı.⁸⁶

İbn Sellâm işte bu dönemde yaşadı. Dönemin siyasi yapısı yukarda arzettiğimiz gibiydi. Bundan sonra Rüstemiler devleti ehliyetli kişilerin eline geçmiş ve H. 297/M.909 yılında. Fatımilerin liderlerinden Abdullah eş-Şii tarafından yıkılmıştır.

İbn Sellâmın yaşadığı ortamın siyasi yapısının özellikleri

1. Rüstemiler Devleti bir çok kabileden oluşmuştu.

Rüstemi Devleti bir çok etnik grubu içinde barındırıyordu. Araplar, Farslar, yörenin asıl sahipleri olan Berberiler vb. Bu etnik gruplar arasında sürtüşmeler oluyordu. Öte yandan yörenin asıl sakinleri olan Berberiler bir çok kabileye ayrılmışlardı ve bu kabileler arasında eskiden beri savaşlar ve çekişmeler vardı.

İşte böyle bir ortamda farklı etnik grupları ve birbirine zaman zaman düşmanlıkta bulunmuş kabileleri bir arada tutmak üstün bir siyasi dehayı gerektiriyordu. Nitekim ilk İmam **Abdurrahman b. Rüstem**, dengeleri gözetdiği, hakkı ayakta tutmaya çalıştığı için onun döneminde hemen hemen hiç bir kargaşa çıkmadı ve bu politikasıyla farklı mezhep ve dinlere bağlı insanları da huzur ve sükunet içerisinde tutmayı bildi.

2. Daha sonraki imamlar da bu konuda üzerlerine düşen vezife hakkıyla yerine getirdiler.

3. Şura esasına dayalı bir yönetim söz konusuydu ve imamlar başta olmak üzere, devlet görevlileri halktan kopuk değillerdi. Halkın içinde, halkın problemleriyle iç içe yaşıyorlardı.

4. Komşularıyla iyi geçinmeyi ilke edindikleri, ancak kargaşa ve anarşinin kaynağı olan hareketlere de sessiz kalmadıkları görülmektedir. Endülüs Emevi Devleti'yle yakın ilişkiler kurmuşlardır.

5. Ticaretin gelişmesi için büyük çabalar harcadıkları görülmektedir.

⁸⁶ Dercinî, *a.g.e.*,83; İbn Sağır, *a.g.e.*, 288

2.2.3. İbn Sellâmın Yaşadığı Ortamın İktisadi Yapısı

Rüstemiler Devleti'nin başkenti olan *Tahert* şehrinin bizzat sahip olduğu stratejik konum, hayvancılık ve ziraate elverişli olması, Rüstemiler Devleti'nin iktisadi yapısının temelini oluşturmuştur.⁸⁷ *Tahert*'in ormanlık bir alan iken yerleşime açılması ve hükümet merkezi olarak seçilmesi onun sahip olduğu ekonomik avantajlarla yakından ilgilidir.

Tahert, *Mine* ve *Tateş* adlı iki nehrin arasına yerleştirilmiş bir şehirdi.⁸⁸ Geniş otlaklara, düz, tarıma elverişli sulak arazilere sahipti. Şehirde sulardan ve tarıma elverişli topraklardan yararlanma imkanına paralel olarak bağlar, bahçeler, bostanlar kurulmaya ve tarımsal ürünlerin bol şekilde üretilmesine başlandı.⁸⁹ Bütün bu imkanların oluşmasında nehirlerin büyük katkısı oldu. Nehirler sayesinde ziraat gelişti. Ekime elverişli olmayan araziler ıslah edilerek tarıma elverişli hale getirildi.

Yöre halkı susam, keten ve diğer hububat ürünlerini ekmeye başladı. Değişik türden ağaçlar ve meyve türleri ekildi. Tarım alanında yapılan tüm bu çalışmalar, hem *Tahert* şehrinin gelişmesinde hem de Rüstemiler Devleti'nin ekonomik yapısının güçlenmesinde önemli rol oynadı. Yörenin hayvan ürünleri ihtiyacını karşılayan *Tahert*, aynı zamanda bir hububat ambarıydı.⁹⁰

Tahert, ziraate elverişliliğinin yanında hayvancılığa da elverişliydi. Çok geniş meralara ve otlaklara sahip olması, eskiden beri var olan hayvancılığın daha da gelişmesine vesile olmuştur. Geniş otlaklar ve zirai yapılanma sayesinde gelişen hayvancılık ve hayvan ürünleri şehirde yoğun bir ticaret trafiğinin de oluşmasına imkan tanımıştır. Bedevi kabileler hayvanlarını ve hayvan ürünlerini *Tahert*'e getirip orda satıyor, hububat, hurma ve doğudan getirilen mallardan olarak köylerine, kasabalarına dönüyorlardı.⁹¹ Bu da yoğun bir ticaret akışını sağlıyordu. Hayvancılıkta geline mesafe, ülke dışına ihracat yapacak seviyedeydi.⁹² Nitekim Rüstemilerin Endülüs Emevi Devleti'ne koyun, keçi gibi küçük baş hayvanları ihraç ettiğini, etlerinin lezzetli olması ve ucuza satılması sayesinde Endülüs halkı tarafından yoğun bir taleple karşılandığını tarihi kaynaklardan öğreniyoruz.

Rüstemiler Devleti'nin iktisadi yapısının güçlenmesi, yerleşim bölgelerinin tarıma ve hayvancılığa uygun olmasının yanı sıra, devletin kurulmasından itibaren imamların takip ettiği

⁸⁷ Dercinî, *a.g.e.*,42; Hasan Ali Hasan, *a.g.e.* 194-195.

⁸⁸ Dercinî, *a.g.e.*,44.

⁸⁹ *a.g.e.*,a.y.;İbn Sağır, *a.g.e.*,244

⁹⁰ Hasan Ali Hasan *a.g.e.* 205.

⁹¹ İbn Sağır, *a.g.e.*,243.

⁹² *a.g.e.*,248.

siyasete de dayanır. Devletin ilk imamı **Abdurrahman b. Rüstem**'in takip ettiği adil yönetimi, zulme ve zorbalığa prim vermeyen icraatları sayesinde yörede istikrar hakim olmuş, insanlar canlarından ve mallarından emin bir şekilde huzur içinde yaşayabilmişlerdir.⁹³ Ticaretin en önemli şartlarından biri olan istikrarın sağlanması, yine tüccarın gözettiği en önemli şartlardan biri olan can ve mal güvenliğinin sağlanmış olması ticaretin gelişmesine imkan tanımıştır. Valiler döneminde yörede kargaşa ve düzensizlik hakimdi. Bu yüzden de bir türlü ve yörenin sahip olduğu ticari kapasite umulan boyutlarda faaliyete geçmiyordu. Başta İmam Abdurrahman olmak üzere, Rüstemi İmamlarının istikrarı sağlamaları ve ticaretin gelişmesi için gerekli koşulları hazırlanmaları ticaretin birden bire bir atılıma geçmesine vesile olmuştur.

Yörede istikrarın hakim olması, can ve mal güvenliğinin sağlanmasından sonra, söz konusu ortamdan yararlanmak isteyen başka yörelerdeki tüccarların, *Tahert*'e gelerek ticaretlerine burada devam ettikleri görülmektedir.⁹⁴ Bu arada şunu da zikretmemiz de fayda vardır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Basra İbadiliği ile Rüstemiler arasında bir inanç bağı vardı. Rüstemiler Devleti kurulduktan ve istikrar sağlandıktan sonra Basra İbadilerinin tüccarlarının önemli bir kısmı, ticaretlerini geliştirmek için Rüstemilerin başkenti *Tahert*'e taşındı ve ticaretlerine burada devam ettiler. Bu tüccarlar, ticari tecrübelerini de beraberlerinde getirdiklerinden ticaret alanında büyük bir patlama oldu.⁹⁵

Tahert'in sahip olduğu stratejik konum da ticaretin gelişmesine imkan tanımıştır. *Tahert* şehri ticaret alanında merkezi bir konumdaydı. *Tahert*'in batı ve doğu ticaret yolları kavşağında yer alması ona bu üstünlüğü sağlıyordu.⁹⁶ *Tahert* bu anlamda bir ticaret istasyonuydu. Ticaret kervanları *Tahert*'ten çıkıp *Kayravan*'a doğru yol alırken, *Mesile*, *Tabne*, *Bağaye*, gibi ticaret merkezlerine uğrayarak *Kayravana* varırdı. *Kayravan*'dan da Mısır ve doğu bölgelerine mallar pazarlanırdı. Bağdat ve Basra'dan Mağrib'a doğru yola çıkan kervanlar da Fustat, İskenderiyye, Burka gibi ticaret merkezlerine uğrayarak *Tahert*'e ulaşırdı. Fas ve Sicilmase şehirleriyle de sürekli ticarî ilişkiler söz konusuydu.⁹⁷

Rüstemilerin İmamlar-**Abdurrahman b. Rüstem** hariç- da ticaretle uğraşmışlardır. Öncelikle **İmam Abdulvehhab** ve **İmam Eflah** ticaretten anlıyorlardı ve ticaretle uğraşıyorlardı. İmamlar, ticaretin gelişmesi için gerekli düzenlemeler yapmaktan da geri durmuyorlardı. Bu meyanda, ticaret

⁹³ Hasan Ali Hasan *a.g.e.*, 199

⁹⁴ İbn Sağır, *a.g.e.*,244; Dercinî, *a.g.e.* 46

⁹⁵ *a.g.e.*,243; Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*,200

⁹⁶ Hasan, Ali, Hasan, *a.g.e.*,200

⁹⁷ *a.g.e.*, 207.

bürokrasisinin kolaylaşması için bazı çalışmalar yaptıklarını, çarşı ve pazarları düzenli bir şekilde kontrol ettiklerini ve bu alanda birinci derecede devleti sorumlu gördüklerini, yine buna binaen, vergileri kaldırdıklarını görmekteyiz.⁹⁸

Ticaretin gelişmesi anlamında yaptıkları çalışmalardan biri olarak da askeri birliklere ve ticaret kervanlarına kendi topraklarından geçinceye kadar eşlik edilmesini ve böylece yol emniyetinin sağlanarak, tüccarların rahat bir şekilde gelip gitmelerine ortam hazırlanmasını zikredebiliriz.⁹⁹ Nitekim Yakzan b. Eflah'ın oğlu Hatim böyle bir müfrezeyle eşlik ederken babası ölmüş, döndüğü vakit de kendisi halife seçilmiştir.

İmamların bütün bu olumlu katkıları yörenin zenginleşmesine, halkın refah düzeyinin yükselmesine vesile oldu. Şehirde öylesine zenginler türedi ki kendi başlarına çarşılar yaptılar. Nitekim Acemlerden İbn-i Varda adlı verilen bir adam kendi adıyla muhkem ve heybetli bir çarşı yaptırmış ve *İmam Eflah*'ın emniyet müdürü göreve geldiğinde buraya girme imkanı bulamamıştır¹⁰⁰. Bu şekilde şahıslara ait çarşılar olduğu gibi kabilelere, şehirlere ait çarşılar da vardı. Örneğin Kufeliler çarşısı, Basralılar çarşısı, *Nefusa* kabilesi çarşısı gibi çarşılar vardı.¹⁰¹

Halkın refah düzeyinin yükselmesinde en önemli etkenlerden biri de zekat ve sudakaların düzenli bir şekilde alınması ve hak sahiplerine verilmesiydi.¹⁰² Bu konuda İbn-i Sağır bize aydınlatıcı bilgiler vermektedir. İbn-i Sağır diyor ki, "İmam sadaka mallarının topladıktan sonra, kendisi ve devlet görevlileri için bir miktar mal alır, sonra düzenli bir şekilde başkent ve çevresinde oturan fakirlere dağıtırdı. Hatta sadaka dağıtılan bir yer vardı. Her ay fakirler oraya gider, koyun, keçi, hububat gibi sadaka mallarından alırlardı. Ne kimse zulmederdi, ne de kimseye zulmedilirdi."¹⁰³

Bu şekilde şer'i hükümlerin uygulanması insanların nefislerinde güven ve huzur meydana getirdi. Bunun neticeleri de hayatın farklı alanlarında şehrin imarı, halkın çalışma isteğinin uyanması şeklinde kendini gösterdi.

Yöre yer altı kaynaklarından da yoksun değildi ve yer altı kaynakları şehrin iktisadi güçlenmesinin temelini oluşturuyordu. Nitekim çıkarılan yer altı madenlerinin bir kısmı işlenip satılırken bir kısmı da hammadde olarak diğer ülkelere ihraç ediliyordu.¹⁰⁴ Bu da şehrin

⁹⁸ Hasan, Ali, Hasan, *a.g.e.*, 209.

⁹⁹ *a.g.e.*, a.y.

¹⁰⁰ İbn Sağır, *a.g.e.*, 269.

¹⁰¹ *a.g.e.*, 244.

¹⁰² *a.g.e.*, 249.

¹⁰³ *a.g.e.*, 248.

¹⁰⁴ Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*, 210.

zenginleşmesinde önemli derecede etkili oldu. Demir ve ze'bek (civa) çıkarılan en önemli madenlerdi.

Rüstemiler Devleti'nin Endülüs Emevi Devleti'yle ve Sudan'la çok iyi ticari ilişkileri mevcuttu. Endülüs Emevi Devleti'ne hayvan ve hayvan ürünlerinin yanı sıra başka ticari mallar da ihraç ediliyordu ve oradan da çeşitli mallar getiriliyordu. Yine Sudan'a tuz ve bakır ihraç edilirken, oradan altın ve fildişi ithal ediliyordu.¹⁰⁵ Ticaret kervanları Gana'ya kadar uzanmış, İslamiyet de bu şekilde Gana'ya girmiştir.

Fars asıllarla Endülüsler zenaat alanında ün salmışlardı ve bunlar *Tahert*'te çeşitli dokuma atölyeleriyle işlerini icra ediyorlardı. Nitekim Endülüslerin keten ve yün dokumacılığında, İranlıların da yiyecek kapları imalinde ve züccaciye işlerinde, yine, tahtadan yaptıkları çeşitli tazyinat işlerinde çalıştıkları gelen haberler arasındadır.¹⁰⁶

Basralıların, Rüstemiler Devleti kurulduktan sonra, devletin acil ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla gönderdikleri yardımlar, kuşkusuz Rüstemiler devletinin güçlenmesinde ve halkın yaşam düzeyini yükselmesinde etkili olmuştur.

Basralı ibadiler, Rüstemiler devleti kurulup İbadi esaslara bir yönetimle yönlendirilmeye başlandıktan sonra, kendi aralarında büyük bir mali yardım toplamış ve Rüstemilerin başkenti *Taherte* göndermişlerdir.¹⁰⁷ Yapılan yardımın miktarı hakkında kaynaklar bize herhangi bir bilgi vermemektedir. Bununla birlikte gönderilen yardımların üç kısma ayrılıp bir kısmıyla fakirlerin ihtiyaçlarının giderilmesi, bir kısmıyla silahlar alınması ve geri kalanıyla da atların alınması gönderilen yardımın miktarı hakkında bize bir fikir verebilir.¹⁰⁸ Bu ilk yardımdan üç yıl sonra tekrar Basra İbadilerinin bir yardım toplayıp gönderdiği halde, Rüstemi Devleti'nin ilk imamı olan **Abdurrahman b. Rüstem**'in ihtiyaçlarının olmadığı gerekçesiyle bu yardımı kabul etmemesi de yapılan ilk yardımın *Tahert*'in gelişmesine katkı sağlayabilecek yekunda olduğunu göster değiştirme, kalsın.¹⁰⁹ Zira alınan yardımlarla yeni yeni binalar yapılmış, derelerden arklar vasıtasıyla alınan sularla bağlar, bahçeler kurulmuş ve bu sayede ziraat alanında önemli gelişmeler olmuştur. Nitekim ikinci defa yardım toplayan Basra İbadilerinin gönderdiği yardımları getiren heyet, *Tahert*'e girdiklerinde üç sene içerisinde meydana gelen değişikliklerden hayrette kalmışlardı. Zira; şehir

¹⁰⁵ Hasan Ali Hasan, a.g.e,206.

¹⁰⁶ a.g.e.,a.y.

¹⁰⁷ Dercini, a.g.e.,45; İbn Sağır, 243.

¹⁰⁸ İbn Sağır, a.g.e.,243-44

¹⁰⁹ a.g.e.,a.y.; Vercelâni, a.g.e.,89; Dercini, a.g.e.,45

yeniden yapılanmış, köprüler, yollar yapılmış ve en önemlisi yüksek yüksek binalar dikilmişti. Bu değişikliklerin olmasında, bağlar ve bahçelerin oluşturulmasında yeni binaların dikilmesinde, işte bu gönderilen yardımın etkisi büyüktü. Zira şehrin imarında önemli ölçüde bu yardımlardan yararlanılmıştı.

2.2.4. İbn Sellâmın Yaşadığı Ortamın Fikri Yapısı

İbn Sellâm -daha önce de ifade edilmişti.- Rüstemiler Devleti'nin sınırları içerisinde yaşadığı ve o dönemde vefat etti. Rüstemiler Devleti İbâdi eseslarla yönetilen bir devlettir. *İbn Sellâm*'ın bizzat kendisi de İbâdîdir. Bu durumda dönemin fikri yapısının bir profilini vermek, toplumda hakim olan kültür ve düşünüş biçimini belirlemek, İbn Sellâm'ı anlamak için gerekli görülmektedir.

Rüstemiler Devleti'nin eğitiminin esasını İbâdi mezhebinin öğretileri oluşturmaktadır.¹¹⁰ Zira ibadilik devletin resmi mezhebidir. Bunu söylerken İbâdilik dışında hiç bir düşünce ve inanç hayat hakkı verilmediğini söylemek istemiyoruz. Kuşkusuz Mu'tezile, Ehl-i Sünnet, Şia gibi mezhepler de söz konusu devlette temsil ediliyorlardı.¹¹¹ Bununla birlikte İbadiliğin devletin resmi mezhebi olmasının verdiği avantajlar, bu mezheplerin elinde yoktu. Bu açıdan herşeye rengini veren hakim kültürün İbâdilik olduğunu söyleyebiliriz.

Rüstemi Devleti'nin imamları ilimleriyle temayüz etmiş şahıslardı. Bu konuda Hem İbâdi hem de Sünnî kaynaklar ittifak halindedir. Nitekim Rüstemi Devleti'nin kurucusu *Abdurrahman b. Rüstem* "Hameletu'l İlm" denilenler arasındaydı.¹¹² Oğlu Abdulvehhab, torunu Eflah ve daha sonra yönetime sahip çıkan Rüstem ailesinden imamların hepsi de alimdi.¹¹³ *Abdulvehhab* fıkıh alanında; oğlu Eflah, şiir, edebiyat, astronomi ve dini ilimlerde eserler verecek kadar ilim sahibi idiler.¹¹⁴ Rüstemi imamlarının alim olması, İbadi mezhebinin imamda bulunmasını şart koştuğu "ilim" sıfatının bir gereği olarak bulunmuş olabilir. Her halukarda imamların alim olması, onların ilme ve fikri yapıya katkılarını sağlamıştır. Ebu Zekerriyya, Rüstemi imamlarının evleri için "*İmamların evleri, fıkıh, fıkıh usûl, münazara, nahiv, irab, fesahat ve astronomi konularında tedrisat yapılan ilim evleriydi*"¹¹⁵ demektedir. İmamların kendileri ilim halkalarının oluşmasına öncülük etmişler ve açtıkları medreselerde bizzat müderrislik yapmışlardır. Nitekim Abdulvehhab, yedi yıl boyunca kaldığı *Cebel-i Nefûsa*'da hem etrafına topladığı öğrencilere dersler vermiş, hem de yöredeki problemleri

¹¹⁰ İbn Sağır, *a.g.e.*,244.

¹¹¹ Bâciye, *a.g.e.* 3a.

¹¹² Vercelanî, *a.g.e.*,57;Dercinî, *a.g.e.*,20

¹¹³ Dercinî, *a.g.e.*,56; İbn Sağır, *a.g.e.*,242; Vercelanî, *a.g.e.*,102

¹¹⁴ İbn Sağır, *a.g.e.*,255; Bâciye, *a.g.e.* 31

¹¹⁵ Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*,227

çözüme kavuşturan bir kitap te'lif etmiştir.¹¹⁶ Oğlu Eflah da henüz rüşt çağına varmış çocuklardan 4 (dört) halka oluşturmuş ve bunlara ayrı ayrı matematik ve hesap dersleri verirdi.

Abdulvehhab'ın Basra İbadilerine 1000 dinar göndererek 40 yük kitap aldırması ve bunları *Ma'sume Kütüphanesi*'ne yerleştirmesi,¹¹⁷ Rüstemi imamlarının ilim ve fikir hayatına olan hizmetlerini anlamak açısından yeterlidir.

İmamların ilme olan düşkünlükleri başta *Tahert* olmak üzere devletin değişik bölgelerinde medreselerin kurulmasında etkili oldu. Medreselerin bir kısmının 500 öğrenciye eğitim imkanı sağlayacak kadar geniş olduklarını gelen rivayetlerden öğreniyoruz. İbn Sellâm'ın alim ve fakih olarak nitelendirdiği *Yusuf Fettah* adlı şahsın *Tahert*'te 500 kişiye eğitim veren bir ilim havzasından yetiştiğini yine aynı kaynaktan öğreniyoruz.¹¹⁸ Bu medreselerde başta İbadî mezhebinin öğretileri olmak üzere, *fıkıh*, *fıkıh usulü*, *gamer tefsir*, *hadis*, *astronomi*, *matematik* gibi dersler okutuluyordu. Özellikle kendisi de bir matematikçi ve astronomi bilgini olan *İmam Eflah* döneminde astronomi ve hesap (aritmetik) ilimlerinde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Büyüklere yönelik tedrisat olduğu gibi küçüklere yönelik bir eğitim de söz konusuydu.

Tahert şehrinde hoşgörü hakimdi ve İbadiler dışındaki mezhep bağlılarına herhangi bir baskı yapılmamaktaydı. Bu durumdan yararlanmasını bilen *Mu'tezile* ve *Ehl-i Sünnet*'e bağlı şahıslar kendi mezheplerinin prensiplerini öğrenmek ve öğretmekten geri durmadılar. Nitekim elimizde, Rüstemi imamları ile ilgili en eski kaynak olma durumundaki "*Ahbârü Eimmeti'r Rüstemiyyîn*" adlı kitabın yazarı *İbn Sağır el-Maliki* bizzat o ortamda yaşamış sünî biridir. Onun bize aktardığı bilgiler yörenin sahip olduğu hoşgörü ortamını tasvir etmesi açısından dikkat çekicidir. İbn Sağır, farklı mezhep mensupları tarafları arasında, özellikle alimler arasında, çok iyi bir diyalogun var olduğunu, kendisinin bazı önemli konuları öğrenmek amacıyla meşhur bir İbadî alimden dersler aldığını, bizzat çeşitli tartışmalara girdiğini ve bu konuda hiç kimseden baskı görmediğini belirtmektedir.¹¹⁹

Tahert İmamlığının sahip olduğu fikri canlılık ve hoşgörü ortamını ortaya koyan kanıtlardan en önemlisi, taraflar arasında cereyan eden münazaralardır. Münazaralar özgür bir ortamda yapılıyordu. Bu da hoşgörünün oluşmasına ve fikri ilerlemenin olmasına katkı sağlıyordu.

¹¹⁶ İbn Sağır, *a.g.e.*,255

¹¹⁷ Dercinî, *a.g.e.*,56; Vercelanî, *a.g.e.*,102.

¹¹⁸ İbn Sellâm *a.g.e.*,134

¹¹⁹ Hasan Ali Hasan, *a.g.e.* 230

Sözkonusu münazaralara, kimi zaman bizzat imamların katıldığı görülmektedir.¹²⁰ *İmam Eflah* özellikle münazaralardaki üstünlüğü ile tanınıyordu. Bu tartışma ve münazaraların en ilginç olanını kaydeden *Berradi*, “*Mu'tezililerle İbadiler arasında halkın önünde, Mine nehri üzerinde bir tartışmanın tertip edildiğini, nehrin bir tarafında İbadilerin diğer tarafında ise Mu'tezililerin bulunduğunu ve iki grubun alimlerinin karşılıklı olarak tartıştıklarını haber vermektedir.*”¹²¹ Bu da ortamın düşünce bazında sahip olduğu serbestiyeti göstermesi açısından önemlidir. Önemli tartışmalardan biri de *Tahert* İmamlığı ile *Tahert*'in etrafında yerleşen ve Mutezilî olan “*Vâsılıyye*” taraftarları arasında çıkacak olan bir savaştan önce, iki tarafın münazaraya çağırılarak münazaradan üstün çıkan tarafın galip sayılacağı üzerinde anlaşmaları olayıdır.¹²² Bu tartışmaya münazaracı olarak katılmış olan İmam Abdulvehhab'la Vasiliyye (Mu'tezile) alimlerinin birbirine üstünlük sağlayamaması üzerine İmam Abdulvehhab'ın *Cebel-i Nefusa*'ya haber göndererek o yörede, kelim ve münazara ilminde üstün bir mevkiye sahip *Mehdi en-Nefusî*'yi çağırması ve el-Mehdi'nin tartışmada¹²³ üstün çıkması dikkat çekicidir.

Yapılan tartışmalar ve münazaralar ne düzeydeydi? Kaynakların bize bildirdiğine göre kimi tartışmalar çok basit konuları içeriyordu ve derinlikten yoksundu. Ama kimi tartışmalar da zor ve derin konuları içeriyordu. Özellikle, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'le insanın fiilleri, iradesi, gibi konularda oldukça yüksek seviyeli tartışmalar çıkarılıyordu.¹²⁴

Tabii ki, düşünce hayatı, yapılan tartışmalardan ibaret değildi. Sadece yapılan münazaralardan bahsetmek, döneminin sahip olduğu fikri yapı hakkında bize yeterince bir fikir vermeyebilir. Yetişen alimlerin, meydana getirdikleri eserlerinin de zikredilmesi gereklidir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi *İmam Abdurrahman* herhangi bir eser bırakmamıştır. Oğlu İmam Abdulvehhab ise *Cebel-i Nefûsa* meselelerini içeren bir fıkıh kitabı te'lif etmiştir. Oğlu *Eflah* da birçok konuda eserler vermiştir. *Muhammed b. Ebubekr* bu dönemin önemli bir kelimcisiydi. İmam Ebu'l-Yakzan'ın alimlerinden olan bu şahsın İbadî mezhebinin kelami görüşlerini ihtiva eden eserler verdiğini ve diğer mezheblere reddiyeler yazdığını gelen rivayetlerden biliyoruz.¹²⁵ Yine *İmam Abdulvehhab*'ın çağırıldığı *Mehdi en- Nefûsî* önemli bir kelimciydi. Ayrıca şunu da belirtmekte fayda var. Sadece *Tahert*'te alimler vardı denilemez. Bilakis diğer yerlerde de

¹²⁰ İbn Sağır, *a.g.e.*,293.

¹²¹ Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*,233; Vercelâni, *a.g.e.*,216

¹²² Dercinî, *a.g.e.*,60

¹²³ *a.g.e.*,61; Vercelâni, *a.g.e.*,216

¹²⁴ Bâciye, *a.g.e.*,57

¹²⁵ Hasan Ali Hasan, *a.g.e.*,231

önemsi alimler vardı. Bununla birlikte *Tahert* bambaşkaydı. İlmî faaliyetler yönüyle bir *Kayravan*'ı, bir *Bağdat*'ı aratmıyordu.¹²⁶

Zikredilmesi gereken hususlardan biri de namazlardan sonra tertip edilen va'z ve nasihatları içeren sohbetlerin yapılmasıydı. Bu da halkın bilinçlenmesinde önemli katkıları olan bir uygulamaydı. Halk bu şekilde öğrenmek istediği hususları yetkili alimlerden öğrenme imkanına sahip oluyordu.

Bu arada *Salih Baciye*'nin kaydettiği şu notu da ekleyerek bu bölüme son verelim : “*Tefsir, hadis, akaid, fıkıh ve dil alanlarındaki ilmi hareketlilik Rüstemi Devleti'nin başkenti Tahert'te, Nefüse ve Cerid bölgelerinde yoğunlaşmıştı. Rüstemi imamlarının engin hoşgörülerini sayesinde Ehl-i Sünnet alimleri bir çok komuyu İbâdî alimlerle tartışma fırsatı buldular. Tahert, bu konuda Sünnilerin merkezi Kayravan ile eşit düzeydeydi.*”¹²⁷

¹²⁶ Baciye, *a.g.e.*,57

¹²⁷ *a.g.e.*,57

İİLBÖLÜM

İBN-SELLÂM'IN İTİKADİ GÖRÜŞLERİ

3.1. İman ve İslam

İman ve islam kavramlarının etrafındaki kapalılık ilk dönemlerden itibaren Müslümanlar arasında farklı anlayışların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bu durumu İbn Teymiyye (661-728/1263-1328) veciz bir ifadeyle şöyle dile getirmektedir: "*Bu iki kelimenin (İman ve İslam) ne demek olduğu proplemi, Müslümanlar arasındaki ilk iç huzursuzluğun çıkmasının nedeni olmuştur. Bu sorun yüzünden İslam cemaati hizip ve fırkalara bölündü bunlar Kitap ve sünnet konusunda, birbirinden ayrıldılar ve birbirlerine kafir demeye başladılar.*"¹ İbn Teymiyye'nin müslümanlar arasındaki ayrılık ve kutuplaşmaları sadece bu iki kelime etrafındaki anlaşmazlıklara bağlaması aşırı ve abartılı bir değerlendirme olarak görülebilir. Ancak bu iki kelimenin İslam toplumunun mezheplere ve fırkalara bölünmesindeki rolünü ortaya koyması açısından gerçekten önemli bir tesbit olarak kabul edilmelidir.

Bu açıklamadan sonra "İman ve İslam " terimlerinin filolojik ve etimolojik incelemelerine geçebiliriz. İman, lügat anlamı itibariyle آمن fiilinden türeyen ifal vezninde bir mastardır; "tasdik etmek anlamına gelir, zıddı yalanlamaktır.² آمن به قوم denildiğinde "bir grup onu tasdik etti bir grup yalanladı" anlamına gelir.

Arapça' da ifal ölçüsünün hemzesi bir fiili geçişli yapmak ve oluş bildirmek için kullanılır. Dolayısıyla bu baktan olan (آمن) fiilinin hemzesi de geçili yapmak için kullanılırsa; tasdik eden kişi, başkasını emin kılandır. Oluş bildirmek için kullanılırsa; tasdik eden kişi yalanlamaktan emin olandır.³

1 Takiyyuddin İbn Teymiyye, *Kitabu'l-İman*, Kahire 1961, 142

2 İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem (711/1316), *Lİsanu'l-Arab*, I-XV, Beyrut, XIII, 21

3 Taftazani, *Şerhu'l-Akaid*, (Süleyman Uludağ) İst., 1980, 276

İslam (الاسلام) terimi ise (اسلم) fiilinden türemiş bir masdar olup; boyun eğmek, müslüman olmak"⁴ anlamlarına gelmektedir.

Etimolojik yapısı açısından "İman ve İslam" kavramlarının anlamları mezheplere göre farklılık arz etmektedir. Kimi ekoller iman kavramını İslam'dan daha geniş tutarken kimi mezhepler de İslam'ı İman'dan geniş tutmuştur. Kimisi de ikisini aynı kabul etmiş bu iki kavramı birbirinin yerine kullanmaktan çekinmemiştir.

Eş'ariler: Ehl-i Sünnet ekolünü oluşturan iki koldan biri olan Eş'ariler, İman ile İslamın farklı şeyler olduğunu kabul etmişlerdir. **İmam Eş'ari'**ye (v.324/936) göre İslam kavramı İman kavram'ından daha geniştir. Yine O, İslam diye nitelenen her şeyin İman olmadığı kanaatindedir.⁵

Eş'ari'nin bu görüşünü daha sonra gelen Eş'ari ekolüne mensup kelimciler desteklemiş, çeşitli delillerle isbatlamaya çalışmışlardır.⁶ Bu anlayışın doğal bir sonucu olarak "her müslüman mümindir, fakat her mümin müslüman değildir."Maturilerden Ebu'l-Muin en-Nesefi de bu görüştedir.

Maturidiler: Başta İmam Maturidi (v.333/944) olmak üzere bu ekole mensup kelimciler İman ile İslam'ın aynı şey olduğunu, birbirinin yerine kullanılabileceğini kabul etmişlerdir. İmam Maturidi "**Kitabu't-Tevhid**"adlı eserinde konuyu şu şekilde izah etmektedir: "*Her ne kadar Kitap ve sünnette iman ile İslam birbirinden ayrı olarak zikredilmişse de hakikatte İman ile İslam aynı manada kullanılır. Zira bütün mezhepler İman'dan çıkanın İslam çizgisinden çıkmış olacağına ittifak etmişlerdir.*"⁷ Maturidi ekolünün önemli isimlerinden biri olan **Nureddin es-Sâbuni** (v. 580/1184) de aynı görüşü paylaştığını şu şekilde ifade etmektedir: "İman ve İslam terimleri Ehl-i Sünnet'e göre aynıdır. Zevahir ulamasına göre ise, ayrı ayrı şeylerdir. Ehl-iSünnet görüşünün isbatı şöyledir ki, "İman " Aziz ve Celil olan Allah'ı, haber verdiği emir ve yasaklarında

4 Firuz Âbadi,**el-Kamusu'l-Muhit**, Beyrut,1993, 144; İbn Manzur, a.g.e., 293

5 Eş'ari **el-İbane an Usuli'd-Diyane**, Beyrut, 1975, 10

6 Bakıllani, Kadi Ebu Bekr Muhammed b. Tayyib, (v. 403/1013) **Kitabu't-Temhid**, (Thk.Mc Carthy) Beyrut, 1957, 347

7 Maturidi, İmam Ebu Mansur,**Kitabu't-Tevhid**, Beyrut, 1980, 145

*tasdik etmekten ibarettir. "İslam" ise onun uluhiyetine boyun eğip itaat eylemektir. Bu da ancak onun emir ve nehyini benimsemekle gerçekleşir. O halde taşıdığı hüküm bakımından iman, İslam'dan ayrılmaz ve aralarında muğayeret bulunmaz."*⁸

İman ile İslam'ın aynı olduğu fikri Mu'tezile⁹, Hariciler¹⁰, İbn-i Hazm¹¹, Ebu Hanife(80-150)¹² gibi mezhep ve kişilerce de benimsenmiştir. İman ile İslam aynı şey olarak kabul edilince de mümin ile müslim de aynı şeyleri ifade eden eş anlamlı iki kavram haline gelmektedir. Bu görüşün doğal bir sonucu olarak Hariciler, imanın dışı yansıyan tezahürleri olarak kabul edilen İslam'dan herhangi bir ibadeti yerine getirmeyen veya herhangi bir günah işleyen kişinin *İslam*'ının yok olduğu zannına kapıldıklarından dolayı böyle bir kişinin Müslüman sıfatını taşıyamayacağına karar vermişlerdir. Mu'tezile, Kur'an-ı Kerim'in Hucurat suresinin 17. ayet-i kerimesinde, mümin ile müslimin farklılığını arz eden ayetleri yorumlayarak bunun mecazi manada kullanılmış olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹³

İman-İslam ilişkisine büyük önem veren *İbn Teymiyye* iman ile İslam kavramlarının tek başlarına kullanıldıklarında her birinin diğerinin anlamlarını içerebildiğini ve birbirlerinin yerine kullanıldığını, birlikte kullanıldıkları takdirde Arap dili semantik yapısı bakımından ayrı ayrı anlamlar ifade ettiklerini ve birinci kavramın ikinci kavramın anlamlarını içerdiğini iddia etmektedir.¹⁴ Ona göre, bu şekilde kullanılan "İman ve İslam" kavramlarından "iman" kavramının içerdiği topluluk bakımından daha dar bir kesimi içine aldığı, "İslam"ın ise daha geniş bir kesimi kapsadığını söyler. Bu anlamda, *"her mümin Müslümandır, fakat her Müslüman mümin değildir."*¹⁵ Bu konudaki iddiasının en tipik delili Hucurat suresinin 17. ayetinde kerime'de geçen iman kavramının, bütün ilahi emirleri yerine getiren kişiler için, "İslam" teriminin ise boyun eğmiş fakat henüz salih ameller konusunda güvenilirliğini ortaya koymamış kişiler için kullanılmasıdır.¹⁶ Bu görüşü ileri sürerken Hz. Peygamber (s.a.v)' den rivayet edilen ve mümin ile müslimi birbirinden ayıran şu hadise de dayanmaktadır *Sa'd b. Ebi Vakkas* anlatıyor *"Bir gün Peygamberimiz (s.a.v.), huzuruna gelen bir kaç kişiye sadaka vermiş, fakat bir kişiye hiçbir şey vermemişti. Bunun üzerine kendisine "Ya*

⁸ Nureddin es-Sabûnî, *Maturudiye Akaidi*, (Ter. Bekir Topaloğlu) Ankara 1991,176.

⁹ Kâdi Abdulcebbar, *Şerhu'l Usulu'l-Hamse* (Thk. Dr. Abdülkerim Osman), Kahire, 1988, 707.

¹⁰ Fığlalı, *a.g.e.*,126.

¹¹ *a.g.e.*,127

¹² Ebû Hanife, Numan b. Sabit (80-150-699-767) *el-Fıkhu'l-Ekber* (Trc.Mustafa Öz), 58.

¹³ Kâdi Abdulcebbar, *a.g.e.*,707

¹⁴ Toshiko İzutsu, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı*, (Trc.Selahattin Ayvaz.), Ankara 1986, 27.

¹⁵ İbn Teymiyye, *iman Üzerine* (Trc.Salih Uçan), Ankara, 1986, 5.

¹⁶ Hucurat 49/7

Resulullah, falancaya sadaka vermedin. Oysa, O “mümin” dir.” dedim. Peygamberimiz bana “O müslim midir ki?” dedi. Bir süre sonra yine kendimi tutamayarak aynı şeyi sordum. Peygamberimiz (s.a.v.) bu sefer ikinci kere, “O, müslim midir ki?” diye karşılık verdikten sonra bana aslında daha çok sevdiği o kimseyi bırakarak diğer bir kaç kişiye sadaka vermesinin sebebinin, sadaka verdiği kimselerin Allah tarafından sürüne sürüne cehenneme atılmalarından duyduğu endişe olduğunu anlattı.” İbn Teymiyye’nin delil olarak getirdiği bir diğer hadiste şöyledir “Hz. Peygamber (s.a.v.)” Zina eden kimse zina ettiği anda mümin değildir. Hırsızlık yapan kimse hırsızlık yaptığı anda mümin değildir. İçki içen kimse içki içtiği anda mümin değildir”, buyurdu.

İbn Teymiyye söz konusu günahları işleyen kişilerin iman dairesinden çıkıp daha geniş bir kapsama sahip İslam dairesine girdiklerini bildirmektedir. Söz konusu kişi İslam dairesinin dışına çıkmış değildir. Bu konuyu daha detaylı bir şekilde “*kebire*” konusunu işlerken anlatacağız.

Hariciler ve onun bir kolu durumundaki İbâdiyye de İslam ile iman’ın aynı şeyleri ifade ettiklerini ve birinin diğerinin

İbn Sellâm el-İbâdi de bu konuda aynı yerine kullanılmasının sakıncasının olmadığını söylemektedir.¹⁷ görüşü paylaştığını şu şekilde ifade etmektedir; “*Allahu Teala kitabında Hz. Lut’un ailesi hakkında şöyle buyurmuştur: “Bunun üzerine orada bulunan müminleri çıkardık, zaten orada müslümanlardan bir ev halkından başka kimse bulamadık.”*¹⁸ Bu ayet, mümin ile müslimin bir olduğunu, aynı anlama geldiğini ve birbirlerinin yerine kullanıldığını göstermektedir.”¹⁹

İbn Sellâm iman ile İslam kavramlarının ne olduklarını izah etmek için meşhur İbn Ömer hadisini rivayet etmektedir. Söz konusu hadis şöyledir: İbn-i Ömer’den “... Hz. Peygamber’in huzurunda oturduğumuz bir sırada güzel yüzlü, sakallı, kendisinden başkasında bulunmayan güzel kokulu genç bir adam Hz. Peygamber (s.a.v.)’in yanına geldi. Hz. Peygambere: Sana yaklaşıyım mı, Ey Allah’ın Resulu?” dedi. Hz. Peygamber:” Yaklaş.” dedi. O da öylesine yaklaştı ki dizleri Peygamber’in dizlerine değdi, zannettik. Genç sordu: İman nedir?” Hz. Peygamber (s.a.v.): Allah’a, meleklerine, kitaplarına, Peygamberlerine, dirilişe, ahiret gününe, ölüme, kadere, hayrın ve şerrin Allah’tan olduğuna inanmaktır.” dedi. Genç : “Bunu yaptığında mümin olur muyum?” diye sordu. Peygamber (s.a.v.) “Evet” dedi. Genç: “Doğru söyledin”. dedi. İbn-i Ömer diyor ki:

¹⁷ Fığlalı, *a.g.e.*, 234.

¹⁸ Zariyat 51/36

¹⁹ İbn Sellâm, *a.g.e.*, 68.

“Biz onun bu sözüne hayret ettik. Sanki sorduğu kişiden daha alim gibiydi.” Sonra İslam Nedir?” diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.v.) : “Dosdoğru namaz kılmak, zekat vermek, Ramazan’da oruç tutmak, Kabe’yi hacetmek, cenabetten gusül abdestiyle temizlenmek.” dedi. Genç : “Bunu yaptığım da “müslim” olur muyum?” dedi. Peygamber (s.a.v.) “Evet” dedi. Genç : “Doğru söyledin.” dedi. İbn-i Ömer diyor ki, Onun Peygambere söylediği bu sözden de hayrette kaldık, sanki sorduğu kişiden alim gibiydi. Hayretimiz daha da arttı.” Genç; “Kıyamet ne zaman?” diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.v.) : “Bu konuda sorulan sorandan daha alim değildir,” dedi ve “Kıyamet vakti hakkında bilgi, ancak Allah’ın katındadır. Yağmuru yağdırır. Rahimlerde olanı O, bilir...”²⁰ ayetini okudu.

İbn Ömer (r.a.) diyor ki: “sonra o soru soran genç adam kalktı, gökler mi yoksa yer mi onu yuttu bilinmedi. Peygamber (s.a.v.) onun çağrılmasını istediğinde aradılar fakat bulamadılar. Hz. Peygamber: “Bu Cibril’dir, dinimizin emirlerini öğretmek için size geldi.” dedi.”²¹

İbn Sellam, yukarıya aldığımız hadisi zikrettikten sonra burada geçen iman ve İslam kavramları hakkında derin tahlillere girişmeden hadis metnini olduğu gibi bırakıyor. Daha önce İbn-i Sellâm’a göre mümin ile müslimin aynı anlamlara geldiğini ifade etmiştik, onun bu görüşünü göz önünde bulundurarak, *İbn Sellâm*’ın iman ile İslam’ı eş anlamlı iki kavram olarak gördüğü ve bir diğerrinin yerine kullanılabileceği kanaatine sahip olduğunu anlıyoruz. Onun söz konusu hadiste geçen bu kavramların derin tahliline girmeden sadece hadis metniyle yetinmesi ve iki kavramın arasını ayırmaya çalışmaması da bu kanaatimizi güçlendirmektedir. Nitekim bu görüş genel Harici görüşüyle ve bugüne kadar bildiğimiz İbâdiye’nin görüşüyle de örtüşmektedir.

İbn-Sellam, “İslam nedir? Din nedir?” sorularını da sorduktan sonra “Allah katında din İslam’dır.....”²² ayetini zikrederek cevap verir.²³ “Şeriatın prensipleri nelerdir?” diye sorduğu soruya da, İslamın şartlarını yani, kelime-i şehadet, namaz kılmak, oruç tutmak, zekat vermek, hacca gitmek ve cünüplükten temizlenmeyi sayarak, cevap verir.²⁴ Burada dikkati çeken nokta; Cibril hadisinde; “iman nedir? İslam nedir?” sorularına verilen cevaplarda kelime-i şehadet İslam’ın kapsamına alınmazken, tek başına, iman kavramıyla birlikte kullanılmayan *İslam* tanımına; kelime-i şehadetin eklenmiş olmasıdır.

²⁰ Lakman 31/34

²¹ İbn Sellâm, a.g.e,61

²² Al’i-İmrân 3/19

²³ İbn Sellâm, a.g.e. 68

²⁴ a.g.e. 69

3.2. Mümin-Müslim-Müttaki

İbn Sellâm, "mümin kimdir?" sorusunu sorar. Bu soruyu Kur'an-ı Kerim'in Enfal suresinde müminler için zikredilen vasıfları zikrederek cevaplandırır.²⁵ Nitekim ayet-i kerimede müminlerin sıfatları şu şekilde zikredilmiştir: "Müminler ancak, Allah *anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah'ın ayetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir. Onlar namazlarını dosdoğru kılan ve kendilerine rızık olarak verdiğimizden (Allah yolunda) harcayan kimselerdir. İşte onlar, gerçek müminlerdir. Onlar için Rableri katında nice dereceler, bağışlanma ve tükenmez bir rızık vardır.*"²⁶

Bu ayetler kelimî bir nazarla incelendiğinde hem imanı hem de ameli içerdiği hemen fark edilir. Bu anlamda iman ile İslam nasıl eş anlamlı olarak birbirinin yerine kullanılabilmişse, mümin ve müslim de aynı manayı ifade eden iki kavram olarak birbirinin yerine kullanılabilir. *İbn Sellâm* bu ayetleri müminin niteliklerini açıklamak üzere zikrettiği halde bu konuda daha fazla bilgi vermemekte ve tahlillerde bulunmamaktadır. Bu bakımdan *İbn Sellâm*'ın görüşü olarak ortaya koymaya çalıştığımız düşünceler de bir bakıma bizim düşüncelerimiz olmaktadır. Zira o sadece ayeti zikretmiştir. Onun bundan ne kastettiğini ise biz sadece zanna dayanarak açıklıyoruz.

İbn Sellâm, "müttaki kimdir?" sorusunu da sorar ve onu da bir ayet zikrederek açıklar.²⁷ Söz konusu ayet Bakara suresinin 177. ayetidir. kerimdir. "İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, Peygamberlere inanır. (Allah'ın rızasını gözeterek) yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekat verir. Andlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakiler ancak onlardır."²⁸

İbn Sellâm'ın mümin ile müttaki arasında ne tür bir farklılık gözettiğini kestirmek mümkün görünmemektedir. Zira, bu konuda iki kavram arasında farklılık olduğunu, bu kavramların farklı şeyler ifade ettiklerini açıkça zikretmiyor. Ancak, "mümin kimdir?" "müttaki kimdir?" sorularını sorarken her iki soruya cevap olarak iki farklı ayeti zikrediyor. Burdan yola çıkarak *İbn Sellâm*'ın iki

²⁵ *İbn Sellâm a.g.e, a.y.*

²⁶ Enfal 8/2-4

²⁷ *İbn Sellâm, a.g.e, 68*

²⁸ Bakara 2/177

kavram arasında çok belirgin olmasa da fark gördüğü, fakat bunları tam olarak birbirinden ayırmadığını söyleyebiliriz.

İbn Sellâm, imanın artması azalması konusuna hiç değinmemektedir.

3.3 *Kebire (Büyük Günah) Hakkındaki Görüşleri*

3.3.1 *Büyük Günah Meselesi ve Bununla İlgili Tartışmalar.*

Zenb, ism, hata, seyyie, kabiha, curm, zelle, fucur gibi kavramlarla ifade edilen *günah*, Farsça bir kelimedir ve “ *Allah'ın emirlerine aykırı olarak görülen iş, dini suç*”²⁹ anlamlarına gelmektedir. İmam-İslam kavramlarında olduğu gibi Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatını takib eden erken dönemlerde Müslümanlar arasında vuku bulan anlaşmazlıkların, ayrılıkların temel saiklerinden biri de *büyük günah*tır. Kur'an-ı Kerim'de büyük bir cürüm olarak nitelendirilen "*katl*" fiili daha erken bir dönemde Müslümanlar arasında vuku buldu.³⁰ Öldüren ile öldürülenin Müslüman olması, problemi çözümsüz hale getiriyordu. Kur'an-ı Kerim'de "*katl*" büyük bir günah olarak nitelendirilmişti.³¹

Hz. Osman'ın şehit edilmesi Müslümanların *Cemel* ve *Siffin* savaşlarında birbirlerini öldürmeleri, öldüren ve öldürülenin dini konumunu belirlemek açısından problemlili görünüyordu.

Hariciler genel olarak büyük günah işleyenin kafir olduğunu ileri sürerken, *Mürcie* mezhebi günahların hiç bir şekilde imana zarar vermediğini ileri sürüyordu. Harici ve Mürcii tavır yelpazenin iki uç kutubunu temsil ediyorlarsa Mutezile, Ehl-i Sünnet ve diğer mezhepler de bu iki kutbun ortalarında bir yerde konumlanmış görünmektedirler.

Mu'tezile bu konuda Harici anlayışa yakın görünürken *Ehl-i Sünnet*, Mürcii tavra yakın görünmektedir. Mu'tezilî tavır Harici tavrın ılımlı şekli iken, Ehl-i Sünnet tavrı da Murcienin ılımlı tavrının bir yansıması olarak görünmektedir.

Kebire konusunda daha ayrıntılı bilgiler vermek amacıyla mezhepleri ayrı ayrı ele almanın daha uygun olduğunu düşünüyorum.

²⁹ Gölcük, Şerafeddin., Süleyman, Toprak, *Kelam*, Konya, 91,121

³⁰ Muhammed el-Behiy, *a.g.e.*, 156.

³¹ Bakara, 177

Murcie : Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi İslam toplumunda karışlıkların ortaya çıkması, Müslümanların birbirlerini öldürmesi karşısında Haricilerin kendileri dışında kalan Müslüman toplulukları tekfir etmesi ve günah işleyeni "*dinden çıkmış*" sayması karşısında Murcie mezhebi, bu aşırı görüşe yine aşırı bir tepki olarak ortaya çıktı. Kebire konusundaki görüşleri şu şekilde formüle edilmiştir. "*Şirkle birlikte itaat fayda vermediği gibi, imanla birlikte de isyan zarar vermez*"³²

Mu'tezile: Mu'tezile'nin var oluş sebebi olarak müstekibe-i kebire hakkındaki görüşleri gösterilir. *Vâsıl b Atâ*'(131/748)'nın, öğrencisi olduğu *Hasan el-Basrî*'den ayrılmasının görünen sebebi, söz konusu mesele hakkındaki görüşüdür. Mu'tezile'nin bu konudaki görüşü de şu şekilde formüle edilmiştir: "*el-menziletu beyne'l-menzileteyn*." Mu'tezile'nin beş temel esasından biri olan bu ilke, kebire işleyen konumunu belirtmektedir. Yani günah sahibi, iman ile küfür arasındadır o ne mümindir, ne kafirdir. Fakat dünyadaki ilişkiler bakımından mümin muamelesi görür.³³ Kebire sahibi tövbe etmeden ölürse ebedi olarak cehennemde kalır. Şayet tövbe ederse cennete girer.

Ehl-i Sünnet: Küfür ve Şirk dışında her hangi bir günah işleyen kişi, ne kafirdir ne de münafıktır, böyle bir kişi imandan çıkmaz. Şayet tevbe etmeden ölürse Yüce Allah ya bir şefaatinin şafaatı sayesinde veya kendi Lutf-ı kerimiyle onu affeder, yahutda işlediği suç miktarınca cezalandırıldıktan sonra mutlaka cennete koyar.³⁴ Ehl-i Sünnet ekolünün bu görüşe sahip olmasının temelinde onların ameli imandan bir cüz saymamalarının etkisi büyüktür. "*Zira imanın hakikati olan tasdik, müminde bakidir*."³⁵ Böyle olunca da kebire sahibi her ne kadar cezalandırılmayı hak ediyorsa da iman dairesinin dışına çıkmış olmaz, imanın hakikatı olan tasdiki koruduğu sürece. Bu konuda Maturidîler ile Eş'ariler arasında görüş farklılığı yoktur. İttifakları söz konusudur.

3.3.2. Haricilerin Murtekib-i Kebire Hakkındaki Görüşleri

Haricilerin kebire sahibini tekfir ettiği ve böyle bir günaha sahip kişinin ebedi olarak cehennemde kalacağı görüşüne sahip oldukları kanaati hakimdir.³⁶ Genel olarak, bu anlayış doğru olmakla birlikte bütün Harici fırkaların tam olarak anlayışlarını ortaya koymaktan uzaktır. Zira Harici fırkalar kebire konusunda küçük de olsa farklı anlayışlara sahiptirler.

³² el-Malatî, *el-Tenbih v'er-Red*, Beyrut 1968. 141

³³ Kadi Abdulcebbar, *a.g.e.*, 697; Zühdi, Canullah, *Mu'tezile*, Beyrut 1990. 62.

³⁴ Nureddin es-Sabûnî, *a.g.e.*, 161.

³⁵ Taftazânî, *Şerhu'l Akaid*, (Trc. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1980, 262; en-Neseff, Ebu'l Mu'in Meymun b. Muhammed, (s.508) *Bahru'l-Kelâm Fî-Akâidi Ehli'l-İslâm*, Konya 1929, 21

³⁶ Malatî, *et-Tenbih*, 178

Ezarika : Nafi'bi el-Ezrak'ın taraftarları olan Ezrakiler, Haricilerin en katı ve mutaassıp olanları ve aşırı gidenleridir. Bunlara göre "*küçük olsun büyük olsun günah işleyen kişi kafirdir. Ebedi olarak cehennemde kalır.*"³⁷

Necedât: Büyük olsun, küçük olsun günahta ısrar edenler müşriktirler. Büyük te olsa günahta ısrar edilmiyorsa bu küfür değildir.³⁸ Necdilere göre din işleri iki türdür "Birincisi; Allah'ı bilmek, Resulleri tanımak, Müslümanların kanını akıtmanın haram olduğunu bilmek, Allah katından inenlere topluca inanmak... İşte bunları bilmek herkese vaciptir. Bu konularda cehalet mazeret değildir. Fakat bunların dışında kalan diğer konularda bilmemek mazerettir. Dolayısıyla bilmeden bu şekilde hata eden kafir değildir."³⁹ Necdilerin kullandıkları "*kafiru'n-nimet ve kafiru'd-din*" kavramları da yukarıda açıkladığımız günahta (küçük de olsa) ısrar edenle günahta (büyük de olsa) ısrar etmeyenin durumunun başka bir ifade ve açıklayış tarzı olarak ortaya çıkmaktadır.⁴⁰ Buna göre günahta ısrar eden "*kafiru'd-din*"dir. Günahta ısrar etmeyen ise "*kafiru'n-nimettir.*" Kafiru'd-din, tamamen dinden çıkmıştır ve ebedi olarak cehennemde kalacaktır. "Kafiru'n-nimet" ise dinden çıkmamıştır ve kafir de değildir. Fakat şunun da belirtilmesi gerekir ki Necdiler, 'Kafiru'n, Nimet' tabirini kendi cemaat mensuplarının günahkarları için ihdas etmişlerdir. Kendi cemaatlerinin dışında günah işleyenler ise "*kafiru'd-din*" yani, dini inkar edenlerdir..⁴¹

Sufriyye: Bunlar da kefire sahibinin tekfir etmekle birlikte, küfür sözcüğünü Allah'ın vaadinin kesin olmadığı durumlar için kullanmışlardır. Bu durumda zina eden ancak bir zanidir, içki içen, hırsızlık yapan da yaptığı fiille anılır. Sârik, şâribu'l-hamr gibi... Fakat namaz kılmamak, oruç tutmamak gibi haklarında belli bir ceza bulunmayan her türlü günah küfürdür ve bu günahları işleyenler de kafirdir.⁴²

İbâdiyye: İbâdiyye'yi diğer Harici firkalardan ayıran en önemli görüşü, burada kendini göstermektedir. Onlara göre; "*günah işleyenler mümin değildirler, fakat kafir de değildirler, muvahittirler*"⁴³ Büyük günah işleyen kafirdir, fakat bu küfür, dinden çıkaran bir küfür değildir. Necdilerin kullandığı gibi İbadiler de bunu "*küfr-i nimet*" anlamında kullanmışlardır. Şirk küfrü

³⁷ Eş'arî , *Makâlât*, 86; Malatî, *el-Tenbih* ,178; Şehristanî *el-Milel* ,164

³⁸ *a.g.e.*, 87.

³⁹ Şehristanî *a.g.e.* 166; Bağdadî, *el-Fark*, 63; İzutsu, *İman kavramı*, 27

⁴⁰ İzutsu, *a.g.e.*,27

⁴¹ *a.g.e.*, a.y.

⁴² *a.g.e.*, 27.

⁴³ Bağdadî, *el-Fark* ,64

anlamında kullanmamışlardır. Ancak gûnahta ısrar küfürdür.⁴⁴ İbadiler, "küfür-i nimet" kavramının elverişliliği sayesinde kendileri dışında kalan insanlarla ilişkilerini geliştirmişlerdir. Onlarla evlenmeyi, miras almayı, şehadetlerini kabul etmeyi caiz görmüşlerdir.⁴⁵

İbn Sellâm'ın Gûnah Anlayışı :

İbn Sellâm'ın gûnah anlayışı ile Ehl-i Sûnnet âlimlerinin İbâdiye'nin gûnah anlayışı olarak ortaya koyduklarıyla örtüşmektedir.

İbn Sellâm'ın gûnahları büyük gûnahlar ve küçük gûnahlar diye ayırdığı göze çarpmaktadır. İbn Sellâm'a göre büyük gûnahlar, dünyada sahibine ceza (ikâb) vuku bulan gûnahlardır. Bunlar; zira, faiz, iftira etmek, yetimin malını yemek, ihramlıyken avlanmak, ganimet mallarına düşmanca sahip olmak yol kesmek (eşkıyalık), bir dirhemin dörtte biri oranında (en az) hırsızlık yapmak namazı terketmek, zekat vermemek⁴⁶ gibi gûnahlardır. Bir de küçük gûnahlar vardır. Bunlar da: (başkasına zarar vermeyen) yalan, gaflet, sebb (sövmek) nazar, boş konuşma, itk ve talak yeminleri dışında Allah adına yemin etme,* izinsiz eve girmek⁴⁷ gibi gûnahlardır. İbn Sellâm ,küçük gûnahların dünyada herhangi bir cezası olmayan gûnahlar⁴⁸ olduğunu bildirmektedir.

İbn Sellâm, Kur'an-ı Kerimin "Eğer yasakladığımız büyük gûnahlardan sakınırsanız, sizin küçük gûnahlarınızı örteriz ve sizi şerefli bir yere koyarız."⁴⁹ ayetinde Allahu Teala'nın gûnahları bizzat kendisinin ikiye ayırdığını ve büyük gûnahlardan sakınılması durumunda, Allahu Tela'nın küçük gûnahları affedeceğini bildirdiğini belirtir.

Büyük gûnahların işlenmesi durumunda ne olacaktır? Söz konusu büyük gûnahları işleyenler kafir midirler? Bu gûnahlardan tövbe etmek mümkün müdür?

İbn Sellâm büyük gûnah işleyen kişinin kafir mi mümin mi olduğu konusuna girmemektedir. Ancak Al-i İmran suresinde geçen, "Yine onlar ki, bir kötülük (fahişe) yaptıklarında

⁴⁴ A.S. TRITTON, *İslâm Kelamı*, (Trc.Mehmet Dağ), Ankara 1983, 4; Şehirtanî, *el-Milel*, 181; Eş'arî *Makâlât*, 110.

⁴⁵ Eş'arî, *Makâlât*, 107

⁴⁶ İbn Sellâm, *a.g.e.*,66

*

İtk ve talak yeminleri ise fisktır. Zira Hz. Peygamberin (s.a.v) bir hadislerinde itk ve talak ile yemin etmeyiniz. Zira bu fasıkların yeminidir." (İbn Sellâm, *a.g.e.*,67)

⁴⁷ İbn Sellâm, *a.g.e.*,67

⁴⁸ *a.g.e.*,67

⁴⁹ Nisa 3/31

veya kendilerine zulmettiklerinde Allah'ı hatırlayıp, günahlarından dolayı hemen tövbe istiğfar ederler."⁵⁰ ayetine dayanarak insanların günah işledikten sonra pişmanlık duyarak tövbe etmesi gerektiğini, Allah'ın da bu durumda tövbe edenlerin tövbesini kabul edeceğini, aksi takdirde insanların az bir kısmı hariç hepsinin helak olacağını bildirmektedir.⁵¹

İbn Sellâm, "Ufak tefek kusurları dışında, büyük günahlardan ve edepsizliklerden kaçmanlara gelince, bil ki Rabbin, affı bol olandır."⁵² ayetinde geçen (el-lemem) in zina, hırsızlık, içki içme ve buna benzer büyük günahlardan dolayı kınandıktan sonra kişinin pişmanlık duyması, tövbe etmesi ve dönmesi anlamına geldiğini⁵³ söylemektedir.

İbn Sellâm'ın günahları, büyük günahlar ve küçük günahlar olarak ayırdıktan sonra, bir yerde, "Kebair (büyük günah) dışında kalan günahları işleyen, fakat ısrar etmeyen ve büyük bir pişmanlıkla tövbe eden kişiyi Allah fazlıyla affederl."⁵⁴ demektedir. Buradan İbn Sellâm'ın gûnahta ısrar edenir durumu hakkındaki görüşüne şahit oluyoruz. İbn Sellâm bu konuda İbâdiliğin tipik görüşünü benimsemiş görünmektedir. Daha doğru bir ifadeyle şunu diyebiliriz ki, İbn Sellâm'ın, bu konuda, gûnahta ısrar edenin kâfir olduğu görüşünü kabul eden mezhebi İbâdiyye'ye muhalefet etmediği, onun bu sözlerinden çıkartılabilir.

3.4. Namaz Kılmayanın ve Zekat Vermeyenin Durumu

Kelam alimleri, namazı ve zekatı terk edenin dinden çıkıp çıkmadığı konusunda tartışmışlardır. Mezheplerin de bu konuda birbirinden farklı görüşleri olmuştur.

Namazın farziyetini inkar ederek veya namaz kılmamanın günah olmadığını söyleyerek namazı terk edenin kafir olduğu hususunda mezhepler arasında ihtilaf yoktur.⁵⁵ İhtilaf namazını zekatın farz olduğunu kabul ettiği halde namazı-zekatı terk edenin durumunun ne olduğu hususundadır.

Ahmed b. Hanbel ve tabiileri namazı terk edenin (tembellikten de olsa) kafir olduğuna kanaat getirmişlerdir. **Şafii** ise namazı terk edenden, namaz kılmasının isteneceğini, kılmadığı

⁵⁰ Ali İmran 3 /135

⁵¹ İbn Sellâm a.g.e, 66

⁵² Necm 53/32

⁵³ İbn Sellâm a.g.e.,67.

⁵⁴ a.g.e.,66.

⁵⁵ İzutsu, *İman Kavramı*, 123.

takdirde ise öldürüleceğini, fakat bununla birlikte bir Müslüman için yapılması gereken işlemlerin (cenaze namazının kılınması, Müslüman mezarlığına defnedilmesi gibi) kendisi için yapılacağını söyler. *Ebu Hanife* ise, öldürülmeyeceğini, ancak namaz kılincaya kadar te'dip edileceğini söyler.⁵⁶

İbn Teymiyye ise bu konuda birbirinden farklı dört ayrı görüşün var olduğunu bildirmektedir. Birinci görüşe göre, namaz, zekat, oruç, hac ibadetlerinden herhangi birini terk eden kimse kafir olur. Erteleme (vaktinde yapmama) konusunda ise ihtilaf vardır. Bu görüş ilk dönem (selef) alimlerinden bir bölümünün görüşüdür. Ahmed b. Hanbel'in bu konudaki görüşlerinden biri budur.

İkinci görüşe göre, bu ibadetlerin farz olduğuna inanmış bir kimse, onlardan birini yapmıyor diye kafir olmaz. Bu görüş Ebu Hanife , İmam Malik ve Şafi'ye bağlı fıkıh alimlerinin büyük çoğunluğunun görüşüdür.

Üçüncü görüşe göre, insan bu ibadetlerden sadece namazı terk ettiği için kafir olur. Bu da Ahmed b. Hanbel'e dayandırılan bir görüştür.

Dördüncü görüşe göre ise, insan namazla birlikte zekatı terk ettiğinde kafir olur.⁵⁷

Haricilerin bu konuda bilinen görüşleri söz konusu ibadetleri terk edenlerin kafir olduğuşeklindeyir.⁵⁸

Mu'tezile ise bu konuda, "*el menzile beyne'l-menzileteyn*," yani ne mümin ne kafir formülasyonuna tabidir.

İbn Sellâm el-İbâdi'nin bu konuda çok net bir açıklamada bulunduğuna şahit olmuyoruz. Bununla birlikte satır aralarını okuduğumuzda onun da namaz kılmayanları ve zekat vermeyenleri müslim olarak görmediğini, başka bir ifadeyle, namaz kılmayan ve zekat vermeyen birinin diğer emirleri yerine getirse bile İslam sıfatını alamayacağı kanaatinde olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim *İbn Sellâm*, "... fakat tövbe eder, namaz kılar ve zekat verirlerse, artık onlar dinde kardeşleridir. Biz bilen bir kavme ayetlerimizi böyle açıklarız."⁵⁹ ayetinin tefsirinde şöyle demektedir: "*İmanı, namazı, zekatı ve Allah'tan Peygamberi vasıtasıyla gelenleri ikrar eden kişi, kendisine vacip olan zekatı ve*

⁵⁶ Abdull Kahir el-Bağdadî, *Usulud-Din*, 266.

⁵⁷ İbn Teymiyye, *İmam Üzerine*, 223-224

⁵⁸ a.g.e., 224

⁵⁹ Tövbe 9/11

namazı zayi etmediği sürece müslimdir."⁶⁰ Bundan şu çıkıyor, zekat ve namazın terk edilmesi kişinin müslim sıfatının ortadan kalkmasına sebep olmaktadır. Haricilerin ve Hariciliğin bir kolu olan İbadiye'nin bilinen yaygın görüşü müslim sıfatını kaybeden kişinin, kafir olduğu yönündedir. İbn Sellâm da kişinin "müslüman olma" vasfını namazı ve zekatı ifa etmesi şartına bağladığına göre namaz kılmayanı ve zekat vermeyini kafir kabul ettiği sonucuna varabiliriz. Ancak burada *İbn Sellâm*'ın İbadiye'nin kendine has *küfr-i nimet* görüşüne sahip olup olmadığını tesbit edemiyoruz.

3.5. Tövbe

İman, kebire konularında mezhepler arasında ne kadar farklı anlayışlar varsa tövbe konusunda da aynı derecede farklı anlayışlar söz konusudur. Bunlar da mezheplerin farklı iman anlayışlarının bir sonucu olarak ortaya çıkan farklılıklardır, denilebilir.

Ehl-i Sünnet'e göre kişi ister tövbe etsin, ister etmesin şirke düşmedikten sonra, yaptıklarının cezasını çekerek veya Allah tarafından affedilerek cennete girer. İstenen, kişinin günah işlememesidir; eğer işlemişse, o günahından dolayı pişmanlık duyması ve tövbe etmesidir. Şayet tövbe etmemişse onu cezalandırmak veya affetmek Allah'a kalmıştır. "*Her halukarda Yüce Allah günahkar mümin kulunu ebedi olarak cehennemde bırakmaz.*"⁶¹

Mu'tezile, günah işleyen kişinin iki menzile arasında olduğunu, tövbe ettiği takdirde cennete gideceğini, etmediği takdirde ebedi olarak cehennemde kalacağını bildirmektedir. Yani cehenneme girdikten sonra oradan çıkma söz konusu değildir.⁶² Fakat tövbe kapısı açıktır. Günah sahibi, günahlarından pişmanlık duyarak tövbe ederse mümin sıfatını alır ve cennete girer.

Hariciler, kebire sahibinin dinden çıktığını ve artık ebedi olarak cehennemde kalacağını iddia etmektedirler.

İbadiyye ise, kebire sahibinin muvahhid olduğu, şirk küfrüne bulaşmadığını, ancak, onun küfr-i nimette bulunduğu söylenebileceği iddiasındadır. Böyle olunca da günah sahibi günahlarından tövbe edebilir. Hatta günde 70 defa tövbesini bozsa bile tekrar tekrar tövbe edebilir.

⁶⁰ İbn Sellâm, *a.g.e.*, 64.

⁶¹ Eş'arî *Makâlât*, 474

⁶² Kadi Abdulcebbar, *Usulu Hamse*, 697; Eş'arî, *Makâlât*, 474

Ancak g nahta ısrar varsa, bu kişi yi şirk küfrüne götürür ki böyle biri ebedi olarak cehennemde kalır. Israr etmezse büyük g nahda işlese ebedi olarak cehennemde kalmayacağı görüşündedirler.⁶³

Hemen şunu ifade edelim ki, *İbn Sellâm el-İbadi* de t vbeyi kabul etmekte ve ayet-i kerimelere dayanarak bunu ortaya koymaktadır. Fakat İbn Sellâm t vbeyi, "*sağılan sütün bir daha memeye girmemesi*" olarak niteleyerek, tövbe eden kişinin bir daha o günaha dönmemesi gerektiğini bildirmektedir.

Yine o; "*Eğer tövbe kapısı açık olmasaydı, azı hariç bütün insanlar helak olurdu*"⁶⁴ demektedir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi tövbe, söz konusu büyük g nahlar içindir. Eğer mümin kişi büyük g nahlardan sakınırsa Allah onun k  k günahlarını bağışlar.⁶⁵

3.6. İmamet

Hiz. Peygamber (s.a.v)'in vefatından sonra Müslümanlar arasında en ciddi ihtilaf, imamet meselesinde olmuştur. Müslümanların o gün içinde bulundukları psikolojik durum, halife seçiminin nasıl olacağı yönündeki teorilerin tartışılmasını kaldırmaya müsait değildi. Acilen çözmeleri gereken problem ümmetin başsız, lidersiz bırakılmamasıydı. Bu halet-i ruhiye içinde lider aramalarına başlandı. Bu konuda en atik davrananlar *Ensar*dı. Ensar, tam *Sa'd b. Ubade*'yi seçmek üzereyken oraya gelen *Hiz. Ebu Bekir,  mer ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrah*'ın karşı çıkmasıyla bu isteklerini yerine getiremediler. Ensar ve Muhacirler arasında zaman zaman sert tartışmalar ortaya çıktı ;sonunda Hiz. Ebu Bekir hilafete seçildi.

Hilafet meselesi, özü itibariyle itikadi bir mesele olmamakla birlikte, şia'nın, imameti inanç esaslarından biri sayması ve tüm argümanlarını bu temel üzerine oturtmaya çalışmasının bir sonucu olarak kel m kitaplarında bu konu ele alınmıştır. İtikadi bir mesele olmamasına rağmen  ğrunda en çok kan akıtılan bir olgu olmuştur. Buna binaen ihtilafların oluşumunda da önemli bir rol üstlenmiştir.

⁶³ Fiğlalı, *a.g.e.*,138.vd.

⁶⁴ İbn Sellâm, *a.g.e.*,67

⁶⁵ *a.g.e.*,67.

Hız Peygamber (s.a.v) kimin halife olacağını, halifenin nasıl seçileceğini, Müslümanların bu konuda nasıl bir metod takip edeceklerini bildirmemişti. Hız Peygamber'in vefatından sonra da Müslümanların teorik bazda yöntem tartışacak vakitleri yoktu. **Hız Ebu Bekir** döneminde de konunun teorik boyutu irdelenmedi Zira, Müslümanlar halifelerinden memnun idiler. Halife de tebeasından memnundu.

Fakat şunu da hatırlatalım, Hız Ebu Bekir'in halife seçilmesinde önemli bir role sahip olan **Hız Ömer**, ümmete danışılmaksızın halife seçmenin doğru olmadığını, Hız Ebu Bekir'in o şekilde seçilmesinin istisnai bir durum ve şartların zorlamasıyla olduğunu şu ifadelerle dile getirmektedir: "*Ebu Bekir'e bey'at bir hataydı. Allah Müslümanları böyle bey'at'ın şerrinden korusun. Kim şuraya danışmadan birine bu şekilde bey'at ederse öldürülmeyi hak eder.*"⁶⁶ Hız Ömer, bu sözleriyle hilafet seçiminde "danışmanın gerekliliğini "ortaya koymaktadır. Bu ilkeye olan bağlılığını vefat etmeden önce 6 kişilik hilafet şûrasını oluşturarak göstermiştir.

Hız Osman'ın şehit edilmesi, hemen akabinde Hız Ali'nin isyancıların ısrarı ve zorlaması ile hilafete seçilmesi, *Cemel* ve *Siffin* savaşlarının meydana gelmesi, sonra Hız Ali'nin bir Harici tarafından şehit edilmesi, Muaviye'nin hilafeti saltanata tebdil etmesi... gibi olaylar, Müslümanların kendilerine özgü bir hilafet sistemi-yöntemini geliştirmelerine ve belli ölçü ve kurallar dahilinde incelemelerine fırsat vermedi.

Yukarıda arzettiğimiz olaylar neticesinde Müslümanlar çeşitli fırkalara ayrılmış, hilafet hususunda da üç temel görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşler, Şia, Havaric-Mu'tezile, ve Ehl-i Sünnet'e ait görüşlerdir. Şimdi bunları sırasıyla görelim.

Ehl-i Sünnet'in Hilafet Anlayışı

Her şeyden önce imamın seçilmesi Müslümanlar için vacip midir ? **Sa'duddin Taftazânî**, Ehl-i Sünnet mezhebine göre, halife tayin etmek, halk üzerine, nakli delillerin bir gereği olarak vaciptir. Zira Hız Peygamber (s.a.v)'in bir hadis-i şerifte: "*Zamanın imamını bilmeden ölen, cahiliye ölümü üzerine ölmüştür.*" diye buyurduğunu⁶⁷ söyleyerek halife seçmenin ümmet üzerine vacip olduğunu belirten Taftazânî'nin gerekçesi de şudur: "*Müslüman halkla ilgili dini hükümlerin infazı, cezaların tatbiki, düşmanlara karşı ülke sınırlarının korunması, Müslümanlardan ordu teşkil edilmesi, sadakaların toplanması, zorbaların, soyguncuların ve eşkıyanın zaptu rapt altına alınarak*

⁶⁶ Şehristanî, *el-Milel*, I, 22

⁶⁷ Taftazânî, *Şerhu'l-Akaid*, 326

*kahredilmesi, cuma ve bayram namazlarının ifa edilmesi, insanlar arasında ortaya çıkan ihtilafların ortadan kaldırılması, hukuk üzerine kaim olan şahitliklerin kabulü, velileri bulunmayan küçük yaştaki oğlan ve kızların evlendirilmeleri ve ganimet mallarının taksim edilmesi gibi önemli hususlar imam sayesinde icra edildiğinden imamın seçilmesi şarttır.*⁶⁸

İmam nasıl seçilir? Ehl-i Sünnet'in ittifakla kabul edilen görüşü, halifenin *seçim* ve *ittifakla* olacağı yönündedir. Bununla birlikte halifenin nasıl seçileceğiyle ilgili kitap yazarlar genellikle Hz Ebu Bekir, Hz. Ömer'in seçilme pozisyonlarını göz önüne alarak halife seçimini ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu konudaki en belirgin tavır statükoyu korumaya yöneliktir.

İmamın özellikleri nelerdir ? Bu konuda Ehl-i Sünnet'in vazgeçmediği tek özelliklerin başında halifenin Kureys'ten olması gelmektedir.⁶⁹ İmamın alim, adil, yeterli ve sağlam olması özellikleri aranıyorsa da bu vasıflar kamil imamın şartları olarak görülmektedir. Aksi takdirde Emevi, Abbasi halifelerinin ve diğer halifelerin hilâfetlerinin meşru olup olmadığı, ümmetin 1400 yıldır halifesiz kaldığı durumu ortaya çıkacaktır ki, Ehl-i Sünnet alimleri böyle bir olumsuzluğun önüne geçmek düşüncesiyle halifenin özellikleri konusunda oldukça toleranslı davranmışlardır.⁷⁰

Taftazani ve *Neseî*'nin saydığı bazı özellikler vardır ki, bunlar, tamamen *Şia*'nın görüşlerine bir tepki ve cevap niteliği taşımaktadır. İmamın açık /zahir olması, gaip ve çocuk olmaması gibi...

Şia'nın İmamet Anlayışı

Şia, imamın nasbının ümmete değil, Allah'a vacip olduğunu bildirmektedir. Onlara göre imam seçilmez. Zira imamet halka tevdi edilecek kadar basit bir olay değildir. Bu yüzden imamı Allah seçer. Dolayısıyla imamın seçilmesi, seçimle değil nass ile dir. Hz. Peygamber (s.a.v) Allah'ın kendisine bildirdiği vahiyle Hz. Ali'yi kendisinden sonra ümmete rehberlik etmek üzere seçmiştir. O da kendisinden sonrakini, o da diğerini... seçmiştir.⁷¹

⁶⁸ Taftazani *a.g.e.*,327

⁶⁹ *a.g.e.*,328

⁷⁰ Nureddin Sabûnî, Halifenin, erkek hür, adil baliğ ve kureysi olmasını gerekli görür.
Bkz. Sabûnî, *Mutarudiye Akaidi*, 119.

⁷¹ M. Rıza, Muzaffer, *Şia inançları*, (Trc. A. Baki Gülpınarlı) İst. 1978, 54.

İmamın özellikleri şunlardır: Ümmete önderlik edecek kişinin masum olması gereklidir. İmam, doğumundan ölümüne kadar büyük -küçük bütün hatalardan, ayıplardan beridir. İmam nass ile tayin edilmiş olmalıdır. İmam Hz. Ali'nin Hz. Fatıma'dan olan çocuklarının soyundan olmalıdır⁷²

Haricilerin İmamet Anlayışları :

Necedât kolu hariç bütün Harici fırkalar, imamın seçilmesinin vacip olduğu hususunda müttefiktirler. Necadât kolu ise, insanların kendi aralarında adaleti ayakta tutmaları, Kitap ve sünnetle amel etmeleri durumunda imam seçmenin gerekli olmadığı görüşünü ileri sürmüşlerdir.⁷³

İmam nasıl seçilmelidir ? Hariciler, Müslümanların kendi hür iradeleriyle imamete ehil olan herhangi birini imam olarak seçebilecekleri kanaatini taşırlar..

İmamın Özellikleri: İmamın özellikleri hususunda Ehl-i Sünnetin ileri sürdüğü "*Halifenin Kureyşli olması*" şartını kabul etmezler. Onlara göre siyah habeşli bin köle dahi olsa ehliyetli olduğu takdirde Halife olarak seçilebilir.⁷⁴ Facir-İmamın hilafetinin kabul etmezler. Onlar ayrıca imamın alim, zahid, adaletle hükmedip Allahın kitabı ve Resulunun Sünnetin ayakta tutanbirinin iş başına gelebileceğini kabul ederler.⁷⁵

İbn Sellâm el-İbâdi'nin İmamet Anlayışı

Ümetin bir imama sahip olmasının gerekli olup olmadığı tartışmasına *İbn Sellâm* da katılarak belli bir sayıya ve güce ulaştıktan sonra, Müslümanların mutlaka kendileri için bir imam seçmelerinin gerekli olduğunu söylemektedir.⁷⁶ Ancak bu tür durumlardan seçilen imam, dıfaa yani savunma imamı adını alır. Savunma imamı seçilmelidir ki, batıl ehlini kahretsin ve onları sapıklıklarından döndürsün, batıl inanışların gizlenmesine vesile olsun.⁷⁷

⁷² Gölpınarlı , A. Baki, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, İst. 1987, 238

⁷³ Eş'arî, *Makalat*, 125

⁷⁴ Arif Te'mer, *Mu'cemu Fıraki'l-İslâmiyye* ,Beyrut'1990, 11; Fiğlalı, *a.g.e.*, 115, Eş'arî , *Makâlât* 125.

⁷⁵ Fiğlalı, *a.g.e.*, 115.

⁷⁶ İbn Sellâm, *a.g.e.*, 94

⁷⁷ *a.g.e.*, 94

İbn Sellâm ümmetin imamsız kalmamasının gerekliliğini şu şekilde açıklıyor. "Bizden önceki seçkin insanlar "Müslümanlar belli bir sayı ve kuvvete ulaştıktan sonra, kendilerine hükmedecek bir imama akitte bulunmadan dağılmaları caiz değildir." demişlerdir.⁷⁸

3.6.1. İmamın Vasıfları

İbn Sellâm, imamda bulunması gerekli şartların neler olması gerektiği yanında nelerin gerekli olmadığını, imamda bulunması gerekli olan özelliklerle beraber, imamda bulunmaması gereken özellikler üzerinde de durmuştur.

Örneğin halifenin Kureyş'ten olması şart değildir.⁷⁹ Ehliyet/liyakat sahibi olduktan sonra Habeşli bir köle dahi imam seçilebilir ve böyle bir imama itaat şarttır.

İmamda bulunmaması gereken özelliklerin başında cehalet gelir. Ümmetin sorumluluğu bir cahile tevdi edilmeyecek kadar önemlidir. "Cahil birisinin Müslümanların yönetimini üstlenmesi haram olduğu gibi, insanların kendilerine hükmetmek/yönetmek üzere cahil birini seçmeleri de haramdır."⁸⁰ İmamda bulunmaması gereken vasıflardan diğer bazıları da şunlardır. Hüküm vermede zalim olmak, haram yemek, meşru olmayan yollardan kazanç sağlamak, fesat çıkarmak... **İbn Sellâm** bu tür imamlardan beri olduklarını şu sözlerle ifade etmektedir: "Allah'a hamd olsun ki, hükümlerinde zulmün, yiyeceklerinde haram ve meşru olmayan yollardan elde edilen kazancın ortaya çıktığı kimsenin, dinde heva ve cehaletle amel edenin veya yeryüzünde bozgunculuk çıkaranın İslam dini ve cemaat dini üzere olmadığını — onlar kendilerini İslama nisbet etseler dahi — biliyoruz."⁸¹

İbn Sellâm bu şekilde seçilecek imamda bulunması gereken özellikleri açıkladıktan sonra bir de imamda mutlaka bulunması gerekli vasıfları açıklamaktadır. Ona göre imam olacak kişi her şeyden önce "*doğru sözlü olduğu, yalancı olmadığı hususunda güvenilir biri olmalıdır. Ayrıca takvasında, iffetinde, ince anlayışlılığında, kavrayışında, aklında ve ilminde güvenilir biri olmalıdır.*"⁸² Bu durumda, **İbn Sellâm**'ın imametın şartları olarak nitelendirildiği şeyler şunlardır. Dosdoğru olmak tukvalı olmak, iffet sahibi olmak, ince anlayışlı olmak, kavrama yeteneği ne sahip olmak, akıl sahibi ve ilim sahibi olma ve bütün bunlardan güvenilir olmak.

⁷⁸ İbn Sellâm *a.g.e.*, 94

⁷⁹ Te'mer, Arif, *a.g.e.* 1, 1.

⁸⁰ İbn Sellâm *a.g.e.*, 95

⁸¹ *a.g.e.*, 98

⁸² *a.g.e.*, 95

İbn Sellâm her ne kadar bu saydığımız özellikler arasında imamın çocuk olmaması olgun olması şartını koymamışsa da onun konuyla ilgili başka açıklamalarında rüşt sahibi olmayı da imametnin şartlarından saydığını görebiliyoruz. Nitekim, **Yezid b. Abdulmelik** hakkında şunları söylemektedir: "*Yezid b. Abdulmelik, Ömer b. Abdulaziz'in vefatından sonra iş başına /hilafete geldiğinde (H. 110) henüz rüşdünü ispatlamamış, güvenilir olmayan, zayıf ve sefih bir kişiydi. Allahu Teâlâ, yetimler ve onların malları hakkında şöyle buyurmuştur: "... eğer onlarda akılca bir olgunlaşma görürseniz, hemen mallarını kendilerine verin.*"⁸³ Kuşkusuz, Hz. Muhammed'in ümmetinin işi/yönetimi bundan daha büyüktür."⁸⁴ Bu sözlerden de anlaşıldığı gibi, **İbn Sellâm** Yezid b. Abdulmelik'in hilafete layık biri olmadığını ispatlamaya çalışırken, öne sürdüğü ilk delil, onun rüşdünü ispatlamamış bir sefih olmasını göstermektedir. Olgunluk çağına ulaşmamış bir şahsa bizzat kendi malları teslim edilmezken, nasıl oluyor da ümmetin yönetimi gibi çok ağır ve yükümlülük isteyen bir makam böylesine zayıf ve yetersiz birisine verilebiliyor ?

3.6.2. Meşru İmama İtaat-İsyan

İbn Sellâm, imamet sıfatlarını kendinde toplayan liyakat sahibi imama itaatin şart olduğunu, ona isyan etmenin ise Allah ve Resulu'nun zimmet çıkmak anlamına geldiğini bildirmektedir. Bu konudaki düşüncelerini şu veciz ifadelerle dile getirmiştir: "*Başından somuna kadar edindiğimiz din; Allah'ın, Resulü'nün, meleklerin, Ensar, muhacir ve onlara güzellikle tabi olan, şüphe ve tereddüde düşmeyen bidatler uydurmayan, bizden önceki Müslümanların, şûrâ ehlinin üzerinde yürüdüğü dindir. "Onlar ki Rablerinin çağrısına icabet ederler, namazı dosdoğru kılarlar: İşleri de aralarında Şûra iledir. (42 Şura, 38) İşte bu prensipleri kabuleden imamı, Müslümanlar seçerler, dini ayakta tutması halinde ona bey'at ederler. Ona Allah'ın kerameti istenir. Reâyânın da böyle bir imama itaati vaciptir.*"⁸⁵

İbn Sellâm'ın bu konudaki görüşü açıktır. İmam, Allah'ın emirleri doğrultusunda hareket ediyorsa ona itaat etmek tebeaya vaciptir. Şayet Allah'a isyan ediyorsa ona isyan etmek vaciptir. Bu konudaki görüşünü daha net bir biçimde ortaya koymak için şu alıntıyı da aşağıya alıyoruz: "*..... Hz. Peygamber (s.a.v)'in şöyle dediği bize ulaştı: "Hangi imam adaletle hükmeder de ona itaat edilmezse, Allah ve Resulu'nün zimmeti o isyan edenin üzerinden kalkmıştır. Herhangi bir imam*

⁸³ Nisa 4/6

⁸⁴ İbn Sellâm a.g.e.,101.

⁸⁵ a.g.e.,95.

Müslümanların yönetim işini üstlenir de adaletle hükmetmezse, dengeli hüküm vermezse Allah ve Resulünün zimmeti ondan ve ona itaat edenin üzerinde kalkar."⁸⁶

İbn Sellâm bu konuda Haricilerin genel görüşüne uyuyor görünmektedir. Ehl-i Sünnet'in bu konuda bilinen görüşü facir, fasık da olsa imama isyan edilmemesi gerektiği yönündedir.⁸⁷ Fakat, Haricilerle, Mu'tezile'nin fasık ve facir imama karşı çıkılması gerektiği noktasında fikirleri örtüşmektedir.

3.6.3. Zalim İmam ve Zalim İmama İtaat/İsyan

İbn Sellâm zalim hükümdarların kimler olduğu, böylesi imama itaat edilmemesi, bilakis isyan edilmesi gerektiği hususunda bazı hadisler rivayet etmektedir. Bu rivayetlerden birisi şu şekildedir: **Muaz b. Cebel** (r.a) den rivayet edilmiştir. "*Allahu Teala kıyameti; yalancı emirler, facir vezirler, hain emanetçiler, zalim bilginler, fasık kurrallar göndermeden kopartmayacaktır.*"⁸⁸ **İbn Sellâm** bu konuda getirdiği ikinci bir hadis ise şudur: Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "*Benden sonra bildikleriyle amel eden ve emredildikleri şeyleri yerine getiren halifeler gelecektir. Ondan sonra bildikleriyle amel etmeyen, emredildikleri şeyleri yerine getirmeyen halifeler gelecektir. İşte kim onları inkar ederse kurtulmuştur. Kim onlardan uzak durursa selamettedir. Kim de onlarla birlikte olursa, onlardandır.*"⁸⁹ **İbn Sellâm** yukarıdaki hadisleri aktardıktan sonra zalim imama itaat edilmemesi gerektiği sonucuna varır: "*Eğer imam yargıda hoşnutsuzluğa yol açıyorsa, sünneti değiştiriyor, hevâsıyla hüküm veriyorsa, sınırları bozuyor ve sınırlara tecavüzde bulunuyorsa, zekatı zenginler arasında dönüp dolaşan bir mal kılıyorsa, suçlu olmayanı suçlu diye alıkoyuyorsa, hâdi imamların yolunda yüz çeviriyor ve Rabbinin emirleri hususunda fasıklık yapıyorsa, işte böyle birine itaat, Allah'a isyan; ona isyan ise Allah'a itaattir.*"⁹⁰ Zira böyle bir imama isyan edilmemesi halinde Allahu Teala, sadece zulmedenleri değil onların zulümleri karşısında sessiz kalan yığınları da dünya azabıyla cezalandıracaktır. İbn Sellâm'ın rivayet ettiği bir hadis olayı şu şekilde açıklamaktadır: "*Peygamberimiz (s.a.v) Hz. Aişe ve bazı hanımlarının yanına girerek onlara "İnsanlar arasında kötülük ortaya çıkıp onlar bu kötülüğe karşı çıkmazlarsa Allah onlara azap indirir." dedi. Ailesi ona: "Ey Allah'ın Resulü aralarında salih kullar olsa da mı?" deyince,*

⁸⁶ İbn Sellâm a.g.e., 9

⁸⁷ Taztazani, *Şerhu'l Akaid*, 125

⁸⁸ İbn Sellâm a.g.e., 98

⁸⁹ a.g.e., 98

⁹⁰ a.g.e., 99

Peygamberimiz: "Evet, onların başına gelen salihlerin de başına gelir. Sonra da Allah onları rahmeti ve mağfiretiyle cennete sokar".dedi."⁹¹

3.6.4. İbn Sellâm'ın Emeviler Hakkındaki Görüşleri

İbn Sellâm kitabının büyük bir bölümünü Emevi Sultanlarının meşru olmayan icraatlarına ayırmıştır. Biz, İbn Sellâm'ın bu konudaki görüşlerini olduğu gibi vermeyi düşünüyoruz. *İbn Sellâm*, Emevileri kastederek şöyle demektedir: "Dilleriyle cemaatin dinine bürünen, yaptıklarıyla ona ters düşen, ibadetleriyle Allah'a yaklaşan şüpheli zalimler ve onların tabileri, cuma namazını terk etmek ve vaktini geciktirmek suretiyle dini mahvettiler. Nitekim Beni Umeyye ve Mervan'ın velayeti döneminde bu böyleydi. Abdülmelik'in valisi Haccac b. Yusuf, cuma günü Beni Umeyye'ye hutbe okurken Ali b. Ebi Talib'e ve Benî Haşim'e lanet okur, namazı da ikindiye yaklaşmaya kadar erteletirdi."⁹²

"Onlar Mekke'deki haram bölgede savaşmayı helal kıldılar. Abdullah b. Zübeyr'i orada öldürdüler. Allah'ın kendilerine haram kıldığı Müslüman iffetli kadınları ve ehl-i zimmetin kadınlarını helal gördüler. Hayvanları gaspetmeyi, akrabalarla ilişkiyi kesmeyi helal kıldılar. Hırsızın elinin kesilmesi, bakir/bakire zanının celde ile cezalandırılması, evli zanının recmedilmesi gibi suçların cezalarını ortadan kaldırdılar. Allahu Tealanın eda edilmesini emrettiği, yenmesini nehyettiği emanetleri yediler. Allahu Teala'nın vefa gösterilmesini emrettiği, Yahudi ve Hristiyanlarla ilgili ahdları bozdular. Allah'ın yasakladığı cana haksız yere kıydılar. Sadakaları Allah'ın taksim ettiğinden başka şekilde aldılar. Allahın sekiz grup olarak nitelendirdiği ve sadakanın kendilerine verilmesini istediği gruplar yerine, zalim yöneticiler kılıçlarıyla gelerek sadakayı, verilmesi gereken yerden başka yere verdiler (...) Yeryüzünü ifsad ettiler. Bidatlar ortaya koydular. Allah'ın kitabını hiç bilmiyorlarmış gibi arkalarına attılar. Zina'ya şahit oldukları halde onu değiştirmediler ve inkar etmediler. İçkiler içtiler, ipekler giydiler."⁹³ "Yezid b. Abdülmelik, içkiyi önüne koyar. Sağ tarafına Habbabe'yi, sol tarafına Sellame'yi oturtur, sonra içmeye başlardı. Öylesine sarhoş olurdu ki, 1000 dirheme yaptırdığı cübbeyi parçalamaya başlar ve "ben uçuyorum" derdi. Evet cehenneme uç! Allah seni oradan geri döndürmesin."⁹⁴ Emeviler, cin sahibi kahinleri dost edindiler, onlardan fetvalar sordular. Peygamber (s.a.v)'in ashabından uzaklaştılar.

⁹¹ İbn Sellâm a.g.e., 98

⁹² a.g.e., 99

⁹³ a.g.e., 100

⁹⁴ a.g.e., 101

"Fakihleri yönetimlerinden azlettiler. Yönetime beyinsizleri getirdiler. Allah'ın emrini bıraktılar ve ondan el çektiler. Allah'ın Kitab'ından da yüz çevirdiler. Allah'ın emrine karşı geldiler, bidatlar, hurafeler ortaya koydular. Bilal'in ezanına aykırı olarak, namaz ezanını bire indirdiler. Bunu ilk yapan Muaviye b. Ebi Süfyan'dır. Bunu da ava erken çıkmak için yapmıştır (...) Onların en aykırı icraatı da Müslümanların yönetimini akrabalarına, çocuklarına nesilden nesile bırakarak, akrabalarını Müslümanların boyunlarına bindirmiş olmalarıdır."⁹⁵

Yukarıya aldığımız uzun alıntıdan da anlaşıldığı gibi **İbn Sellâm**, Emevelirin icraatlarını meşru görmemekte ve onların hilafetine razı olmanın mümkün olmadığını düşünmektedir. Zira ona göre Emeviler, Allah'ın dinini baştan sona değiştirmişlerdir.

Peki Emevilerin meşru olmayan söz konusu icraatleri hakkında **İbn Sellâm**'ın "öncülerimiz" dediği alimlerin tavrı ne olmuştur. İbn Sellâm, bu konuda İbadiye'nin fikir babası olan **Cabir b. Zeyd**'in, hutbede Hz. Ali'ye lanet okunması esnasında takındığı tavrı aktararak bize bir açıklamada bulunmak istiyor. İbn Sellâm, bu konuyu şu şekilde ifade etmektedir: "**Câbir b. Zeyd** ve onunla birlikte olan bazı fakihler, hutbede Allah'a hamd ve sena edildiğinde hutbeyi dinler, lanete başladıklarında ise kulaklarını tıkarlardı. Namazı da oturarak, ayağa kalkmadan kılardı."⁹⁶

Burada **Cabir b. Zeyd**'in yapılan icraatler hususunda hoşnutsuzluğunu belirten bir tavrın içine girdiğini ve pasif bir direniş gösterdiğini gözlemlemekteyiz. Ancak şunu da belirtelim ki, Cabir b. Zeyd'in bu tavrı, Haricilerin genel tavırlarına pek uyuyor görünmemektedir. Zira onlar hep isyan ve ayaklanma yolunu tutmuşlardır. **Cabir b. Zeyd**, İbadiye'nin asıl imamı olarak bilinmektedir. Bu tavrıyla diğer Harici firkalardan yöntem bakımından ayrı davrandığını da göstermiş olmaktadır.

3.7 İbn Sellâm'ın Bid'at Sahipleri Hakkında ki Görüşleri

İbn Sellâm, en orijinal ve özgün düşüncelerini bu konuda serdetmiştir. İbn Sellâm'ın, dolayısıyla İbadiliğin diğer Harici firkalardan ayrılan en önemli vasıfları da bu konuda takınmış oldukları tavırlardadır.

İbn Sellâm, İbâdiye'nin bu konudaki görüşlerini Tahert İmamı **Abdulvehhab b. Abdurrahman**'ın Trablus halkına gönderdiği mektubu zikrederek vermektedir. Söz konusu mektup, İbadiyenin amentüsü konumundadır. Zaten mektubun içeriği de bir davet/çağrı mektubunu ve

⁹⁵ İbn Sellâm, *a.g.e.*, 101

⁹⁶ *a.g.e.*, 99

İbadiye'nin görüşlerini tanıtan bir risaleyi andırmaktadır. Tahert İmamı Abdulvehhab mektubunda⁹⁷ İslam'ın şartlarını, gerekliliklerini, daha doğru bir ifadeyle Müslümanda bulunması gereken vasıfları açıkladıktan sonra, "... İşte kim bunları kabul ederse, onu Müslümanların velayetinden uzaklaştıracak bir bid'at (hades) işlemedikçe onu sevmek, onun için Allah'tan bağışlanma dilemek ve onu velayetine almak Müslümanlar için vaciptir"⁹⁸ dedikten sonra **İbn Sellâm** hadesin (bid'at) çeşitlerini, dinden çıkararıyla, dinden çıkarmayanını birbirinden ayırmaktadır. Şimdi İbn Sellâm'ın konuyla ilgili görüşlerini aktaralım.

İbn Sellâm diyor ki: "Eğer Müslüman kişi bir bid'at işlerse Müslümanlar söz konusu şahsın bid'atına bakarlar. Eğer bu bid'at Allah'ı, Peygamber'i, Kur'an-ı Kerim'i inkar babından bir bid'at ise bid'at sahibi iman ettiği ve şehadette bulunduğu İslam Dininden çıkar, malı ve kanı helal olan bir müşrik olur, evlenilmesi karşılıklı miras alınması haram olur, hürmeti gider, Yahudi, Hristiyan, Sâbiî gibi yeni girdiği dinle isimlendirilir ve onların hükmüne tabi olur.

Eğer bid'atı ateşi gerektiren bir bid'at ise fakat kendisi Kur'an'ı ikrar ediyor, onun haram kıldığını haram sayıyor ve hükmünü kabul ediyorsa, masiyeti oranında ceza görür, ancak velayeti düşer. Eğer tövbe ederse kendisinden tövbesi kabul olunur. Şayet tövbe etmeden ölürse Müslümanlar ondan beridir /uzaktır.

Eğer bid'at'ı bir şüphe veya yasaklanmış bir şüphenin yorumuna dair ise bu bid'atıyla söz konusu şahıs bâğî olur. Allah'ın emrine gelinceye kadar kendisiyle savaşırlar. Fakat kendisine zulmedilmez; malı ganimet olarak, çocukları esir olarak alınamaz; iddetinde olduğu sürece hanımıyla evlenilmez; Kur'an'ı ve Peygamber'i ikrar ettiği sürece, bu böyledir. Zira kKuan'ı-kerim'i doğrudan doğruya inkar edenle o'nun yorumunda hata eden aynı değildir. Kur'an'ı , Peygamber'i inkar eden İslam Dini'nden çıkmış sayılır ve Hz. Resul'un yalancı ve inkarcı halka karşı verdiği hükme tabi tutulur ve onlara karşı Hz. Peygamber'in müşrik Araplar hakkında takip ettiği yol izlenir. Allah onların mallarını, kanlarını kılıçla sorguya çekilmelerini, Mescid-i Haram'dan uzaklaştırılmalarını helal kılmıştır."⁹⁹

Yukarıya aldığımız uzun alıntı, daha önce de ifade ettiğimiz gibi İbâdilerin din bilgini olan İbn Sellâm'ın, ma'siyetler konusunda kendilerine özgü düşüncelerinin varlığını göstermektedir.

⁹⁷ İbn Sellâm a.g.e., 93

⁹⁸ a.g.e., 93

⁹⁹ a.g.e., 94

İbn Sellâm'dan yaptığımız alıntıya göre İbn Sellâm ve dönemin İbâdileri üç çeşit ma'siyet kabul etmektedirler: 1. Allah'ı, Peygamber'i, Kur'an-ı Kerim'i inkar anlamına gelen bidat, bu bid'atı işleyen kişi kafirdir. Bu noktada Ehl-i Sünnet ve diğer mezhepler de aynı görüşü paylaşmaktadırlar. Zira Allah'ı, Resulünü, Kur'an'ı inkar, dinin özüyle ilgili bir şeydir ve bu konuda tolerans söz konusu değildir.

2. Allah'ı, Resul'u, Kur'an'ı inkarı içermeyen, bilakis bunları ve bunların gereklerini kabul ve ikrar eden, bununla birlikte bid'atı, bir günah/ma'siyet teşkil eden kişi. Bu şahıs için ateş vaciptir. tövbe etmeden ölürse ma'siyeti oranında cezaya çarptırılır, fakat tövbe ederse tövbesi kabul olunur. *İbn Sellâm*'ın bu görüşü orijinaldir. *Ehl-i Sünnet*'in görüşüne benzemekle birlikte onunla bütünüyle örtüşmemektedir. *Ezârîka, Necedât* gibi diğer Harici fırkaların görüşünden de farklılık arz etmektedir. Ma'siyet sahibinin, günahı oranında ceza göreceği noktasında Ehl-i Sünnet'le fikir birliği içerisinde olan İbn Sellâm, ma'siyet sahibinin ateşle cezalandırılmasının vacip olduğu noktasında ise Ehl-i Sünnet'ten ayrılmaktadır. Zira, Ehl-i Sünnet'e göre Allah'ın söz konusu ma'siyet sahibini cezalandırmadan affetmesi veya birini ona şefaathçi kılması caizdir. *İbn Sellâm* ise günahı oranında ceza görmesinin vacip olduğu görüşündedir.

Söz konusu ma'siyet sahibine karşı takınılacak tavır hususunda da İbn Sellâm'la Ehl-i Sünnet ve diğer fırkaların görüşlerinin örtüştüğü ve çakıştığı noktalar mevcuttur. Bu ma'siyeti işleyen kişiye zulmedilmeyeceği; malının ganimet, çocuklarının esir edilmeyeceği; hanımıyla evlenilmeyeceği; kısacası kendisine müşrik hukuku uygulanmayacağı hususunda fikir birliği varken, bu şahısla Müslümanların ilişkilerini kesmeleri, ondan velayetlerini kaldırmaları ve teberri etmeleri gerektiği hususunda ise farklılık vardır. Zira, Ehl-i Sünnet'e göre böyle birisinden teberri edilmez. Hariclerin İbadiye dışındaki kolları ise böyle bir kişinin, malının, kanının, hanımıyla evlenmenin, çocuklarını esir etmenin helal olduğu hususunda ittifak halindedirler.

Bu alıntıdan çıkan 3. durum ise, şüphe veya yasaklanmış bir şüphenin te'vilinde bir bid'at uydurulmuşsa, bid'at sahibinin *bağî* diye isimlendirilmesi gerektiği hususudur. Bağî olan kişi Kur'an'ı, Peygamberi ikrar ettiği sürece imandan çıkmaz; zira, Kur'an'ı Peygamber'i inkar edenle, tevilinde yanlış yapan aynı değildir. Birincisi, İslam Dini'nden çıkıp kafir olurken, İkincisi İslam'dan çıkmaz. *İbn Sellâm*'a göre böyle bir şahısla Allah'ın emrine dönünceye kadar savaşılar. Ancak, bu şahsın malı ganimet, çocukları esir olarak alınamaz, iddetinde olduğu sürece hanımıyla evlenilmez. Bununla birlikte müminlerin velayeti bu şahıstan kalkmıştır.

3.8 İbn Sellâm'ın Ehl-i Kitap ve Ehl-i Kebairle İlişkiler Hususundaki Görüşleri

İbn Sellâm, Ehl-i Kitap'la girilecek ilişkiler hususunda da fikirler beyan etmiştir. Onun *ehl-i kebir*'le girilecek ilişkiler konusundaki görüşlerine yer yer değindik. Bununla birlikte ehl-i kebirle muameleler hususundaki görüşlerini *Velayet* ve *Beraet* görüşleriyle de ilişkilendirerek bir bütün olarak vermenin faydasına inanmaktayız.

3.8.1. Ehl-i Kitap'la ilişkiler

İbn Sellâm, Ehl-i Kitap'la girilecek ilişkileri, savaşta ve barışta olmak üzere iki şekilde ele alıyor.

"*Ehl-i Kitap (Yahudiler, Hristiyanlar, Sâbiiler)*, eğer cizye vermeyi kabul etmişlerse, kanlarının akıtılması, mallarının ellerinden alınması, ailelerinin esir edilmesi, Müslümanlara haramdır. Kestiklerinin yenilmesi, iffetli kadınları ile evlenilmesi caizdir."¹⁰⁰ Bu konuda İbadiler dahil olmak üzere bütün mezhepler ittifak halindedir.

"Eğer *Ehl-i Kitap* cizye vermeyi kabul etmeyip, Müslümanlarla savaşarlara bu durumda kanlarının akıtılması, mallarının ellerinden alınması ve esir edilmeleri Müslümanlar için helal olur. Kadınlarıyla evlenmek ise haramdır. Zira, esir alınması helal olan birinin nikahı doğru olmaz. Çünkü, *Ehl-i kitap'tan* kadınlarla nikahlanmak, onların cizye vermeyi kabul etmeleriyle helal olur.

Mecusiler bazı hususlarda *Ehl-i Kitap* muamelesi görürlerken, bazı hususlarda da müşrik muamelesine tabi tutulmuşlardır. Cizye vermeyi kabul etmeleri durumunda, *Ehl-i Kitap'ın* sahip olduğu; kanlarının, mallarının korunması haklarına sahip olmuş olurlar. Müslümanların bu durumda onların kanlarını akıtmaları, mallarını ellerinden almaları haramdır. Ancak bununla birlikte *Ehl-i Kitap'ın* kestiklerinin yenilmesi, kadınlarıyla evlenilmesi Müslümanlara caiz iken, *Mecusilerin* kestiklerinin yenilmesi, kadınlarıyla evlenilmesi caiz değil, haramdır"

İbn Sellâm yukarıda belirttiğimiz *Ehl-i Kitap* ve *Mecusilere* karşı takınılacak tavrı açıkladıktan sonra: "İşte bu, Peygamber (s.a.v)'in müşrikler ve diğer *Ehl-i Kitap'la* olan ilişkilerinde

¹⁰⁰ *İbn Sellâm a.g.e.*, 95

takip ettiği yoldur. Onlardan kim İslam'ı kabul ederse, Müslümanların lehinde ve aleyhinde olan şeyler onun içinde vardır."¹⁰¹ demektir.

3.8.2. Kebire Sahibiyle İlişkiler

Velayet ve Berat; Velayet, dost edinmek, sırdaş edinmek, karşılıklı sorumluluk yüklenmek anlamlarına gelir. İslami istılahta, Müslümanlar birbirlerinin velisidir. Yani birbirlerini dost, sırdaş edinir ve birbirlerinin sorumluluğunu yüklenirler. Bu anlamda, ilk başta Allah ve Resulu, daha sonra müminlerin emiri, müminlerin aynı zamanda velisidir. Dolayısıyla müminler, halifenin velayeti altındadırlar.

Beraet, uzak olmayı bir şeyden/kimseden elini eteğini çekmeyi ifade eder. İstılahta ise, Müslümanların, müşriklerden uzak durması, onları sırdaş, dost yani veli edinmemesi anlamlarına gelir.¹⁰² *Velayet*, birleşmeyi, yakınlaşmayı; *Beraet* ise ayrılmayı, uzaklaşmayı gerektirir. Zira ayet-i kerimede "*Müminler müminleri bırakıp, kafirleri veli edinmesinler*" diye geçmektedir. Yine Hz. İbrahim kendisiyle kavmi arasındaki ilişki biçimini şu şekilde ifade etmiştir: "*Muhakkak ki biz sizden ve taptıklarınızdan, Allah'ı bir olarak kabul edinceye kadar biriyiz/uzagız.*"¹⁰³

Velayet, Müslümanlar arasındaki ilişki biçimini *Beraet* de Müslümanların müşriklerle olan ilişki biçimini ifade etmektedir.. Durum genelde bu şekilde kabul edilmiştir ve uygulanmıştır.

İbadilerin bu kavramları kullanım biçimlerinde bazı farklılıklar gözlenmektedir. Örneğin onlar "*beraet*" kavramını günahkar/ kebre sahibi kişiler için de kullanmışlardır. Dolayısıyla büyük günah işleyen her ne kadar ebedi cehennemlik olarak görünmüyorsa da kendisinden uzak durulması, yani teberri edilmesi gerekmektedir. Eğer tövbe ederse tekrar onunla velayet kurulabilir.¹⁰⁴

Kebre sahibine karşı takınılacak tavra gelince, İbn Sellâm'a göre; eğer ortaya konulan bid'at, Allah, Resulu ve Kur'an-ı Kerim'i inkara yönelik bir bid'at ise bu şahıs İslam Dini'nden çıkar ve müşrik olur. Böyle bir kişiyle evlenilmez, karşılıklı mirasçı olunmaz, onun kestiği yenilmez. Kendisiyle bu tür ilişkilere girmek haramdır. Onunla bir Arap müşrik arasında hiçbir fark yoktur. Hz. Peygamber'in (s.a.v) müşrik Araplara karşı izlediği yolun ve onlarla olan ilişki biçiminin aynısı ona karşı uygulanır. Kadınlarının ve çocuklarının esir edilmesi, mallarının alınıp kanının akıtılması

¹⁰¹ İbn Sellâm *a.g.e.*, a.y.

¹⁰² *a.g.e.*, 95

¹⁰³ *a.g.e.*, 95

¹⁰⁴ *a.g.e.*, 95

Müslümanlara helaldir.¹⁰⁵ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, eğer ortaya çıkardığı bidat sadece bir masiyet ise, inkarı içermiyorsa, kendisiyle ilişkiler kesilir, ancak kanı, malı ve çoluk çocuğunun esir edilmesi haram olarak kalır.¹⁰⁶

3.9. İbn Sellâm'ın Sahabe Hakkındaki Görüşleri

İbn Sellâm, kitabının bir çok yerinde dinlerinin cemaat dini oluşunu, Müslümanların ihtilaf ve ayrılığa düşmeden önce üzerinde birleştikleri ve ittifak ettikleri cemaat dinine, bağlı olduklarının vurgulamaktadır. Nitekim O; "*Dinimiz, Hz. Peygamber'in ashabı; Muhacir ve Ensarın ihtilaf ve ayrılığa düşmeden önce üzerinde ittifak ettikleri ve birleştikleri cemaat dinidir.*"¹⁰⁷ derken ihtilafa düşüldükten sonra hangi kesimin dini üzerine olduğunu açıklamamaktadır.

Şunu rahatlıkla diyebiliriz ki, *İbn Sellâm*, *Muhacir* ve *Ensar* hakkında kötü bir düşünceye sahip değildir. Kitabında yer yer onların faziletlerinden, Hz. Peygamber'in onlar hakkındaki övgülerinden bahsetmektedir.

İbn Sellâm, kendi görüşlerini açıklarken: "*Bizim dinimiz Peygamber (s.a.v)'in, Ebu Bekir'in, Ömer'in dinidir.*"^{*} demektedir. Burada *İbn Sellâm*'ın *Hz. Osman* ve *Hz. Ali*'yi zikretmemiş olması, onlar hakkında çekinceleri olduğu sanısı vermektedir. İlerde bunu açıklayacağız.

İbn Sellâm'ın kitabında sahabelere ayırdığı bir bölüm mevcuttur. Söz konusu bölümde *Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Ebû Ubeyde b. el-Cerrah, Ammar b. Yasir* hakkında müstakil başlıklar kullanmıştır.

Hz. Ebu Bekir'e ayırdığı bölümde, onun faziletlerini sayarken, hicret esnasında Peygamber'e eşlik ettiğini, onunla birlikte mağara (sevr) ya sığındığını; bu durumunun, Kur'an-ı Kerim'e konu olduğunu ve bu hususla ilgili olarak *Hz. Ömer*'in, "*Ebu Bekir'in yalnızca Hz. Peygamber'le (s.a.v) birlikte mağaraya sığındığı gece bile, Ömer ve ailesinin bütün ömründen*

¹⁰⁵ *İbn Sellâm, a.g.e., 94*

¹⁰⁶ *a.g.e., 95*

¹⁰⁷ *a.g.e., 79*

*

İbn Sellâm 'ın yer yer kendi mezhebinin inanç esaslarını ve prensiplerini açıklarken *N-e-d-i-n-u*..... gibi kavramlar kullandığını görmekteyiz. Bunun, *İbn Sellâm* 'ın mezhep inançlarını bırakılamaz ve taviz verilemez bir olgu olarak kabul etmesinin yanında bir de dinin filolojik yapısında mevcut olan "*tutulan yol*" anlamında da kullanmış olabilir.

hayırlıdır." dediğini bildirmektedir. **İbn Sellâm**, Hz. Ebu Bekir'in ilk Müslüman erkek olmasını, iman ederken Peygamber'i fazla sıkıntıya sokmamasını da onun faziletleri arasında saymaktadır. Hilafetinde adaleti ayakta tutup, zulme meyletmemesi de Hz. Ebu Bekir'in faziletlerine eklenebilir.¹⁰⁸

İbn Sellâm, **H. Ömer**'i "*hak ile batılı birbirinden ayıran*" anlamındaki "**Faruk**" lakabıyla, şehid ve Hz. Ebu Bekir'in halifesi unvanlarıyla anmaktadır.¹⁰⁹ Yer yer onun dinden taviz vermez yapısını, zulme meyletmeyen, zulumden nefret eden, fitratını övmektedir. **İbn Sellâm**, Hz. Peygamber'in Hz. Ömer hakkında söylediği bazı hadisleri getirerek onun fazilet ve üstünlüğünü ortaya koymaya çalışmaktadır. Meselâ, Hz. Peygamberin, Ömer hakkında söylediği şu hadisi zikretmiştir: "*Allah, Ömer'in diline ve kalbine hak damgasını vurmuştur. Ben Ömer'denim, Ömer de bendendir. Kim beni severse Ömeri de seve,r kim Ömer'i kızdırsa beni de kızdırmış olur.*"¹¹⁰

İbn Sellâm'ın daha önce kendisinden yaptığımız alıntıdan da anlaşıldığı gibi ihtilaf ve ayrılıklardan önceki **Sahabe**'yi sitayişle anmaktadır. İhtilaflardan sonrakileri de net bir şekilde tekfir ettiğini göremiyoruz. Ancak anılması gereken yerde **H. Ali** ve **H. Osman**'ı, **Cemel** ve **Sıffin** savaşlarına katılanları anmayışı onlar hakkında çekinceleri olduğu anlamına gelebilir.

İbn Sellâm, **Ebu Ubeyde b. el-Cehrah**'tan bahsederken,¹¹¹ Hz. Ömer ve Ebu Bekir'in fetih komutanı olduğunu belirtmekte ve Hz. Peygamber'in onun hakkındaki övücü sözlerine yer vermektedir., **Abdurrahman b. Avf**, **Abdullah b. Mes'ud**(32/652)¹¹², **Huzeyme b. Sabit el-Ensari**¹¹³ ve başka sahabileri de övmekte ve dinlerinin-takip ettikleri yolun, bunların takip ettiği din/yol olduğunu bildirmektedir.

İbn Sellâm, "**Osman'ın Hilafeti**" başlığı altında **H. Osman**'ın meşru bir biçimde hilafete seçildiğini, Müslümanların arasında altı yıl boyunca Hz. Peygamber'in Sünneti, Hz. Ömer ve Hz. Ebu Bekir'in icraatlarıyla amel ettiğini, ancak bundan sonra dünyayı ebedileştirip ona dayandığını ve bid'atler ortaya çıkardığını, tövbeye çağrıldığı halde bu durumdan vazgeçmediğini, hilafeti de bırakmadığını bunun üzerine öldürüldüğünü¹¹⁴ belirtmektedir. Burada dikkati çeken husus, Hz. Ömer'in, yukarıda açıklandığı üzere , "**şehit**" olarak nitelendirilmesi, **H. Osman**'ın ise bu sıfatla

¹⁰⁸ İbn Sellâm a.g.e., 71-72

¹⁰⁹ a.g.e., 75

¹¹⁰ a.g.e., 75

¹¹¹ a.g.e., 73

¹¹² a.g.e., 74

¹¹³ a.g.e., 75

¹¹⁴ a.g.e., 105

nitelendirilmemiş olmasıdır. İbn Sellâm'ın bu kelimeleri seçerken laetayin kelime seçmediğini, bilakis mezhebinin esaslarına ters düşmeyecek şekilde, kelime seçimine özen gösterdiğini görebiliyoruz. O, sanki bu anlatımıyla "*aslında Osman ölümü hakketmişti ve öldürüldü*", demek istemektedir. Fakat bununla birlikte onu açık bir ifadeyle tekfir ettiğine veya lanetlediğine rastlamıyoruz. Oysa İbn Sellâm, kafir olarak gördüğü kimseleri tekfir etmekten ve onlara lanet okumaktan çekinmemektedir. Nitekim kitabında, *Yezid*'i, *Velid*'i hatta *Muaviye*'yi zikrederken bundan çekinmediğini görmekteyiz. Bundan İbn Sellâm'ın *Hz. Osman*'ı bir asi ve günahkâr olarak gördüğü, fakat onu tekfir etmediği sonucunu çıkartabiliriz.

İbn Sellâm'ın *Ali b. Ebi Talib*'i kötüleyen hiç bir sözüne rastlanmamaktadır. Ancak, *Sıffin* savaşında iki hakemin seçilmesi olayını, Allah'ın Kitabı'na aykırı bulduğunu ifade etmekten ¹¹⁵ çekinmemiştir. Bununla birlikte *İbn Sellâm* Hz. Ali'nin, ilmiyle sahabe arasında tamayuz ettiğini hatta Hz. Ömer'in 6 (altı) aylık hamileyken doğum yapan bir kadını recmetmek isterken Hz. Ali'nin ilmi dirayetiyle Kur'an'a dayanarak 6(alı) ay da doğum yapmanın normal ve meşru olduğunu, Hz. Ömer'e ispat ettiğini, Hz. Ömer'in de bunun sonucu olarak, kadını recmetmekten vazgeçtiğini ¹¹⁶ kaydederek Hz. Ali'nin ilmi dirayetini ve Kur'an-ı Kerim'e olan vukufiyetine işaret etmiştir.

İbn Sellâm, Hz. Ömer'in Hz. Ali'yi hilafete layık ve ehil gördüğünü, nitekim hilafet şurasına onu da kaydettiğini, bununla birlikte, onda eksik bir mizaç bulduğunu söyleyerek Hz. Ali'nin faziletine değinmektedir. ¹¹⁷ Ayrıca *Hz. Osman*'ın şehadetinden sonra ümmetin Hz. Ali'yi hilafete layık gördüklerini ve toptan ona biat ettiklerini, bu durumda ona itaatin Müslümanlar üzerine vacip olduğunu, ancak *Talha*, *Zübeyr b. Avvam* ve *Abdullah b. Zübeyr*'in, Hz. Ali'ye beyat ettikleri halde bundan dönerek ona başkaldırdıklarını ve Talha ile Zübeyr'in *Cemel* savaşında öldürüldüklerini ¹¹⁸ bildirmekte, Hz. Ali'nin bu konudaki haklılığına işaret etmektedir. Aynı şekilde *Muaviye b. Ebi Süfyan*'ın da "*Osman'ın kanını istiyoruz*" diyerek Hz. Ali'ye karşı Şam halkıyla birlikte ayaklandığını ve *Sıffin* savaşında, Hz. Peygamber'in: "*Seni azgın bir topluluk öldürecektir.*" dediği *Ammar b. Yasir*'in, Hz. Ali'nin yanında yer alıp Muaviye'ye karşı savaşırken Muaviye'nin taraftarlarının saldırısıyla şehit edildiğini ¹¹⁹ ifade ederek Hz. Ali'nin, Muaviye'nin ise batıl ehli olduğunu

¹¹⁵ İbn Sellâm *a.g.e.*, 106

¹¹⁶ *a.g.e.*, 106

¹¹⁷ *a.g.e.*, 103-105

¹¹⁸ *a.g.e.*, 106

¹¹⁹ *a.g.e.*, 75

söylemektedir. Nitekim açık bir ifadeyle: "Batıl ehli olan Muaviye'nin taraftarları hak ehline galip geldi."¹²⁰ diyerek bu düşüncesini ortaya koymuştur.

Yine, Emevilerin cuma hutbelerinde Ali b. Ebi Talib'e lanet okumaları karşısında İbadiliğin fikir babası *Cabir b. Zeyd el-Ezdî*'nin ve beraberindekilerin kulaklarını tıkadıklarını ve bunu hoş karşılamadıklarını belirterek, Hz. Ali'ye haksızlık yapıldığına işaret etmektedir.¹²¹ İbn Sellâm, Ali b. Ebi Talib'in Berberileri sevdiğini ve bir hutbesinde Mekke ve Medine halkına çağrıda bulunarak Allah'ı ve Berberileri onlara vasiyet ettiğini bildirmiştir.¹²²

Kısaca *İbn Sellâm*'ın Hz. Ali hakkındaki düşüncesi; onun meşru bir şekilde hilafete geldiğini, *Cemel* ve *Sıffin* savaşlarında hakkı temsil ettiğini, iki hakemin seçilmesi olayında Allah'ın Kitabı'na muhalif davrandığını, bununla birlikte, onun dinden çıkmadığı görüşüne sahip olduğunu çıkarıyoruz.

İbn Sellâm, *Muaviye b. Ebi Süfyan* hakkında ise, onun hilafete layık olmadığını, Sıffin savaşında batılı temsil ettiğini bildirmektedir.¹²³

İbn Sellâm, *Muaviye* ile oğlu *Yezid*'i değerlendirirken ikisine de Allah'ın rahmet etmemesini dilemektedir.¹²⁴ *İbn Sellâm*'ın burada Muaviye ile Yezid'i bir tutması ve Yezid'le de birlikte Muaviye'ye Allah'ın rahmet etmemesini dilemesi, bir aşırılıktır.

¹²⁰ İbn Sellâm *a.g.e.*, 106

¹²¹ *a.g.e.*, 99

¹²² *a.g.e.*, 124

¹²³ *a.g.e.*, 106

¹²⁴ *a.g.e.*, 111

SONUÇ

Hız. Peygamber (s.a.v)'in vefatından sonra, kısa sayılabilecek bir zaman zarfında İslam toplumunda baş gösteren karışıklıklar, Müslümanların birbirlerini öldürmeleri, fetihlerin hızlı bir şekilde yayılması, fethedilen yerlerde halka doyurucu bir İslami eğitimin verilememesi, fethedilen yerlerin sakinleri olan Yahudilik Hristiyanlık, Mecusilik gibi dinlerin mensuplarının İslam'a karşı giriştikleri çabalar, cahiliye öncesi kabilecilik anlayışının hortlaması; dini nassları anlamada ortaya çıkan ihtilaflar vb. sebeplerle, Müslümanlar erken bir dönemde firkalara ayrıldılar.

Kuşkusuz, İslam tarihinde görülen ilk ayrılık "tahkim" olayından sonra Hız. Ali'nin ordusundan ayrılanların meydana getirdiği ayrılıktır. Bunlara *Hariciler* denmiştir

Haricilerin bizzat kendileri de; *Ezârika, Necedât, Sufriye, Acârîde, İbâdiyye* gibi firkalara ayrılmışlardır. Bunları en sert ve katı olanı Ezârika fırkası, en ılımlı olanı ise İbâdiyye'dir.

Tezimizin konusu olan İbn Sellâm el-İbadi da Mağrib bölgesi İbâdilerindendir. İbâdîlik, Mağrib bölgesine, Basra İbâdilerinin gönderdiği dâirler vasıtasıyla girmiştir. Mağrib İbâdileri, merkezi Tahert şehri olan, yaklaşık 150 yıl hüküm sürmüş Rüstemiler Devleti'ni kurmuşlardır. İbn Sellâmda Haricilerin İslam tarihinde kurmuş oldukları bu ilk devlette yaşamıştır.

Rüstemiler Devleti, siyasi, iktisadi ve kültürel yapısı itibariyle ilginç ve orijinal yönleri olan bir devlettir. Halifenin seçimi, vali, kâdı, beytulmal sorumlusu gibi devlet görevlileri atanırken takip edilen yöntem, bu gün bile örnek alınabilecek özgünlüktedir. Yine Rüstemiler Devleti'nde şahit olduğumuz hoşgörü ve müsamaha, mezhepler arasındaki seviyeli tartışmalar ve düşünce dünyasının canlılığı ilgi çekicidir. Yaptığımız araştırmalar neticesinde İbn Sellâm'ın elimizde bulunan "*Kitâbu Fihî Bed'u'l İslâm*" adı eserinin İbâdilerde ait günümüze ulaşmış ait en eski kaynak olduğunu söyleye biliriz.

İbn Sellâm'ın İbadiyye'nin inanç esaslarına ilişkin verdiği bilgiler büyük oranda, Eş'arî, Bağdâdî, Şehristani gibi firkalara dair eserler yazan alimlerin verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Böylece farklı mezheplere bağlı olsalar da bu yazarların başkalarının görüşlerini aktarırken önemli ölçüde tarafsız davranabildiklerini tesbit etme imkanı bulduk.

İbn Sellâm'ın bize verdiği bilgilere göre İbâdiler, mümin ve müslim kavramlarını birbirinin yerine kullanmakta ve iki kavramı aynı anlamı içeren öğeler olarak görmektedir.

Günahları; büyük günahlar ve küçük günahlar diye ikiye ayırmaktadırlar. Onlara göre, büyük günahlardan sakınıldığı takdirde, Yüce Allah küçük günahları affedecektir. Günah işlemenin kendisi küfür değildir. Fakat günahı ısrar küfürdür. Günahlardan tövbe etmek gerekir. Eğer, Yüce Allah tövbe kapısını açık bırakmamış olsaydı, azı hariç insanların çoğu helak olurdu.

İbn Sellâm'ın en orijinal görüşü bid'at sahipleri hakkında verdiği bilgidedir. Eş'arî, Şehristânî gibi fırka yazarları İbâdiyye'nin bu görüşünden hiç bahsetmemektedirler. Bu görüşe göre; Allahı Resul'ü, Kur'an-ı Kerim'i inkar etmeyen, bilakis bunları tasdik eden biri, eğer ateşe girmeyi gerektirecek bir bid'at işlerse günahı oranında ceza görmesi vaciptir. Cezasını çektikten sonra cehennemden çıkar. Bu görüş gerçekten özgün bir görüştür. Fırka yazarları da onların böyle bir görüşlerinin olduğundan bahsetmemektedir.

Fırka yazarları, Haricilerin ve bunların bir kolu olan İbâdilerin, Hz. Osman, Hz. Ali, Cemal ve Sıffin savaşlarına katılanları, tahkimde bulunanları tekfir ettiklerini kaydetmişlerdir. Biz, İbn Sellâm'ın Hz. Osman'ı, Hz. Ali'yi veya Müslümanlar arasında cereyan eden savaşlara katılanları tekfir ettiğine dair net bir ifadeye rastlamıyoruz. Hz. Osman'ın son altı yılında bid'atler işlediğini, Hz. Ali'nin hakeme giderken hakkı bıraktığını söylemekle birlikte, onların kafir olduğuna dair açık bir ifadeye rastlamaktadır. Aksine, İbn Sellâm'ın Hz. Ali'yi öven sözlerine rastlamaktayız. İbn Sellâm'ın bildirdiğine göre Basra İbadiliğinin manevi lideri Cabir b. Zeyd, Emevi valilerinin cuma günü Hz. Ali'ye lanet okumaları karşısında kulağını tıkayarak olayı protesto etmiştir.

Kısacası, İbn Sellâm'ın İbâdiyye'nin inanç esasları ile ilgili verdiği bilgiler, eserinin elimizdeki en eski kaynak olması itibarıyla, önemlidir, bu bilgiler aynı zamanda özgündür.

KAYNAKLAR

- A.S. TRITTON, *İslâm Kelamı*, (Trc.Mehmet Dağ), Ankara. 1980
- ABDULHAMİT, İrfan, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, (Trc. M. Said Yeprem),
- AĞIRAKÇA, Ahmet "Abdulvehhab b. Abdurrahman" TDV, *İA*, İstanbul 1988İstanbul, 1994,
- AHMED, Hilmi, Şehbenderzade, Filipeli, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1979 Ahmet
- AHMET Emin, *İslâm'ın Bugünü*, (Trc, Abdulvehhab Öztürk), G. Antep 1977,
- AKBULUT, Ahmed, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelami Probleme Etkileri*, Ankara, 1993
- AKYÜZ, Vecdi, *Hilafetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul, 1991
- AYCAN, İrfan, *Saltanak Yonunda Muaviye b.Ehi Süryan*, Ankara, 1994,
- BÂCİYE, Salih, *el-İbadîyetu bi'l Cerid*, Kahire, 1984.
- BAĞDADÎ, Ebû Mansur Abdulkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Trc. Ethem Ruhu Fıglalı), Ankara 1991,
- BAĞDADÎ, *Usul'd-Din*, İstanbul, 1928
- BAKILLANÎ, Kâdî Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib (v. 403/1013) *Kitabu't-Temhid* (Thk. Ü. Mc Carthy)Beyrut 1957
- BEL'AMÎ, Muhammed b. Muhammed b. Ubeydullah(363/941), *Gezide-i Tarih-i Bel'ami* (Thk. Cafer Şiar, Seyyid Mahmud Tabatabaî), Tahran 1372,
- DERCİNÎ, Ebû'l Abbas Ahmed b. Said (v. 670/1271-72), *Tabakâtu Meşayihî'l-Mağrib*
- E. LEVS Provencal, "Meysere" *M.E.B.İ.A.*, İstanbul, 1987
- EBÛ HANİFE, Numan b. Sabit (80-150-699-767) *el-Fıkhu'l-Ekber* (Trc.Mustafa Öz),
- EBÛ ZEHRÂ, Muhammed, *Siyasi-İtikadî Mezhepler Tarihi*,
- EL-MALATÎ, Muhammed b. Ahmet(377/987) *el-Tenbih v'er-Red*,Beyrut 1968.
- EL-MATURUDÎ, İmam Ebû Mansur(333/944) , *Kitabu-t-Tevhîd*, Beyrut, 1980
- EL-MÜBERRED, Ebû'l- Abbas Muhammed b. Yezid ((285/398) *el-Kamil fî'l-Luğati ve'l Edebî ve'n-Nahvi ve't-Tasrif* I-IV. (Thk. Muhammed Ahmed ed-Dalî), Beyrut, 1993.
- EL-VERCELÂNÎ, Ebû Zekerîyya Yahya b. Ebî Bekr (304/915) *Kitabu's-Sire ve Ahbâru'l-Eimme* (Thk. Abdurrahman Eyyüp), Tunus, 1985/1405.
- EN-NESEFÎ, Ebu'l Mu'in Meymun b. Muhammed, (508/1114) *Bahru'l-Kelâm Fi-Akâidi Ehli'l-İslâm*, Konya 1929,
- EN-NESEFÎ,Ebu'l Mu'in Meymun b. Muhammed,(508/1114). *Tabsiretu'l-Edille*, Kahire, 1978,
- EN-NEŞŞAR, Ali Sami, *Neşetu Fikri'l-Felsefi Fi'l- İslâm* , Beyrut,1968, I,
- ES-SEMÂNÎ, Ebû Sa'd, Abdulkirim b. Muhammed b. Mansur el-Temimî(562/1116) *el-Ensab*, Beyrut,

- EŞ'ARÎ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail,(324/935) *Makâlâtü İslamiyyin* (nşr. Helmut Ritter) Wiesbaden, 1986
- EŞ'ARÎ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail(324/935), *el-İbane an Usulî'd-Diyane*, Beyrut, 1975,
- FIĞLALI, Ethem Ruhi *İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1986
- FİRÜZ ÂBÂDÎ, *El Kamusu'l-Muhit*, Beyrut 1993,
- GÖLCÜK, Şerafeddin , Süleyman Toprak, *Kelam*, ?. Konya,
- GÖLPINARLI, A. Baki, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, İst. 1987
- HALİFE b. Hayyat (290/902), *Tabakât*, Kahire, 1992,
- HİZMETLİ, Sabri "Abdurrahman b. Rüstem" *TDV, İ. A.* İstanbul, 1988,
- HİZMETLİ, Sabri "İtikadi Mezheplerin Çıkışında İctimai Hadiselerin Rolü" *A.Ü.İ.F.D.* Sayı XXVI Ankara 1983, 652
- İBN HALDUN, Abdurrahmân İbn Muhammet *Tarih-i İbn Haldun*, Beyrut, 1986
- İBN SA'D, Ebu Abdullah Muhammet (230/844) *Tabakatu'l-Kubra*, Beyrut 1957
- İBN' S-SAĞİR el-Malikî(H.3. asr) "Ahbaru Eimetî'r-Rüstemiyyin" (Thk. Hasan Ali Hasan), Kahire 1984.
- İBN ARABÎ Kadî Ebû Bekir, *el-Avâsım Mine'l Kavâsım*, (Thk. Muhibiddin Hatip), Kahire 1405. 122;
- İBN HAZM, Muhammed Ali El-Endulusî, *Kitabu'l Fasl fi'l-Milel ve'l Ehva'i ve'n -Nihal*, II, Mısır, 1987
- İBN KUTEYBE, *el-İmame ve's-Siyase*, Mısır 1969,
- İBN KUTEYBE, *el-Meârif*, Kahire, 1991,
- İBN MANZUR, Ebu'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mukerrem (711/1316), *Lisanu'l- Arab*, I-XV, Beyrut
- İBN SELLÂM (v. 270 ten sonra), *Kitabu Fihî Bed'u'l-İslâm ve Şerâiu'd-Din*. (Thk. Werner schartz ve Şeyh Salim b. Yakup) Wiesbaden, 1986.
- İBN TEYMİYYE, Takiyyuddin Ebu'l Abbas Ahmed(728/1328) *İman Üzerine* (Trc.Salih Uçan), Ankara, 1986, 5.
- İBNÜ'L ESÎR, İzzuddin Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed (630/1232) *El-Kâmil Fi't-Tarih*, (Ter. Ahmet Ağırakça) I-XII, İstanbul, 1991.
- İZUTSU, Toshihiko, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı* (çv Selahattin Ayaz) İstanbul 1984
- KÂDÎ ABDULCEBBÂR(808/1410), *Şerhu'l Usulu'l-Hamse* (Thk. Dr. Abdulkerim Osman), Kahire, 198
- KEHHALE, Ömer Rıza , *Mu'cemu Kabâili'l-Arap*, Beyrut, 1982
- KOÇYİĞİT, Talat, *Kelamcılarla-Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*, Ankara, 1988,
- KUTLUAY, Yaşar , *Tarihten Günümüze İslâm Mezhepleri*, İstanbul, 1975

- M. RIZA, Muzaffer, *Şia İnançları*, (Trc. A. Baki Gülpınarlı) İst. 1978,
- NUMANÎ, Şiblî , *Asr-ı Sa'det* ,(Trc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul, 1987
- NUREDDİN ES-SABÛNÎ, *Maturudiye Akaidi*, (Ter. Bekir Topaloğlu) Ankara 1991
- REŞİD Rıza, *Muhammedi Vahiy*, (Trc. Sabri Hizmetli),Ankara, 198
- SÖYLEMEZ, M.Mahfuz, “*Rüstemilerin Siyasi Tarihi*”, Yayınlanmamış makale,
- SÖYLEMEZ, M.Mahfuz, *Kuruluşundan Emevilerin Başlangıcına Kadar Kufe'nin Siyasi Tarihi*,
Basılmamış Yüksek Lisans Tezi
- ŞEHRİSTANÎ, Muhammed . Abdulkerim (548/) *El-Milel ve'n-Nihal*, Mısır, 1317, 124.
- TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir(310/922), *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Beyrut, 1987
- TAFTAZANÎ, Sa'duddin Mesud b. Ömer,(797/1395) *Şerhu'l-Akaid*, (Trc. Süleyman Uludağ),
İstanbul, 1980,
- TAİMER, Sabır, *El-İbadiyye*, Beyrut, 1984
- TAMER, Arif, *Mu'cemu Fıraki'l-İslâmiyye* ,Beyrut'1990,
- WATT, Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Trc. Ethem Ruhi Fırlalı) Ankara
1981 ,
- YAKÛT, Şihabuddin Ebû Abdullah el-Hamevî, *Mu'Cemu'l-Buldan* , Beyrut, 1986
- ZÛHDÎ, Carullah Huseyn *Mu'tezile*, Beyrut 1990.

ABSTRACT

İBN SALLÂM'S LIFE AND THEOLOGICAL VIEWS

By
CEMALETTİN ERDEMÇİ

ADVISOR: Ass. Prof. Dr. NADİM MACİT

This study deals with the Khâridjî scholar and historian İbn Sallâm b. Amr al-İbâdî lived in İbâdî founded Rustamid State in Nort Afrika in 3rd centry of hicrah and his the olagical views. İbn Sallâm's book entitled "Kitâb fih Bad al-islâm wa Şharâi "al-Din" which is one of the earliest works written by İbâdians that arrived us, makes him important for us. His book not only covers history of early İslamic age, but also give us İbadian point of view

The study aims to find views of İbâdiyyah by examining its falower's work written at very age. This is important in two aspects. First, the views of İbâdiyyah can be clerified by applying an earlier study. Second, by this study, the information about İbâdiyyah in the sources of history of İslamic sects can be verified.

Ruming in such a context, this study consists of an introduction chapter and three major chapter. In the introduction chapter the sources of study is analysed. In the first chapter a short reviw of history and origins of sects to gether with their reasons is given and specifically the Khârijîs and their subsects are examined. In the first part of second chapter, information about İbn Sallâm's life and personality is given, where as in the second part of this chapter, to understand the environment in which İbn sâllam lived, political, economical and idealogical aspects of Rustamid State is analysed. Finally, in the third chapter while *İbn Sallâm's theological views* are being studied, they are also compared whit the opinions of the othersects and that of subsects of Khârijîtes.